

TÜRK SİYASİ TARİHİNDE BİRİNCİ TURGUT ÖZAL HÜKÜMETİ
(1983-1987)

Didem GÜZEL

Yüksek Lisans Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Doç. Dr. Bilal TUNÇ

Ağrı-2024

Her Hakkı Saklıdır.

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DİDEM GÜZEL

TÜRK SİYASİ TARİHİNDE BİRİNCİ TURGUT ÖZAL HÜKÜMETİ
(1983-1987)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. BİLAL TUNÇ

AĞRI – 2024

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Türk Siyasi Tarihinde Birinci Turgut Özal Hükümeti (1983-1987)” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐ Tezimin 10 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

27/06/2024

Didem GÜZEL

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	iii
TABLolar	vi
ÖZET	viii
ABSTRACT	x
ÖNSÖZ	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN İÇ POLİTİKASI (1983-1987)

1.1. Birinci Turgut Özal Hükümeti’nin Kuruluşuna Giden Süreçteki Gelişmeler ve Önemli Olaylar	5
1.1.1. Anavatan Partisi’nin Hükümet Programı	14
1.1.2. Hükümet Programına Yönelik Görüş ve Eleştiriler	21
1.2. Siyasi Partiler ve Bu Partilerin İktidar ile Olan Münasebetleri	24
1.2.1. Halkçı Partisi	25
1.2.2. Milliyetçi Demokrat Partisi	27
1.3. 1984 Yerel Seçimleri ve Türkiye Siyasetine Etkileri	30
1.4. 1986 Milletvekili Ara Seçimleri	34
1.5. 1987 Referandumu ve Sonuçları	36
1.6. Siyasi Yasakların Kaldırılmasından Sonra Partilerin Faaliyetleri	42
1.6.1. Doğru Yol Partisi	42
1.6.2. Demokratik Sol Partisi	47
1.6.3. Refah Partisi	50
1.6.4. Muhafazakâr Partisi (Milliyetçi Çalışma Partisi)	52
1.7. Asker ve Sivil İlişkisi	55
1.8. Türkiye’nin İç Siyasetinde Terör Olaylarının Etkisi	61
1.8.1. 1983-1987 Yılları Arasında PKK Terör Örgütünün Faaliyetleri ve Hükümet Tarafından Bunlara Karşı Alınan Tedbirler	62
1.9. 1982 Anayasası’nda Yapılan Düzenlemeler	67

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK-DIŞ POLİTİKASI

2.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin Dış Politikasının Temelleri ve Birinci Turgut Özal Hükümetine Olan Etkileri	70
2.2. Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikasının Temel Özellikleri	73
2.3. ABD ile Olan İlişkiler	76
2.3.1. Siyasi İlişkiler	78
2.3.2. Ekonomik İlişkiler	82
2.4. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ile Olan İlişkiler	84
2.4.1. Siyasi İlişkiler	84
2.4.2. Ekonomik İlişkiler	86
2.5. Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile Olan İlişkiler	87
2.5.1. Siyasi İlişkiler	88
2.5.2. Ekonomik İlişkiler	90
2.6. Balkan Devletleri ile Olan İlişkiler	92
2.6.1. Türk-Yunan İlişkileri	92
2.5.2. Türkiye-Bulgaristan İlişkileri	95
2.7. Ortadoğu Devletleri ile Olan İlişkiler	98
2.7.1. Türk-İran ve Irak İlişkileri	99
2.7.2. Türk-Suriye İlişkileri	102
2.7.3. Türkiye-Arabistan İlişkileri	104

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'NİN İKTİSADİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL POLİTİKALARI

3.1. Türkiye Ekonomisine Genel Bir Bakış	107
3.1.1. Tarım ve Hayvancılık	110
3.1.2. Sanayi	118
3.1.3. İthalat ve İhracat	122
3.1.4. Türkiye'de Ekonomik Krizler	127
3.2. Sosyal Politikalar	133
3.2.1. Sağlık Hizmetleri	134
3.2.2. Eğitim	137
3.2.3. Ulaşım	142
3.3. Türkiye'nin Kültür Politikalarına Yönelik Yapılan Düzenlemeler	146

3.3.1. Basın	148
3.3.2. Sinema ve Tiyatro	149
SONUÇ	152
KAYNAKLAR	157
EKLER	183

KISALTMALAR DİZİNİ

AB: Avrupa Birliği

ANAP: Anavatan Partisi

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

IMF: Uluslararası Para Fonu

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

MSP: Millî Selamet Partisi

MHP: Milliyetçi Hareket Partisi

MDP: Milliyetçi Demokrasi Partisi

HP: Halkçı Parti

DYP: Doğru Yol Partisi

BTP: Büyük Türkiye Partisi

MGK: Millî Güvenlik Kurulu

AT: Avrupa Topluluğu

AET: Avrupa Ekonomik Topluluğu

DPT: Devlet Planlama Teşkilatı

PKK: Kürdistan İşçi Partisi

GSMH: Gayri Safi Milli Hâsıla

GSYİH: Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla

RP: Refah Partisi

DSP: Demokratik Sol Partisi

MÇP: Milliyetçi Çalışma Partisi

SODEP: Sosyal Demokrat Partisi

MKYK: Merkez Karar Yönetim Kurulu

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

SEİA: Savunma ve Ekonomik İş birliği Anlaşması

Çev: Çeviren

Ed: Editör

s. Sayfa

Der. Derleyen

ADYÖD: Ankara Demokratik Yüksek Öğrenim Derneği

MİT: Milli İstihbarat Teşkilatı

TABLÖLAR

Tablo 1. Tarım Alanlarının Kullanışına Göre Dağılımı ve Orman Alanı

Tablo 2. Türkiye’de Tahıllar ve Ekilen Toplam Alanlar (Hektar)

Tablo 3. Türkiye’de Tahıllardan Elde Edilen Üretim

Tablo 4. Türkiye’de Baklagiller Ekim Alanları (Hektar)

Tablo 5. Türkiye’de Baklagillerden Elde edilen Verim

Tablo 6. Türkiye’de Endüstriyel Bitkilerden Elde edilen Verim

Tablo 7. Türkiye’de Zeytin Ağaçlarından Elde edilen Verim

Tablo 8. Türkiye’de Turunçgillerden Elde edilen Verim

Tablo 9. Türkiye’de Sert Kabuklu Meyve Veren Ağaçlardan Elde edilen Verim

Tablo 10. Cinslerine Göre Hayvan Sayısı

Tablo 11. Türkiye’de Kümes Hayvancılığı ile İlgili Sayısal Verileri

Tablo 12. Türkiye’de Arıcılıktan Elde edilen Verim

Tablo 13. Türkiye’de İmalat Sanayi Toplamı

Tablo 14. Türkiye’de Gıda Sanayi Toplamı

Tablo 15. Türkiye’de Dokuma, Giyim, Eşya ve Deri Sanayi Toplamı

Tablo 16. Türkiye’de Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayi Toplamı

Tablo 17. Türkiye’nin Dış Ticareti

Tablo 18. Türkiye’nin İhracatının Başlıca Sektörlere Göre Dağılımı

Tablo 19. Türkiye’nin İthalatının Başlıca Sektörlere Göre Dağılımı

Tablo 20. Türkiye’de Enflasyon, Büyüme, Dış Borç, İç Borç, Bütçe Açığı Oranları

Tablo 21. Türkiye’ye Yönelik Yabancı Sermaye Hareketleri

Tablo 22. Turist Sayısı ve Döviz Gelirleri

Tablo 23. İlkokullarda Okul ve Öğretmenlerle Öğrenci Sayıları

Tablo 24. Ortaokullarda Okul ve Öğretmenlerle Öğrenci Sayıları

Tablo 25. Liselerde Okul ve Öğretmenlerle Öğrenci Sayıları

Tablo 26. Üniversitelerde Öğrencilerle Öğretim Görevlisi Sayıları

Tablo 27. Yol Ağının Satıl Cinslerine Göre Dağılımı

Tablo 28. Kayıtlı Motorlu Kara Taşıtları Sayısı

Tablo 29. Demir Yollarında Yolcu Sayısı, Yolcu Kilometreleri ve Yük Taşıma

Tablo 30. Türkiye’de Seçilmiş Hava Meydanlarında Taşıma

Tablo 31. Üretilen Film Sayısı, Yerli ve Yabancı Film İzleyici Sayısı

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
Türk Siyasi Tarihinde Birinci Turgut Özal Hükümeti (1983-1987)
Didem GÜZEL
Tez Danışmanı: Doç. Dr. Bilal TUNÇ

1980 yılı itibariyle Türkiye’de çok fazla sorun meydana gelmeye başlamış olup bu durum Türkiye’nin hem içerden hem de dışardan gelen tehditlere karşı savunmaz duruma getirmiştir. Bu dönem içerisinde gerçekleşen 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi, ülke genelinde çok ciddi bir istikrarsızlığı neden olmuştur. Askeri Darbeyi yapanların emriyle bu süreçte yeni bir anayasa olan 1982 Anayasası hazırlanmıştır. Türkiye, bu süreçte ilk etapta iç sorunlarla ilgilenebilmiştir. 1982 Anayasası yürürlüğe girdikten sonra 1983’te yapılan Milletvekili Genel Seçimlerinde Turgut Özal’ın başbakan olması ve beraberinde sivil hayata geçilmesi üzerine dış politikada oluşan sorunlarla ilgilenmeye başlanılmıştır. Özal’ın dış politikadaki anlayışı Avrupa devletleri başta olmak üzere Ortadoğu ve sınır komşularla yeni ilişkiler edinmesine olanak sağlamıştır. Özal’ın ülkenin dış politikada yaşadığı tüm sorunları ekonomik eksenli çözümlenebileceğine olan inancı Türkiye’nin yeniden şekillenmesini sağlamıştır.

Turgut Özal, Türkiye’nin geleneksel statükocu dış politikasını eleştirmiş, bölgede liderlik rolünü üstlenerek, çok yönlü bir dış politikayı hedeflemiş olup bu politikayı uygulamaya koymuştur. Nitekim Özal’ın bu anlayışı, Türkiye’nin ekonomik açıdan güçlenmesi bakımından önem arz etmektedir. Özal’la beraber Türk siyasetinde yeni bir dönem başlamıştır. Özal, Türkiye’nin iç ve dış politikada yaşadığı tüm sorunları iyi analiz etmiş ve üzerine düşen bu sorumluluğu yerine getirebilmek adına yeni politikalar uygulamaya başlamıştır. Bu politikalar ülkenin bazı sorunlarına yönelik çözüm mahiyetinde olmuştur. Ancak Türkiye’nin iç politikada yaşadığı birçok önemli soruna Özal’ın yetersiz kalışı, daha büyük sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu sorunların en önemlisi PKK terör örgütü sorunu olmuştur.

Turgut Özal’ın başbakan olduğu süre boyunca siyaset kimliği ile değil daha çok kişiliği ile ön planda tutulmuştur. Özal’ın hem muhafazakâr hem de modern bir siyasetçi oluşu daha önceden görülen bir durum değildir. Bu bağlamda Özal bu yönüyle sürekli basın mensupları tarafından eleştiriye tabi tutulmuştur. 1983-1987 yılları arasında görev yapan Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminin incelendiği bu çalışma, süreç analizi

yöntemine tabii tutulup her bölüm kendinden önceki diğer bölüm ile bağıntılı olacak şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yine bu çalışmada ele alınan olan olay ve olgular ortaya konulurken kronolojik sıraya riayet edilmeye çalışılmıştır.

Giriş bölümünde de belirtildiği üzere *Türk Siyasi Tarihinde Birinci Turgut Özal Hükümeti (1983-1987)* adlı çalışma, başta Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergileri ve Resmi Gazeteden elde edilen veriler başta olmak üzere araştırma ve inceleme eserlerinden istifade edilerek oluşturulmuştur. Doküman Analiz Tekniği kullanılarak oluşturulan bu tez çalışmasıyla yakın dönem Türkiye Siyasi Tarihi çalışan araştırmacı ve incelemecilere kaynak niteliğinde olabilecek bir araştırma ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anavatan Partisi, Anayasa, Darbe, Ekonomi, Hükümet, Siyasal Yaşam, Sosyal Hayat, Turgut Özal, Türk-Dış Politikası.

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

The First Turgut Ozal Government in Turkish Political History (1983- 1987)

Didem GUZEL

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Bilal TUNÇ

As of 1980, many problems began to occur in Turkey, and this situation made Turkey vulnerable to threats from both inside and outside. The Military Coup of September 12, 1980, which took place during this period, caused serious instability throughout the country. A new constitution, the 1982 Constitution, was prepared in this process by the order of those who carried out the Military Coup. In this process, Türkiye was able to deal with internal problems in the first place. After the 1982 Constitution came into force, Turgut Özal became the Prime Minister in the General Parliamentary Elections held in 1983 and the transition to civilian life began to deal with the problems arising in foreign policy. Özal's understanding of foreign policy allowed him to establish new relations with European states, the Middle East and border neighbors. Özal's belief that all the problems the country experienced in foreign policy could be solved on an economic basis enabled the reshaping of Turkey.

Turgut Özal criticized Turkey's traditional status quo foreign policy, assumed a leadership role in the region, aimed for a multifaceted foreign policy and put this policy into practice. As a matter of fact, this understanding of Özal is important for Turkey's economic strengthening. With Özal, a new era began in Turkish politics. Özal analyzed all the problems Turkey experienced in domestic and foreign policy well and started to implement new policies in order to fulfill this responsibility. These policies were a solution to some of the country's problems. However, Özal's inadequacy in dealing with many important problems that Turkey experienced in domestic politics brought with it even bigger problems. The most important of these problems was the problem of the PKK terrorist organization.

During Turgut Özal's time as prime minister, he was prioritized not with his political identity but rather with his personality. It is not uncommon for Özal to be both a conservative and a modern politician. In this context, Özal has been constantly criticized by members of the press. This study, which examines the First Turgut Özal Government Period, which served between 1983 and 1987, was subjected to the process analysis method and each chapter was tried to be presented in relation to the previous

chapter. Again, while presenting the events and facts discussed in this study, chronological order was tried to be followed.

As stated in the introduction, the study titled The First Turgut Özal Government in Turkish Political Life was created by making use of research and analysis works, especially the data obtained from the General Directorate of State Archives, Presidential Republic Archive, Turkish Grand National Assembly Minutes Journals and the Official Gazette. With this thesis study created using the Document Analysis Technique, an attempt has been made to produce a research that can be a resource for researchers and examiners studying the recent Turkish Political History.

Keywords: Motherland Party, Constitution, Coup, Economy, Government, Political Life, Social Life, Turgut Özal, Turkish-Foreign Policy.

ÖNSÖZ

Türk Siyasi Tarihinde Birinci Turgut Özal Hükümeti (1983-1987) isimli bu yüksek lisans çalışması, giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından meydana gelmiş olup giriş kısmında çalışmaya bütünlük kazandırmak amacıyla Turgut Özal'ın yönetime geliş süreci ele alınmıştır. Bunun yanında Türkiye'de 1983-1987 arasında iç ve dış politikada yaşanan gelişmelerle birlikte temel bilgiler ana hatlarıyla ele alınmıştır. Tezin birinci bölümünde “*Türkiye'nin İç Politikası (1983-1987)*” başlığı ve buna ilişkin temel konular incelenmiştir. Bu başlıkta Birinci Turgut Özal Hükümetinin kuruluşuna giden süreç irdelenmiş olup aynı zamanda bu hükümetin mecliste okuduğu hükümet programı ve Türkiye Tarihinde önemli bir yere sahip olan 1983 Genel Seçimler, 1984 Yerel Seçimler, 1987 Referandumu ve sonuçları, 1982 Anayasası'nda yapılan değişiklikler ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Tezin ikinci bölümünde “*Türk-Dış Politikası*” başlığı ve buna ilişkin konular ele alınmıştır. Bu bölümde Türk-Dış politikasının temel ilkelerinden ve bunun Turgut Özal'a yansımalarına değinilmiştir. Aynı zamanda bu dönemde Türkiye'nin ABD başta olmak üzere SSCB, AET, Bulgaristan ve Ortadoğu ile ilişkilere değinilmiştir. Tezin üçüncü bölümünde “*Türkiye'nin İktisadi, Sosyal ve Kültürel Politikaları (1983-1987)*” başlığı ve buna ilişkin konular üzerinde durulmuştur. Tezin üçüncü bölümünde 1983-1987 yılları arasında Türkiye'nin ekonomik durumu incelenmiştir. Aynı zamanda Türkiye'nin sosyal politikaları ve kültürel politikaları, temel hatlarıyla incelenmiştir.

Bu tezin ortaya çıkarılması sürecinde bana her konuda destek olan bana bir hocadan çok abi gibi olan, ayrıca söylediği her sözüyle bana yol olan ve ayrıyeten bu tezde bana her türlü bilimsel katkıyı sağlayan çok değerli kıymetli hocam, Doç. Dr. Bilal Tunç'a sonsuz teşekkürlerimi ediyorum. Hayatımın her alanında olduğu gibi bu yolculukta yanımda olan diğer bir isim olan annem Kadriye Güzel'e, beni yalnız bırakmadığı ve her konuda beni koşulsuz bir biçimde desteklediği için çok teşekkür ederim. Canım dostum Ebru Nurçin'e bana bu süreçte nefes almayı unutturmadağı ve bu ayrıca beni başaracağıma inandırdığı için kendisine de çok teşekkür ederim. Bu süreçte yolumu aydınlatan ve yanımda olan yolumun en güzel çiçekleri olan kardeşlerime de sonsuz teşekkürler ediyorum.

27.06.2024
Didem GÜZEL

GİRİŞ

1980 yılı itibariyle Türkiye’de birçok alanda sorunlar meydana gelmeye başlamıştır. Bu sorunların en önemlisi ekonomi olmuştur. Ekonomi de yaşanan dengesizlik ve enflasyonda yaşanan artış neticesinde devletin müdahalelerinin yetersiz kalması, devletin farklı çözüm arayışlarına yönelmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda dönemin başbakanı Süleyman Demirel bu sorunun çözümünü Turgut Özal’da bulmuştur. Özal, ekonominin düzelmesi için 24 Ocak Kararlarını hazırlayan isim olmuştur.

24 Ocak Kararlarının Türkiye ekonomisinde neden olduğu en temel dönüşümün, sanayinin ithal ikameci anlayıştan ihracata dayalı büyüme modeline yönelerek kendini yeniden yapılandırması olmuştur¹. Tarihe 24 Ocak Kararları olarak geçen bu uygulama sonucu Türkiye, “yapısal uyum”, “dışa açılma” ve “ihracata dayanan büyüme” gibi kavramlar neticesinde yeni bir ekonomik düzene geçmiştir². Turgut Özal, bu dönemde dünyada yaygın olan neo-liberal düşüncesi benimsenmiş ve ekonomide bu ideolojiyi benimsemiştir. 1980 yılı itibariyle ülkede baş gösteren sorunlar neticesinde askeri hükümet yönetime el koymuştur. Askeri hükümetin göreve gelmesiyle sivil yaşamın uzun bir süre rafa kaldırılmasına sebep olmuştur. Askeri hükümet mevcut siyasetçilerin hepsini gözaltına alarak 5/10 yıl süreyle siyaset yapma yasağı getirmiştir.

1980 Askeri Darbesi kapsamında yönetime gelen hükümet kendilerini meşru kılmak adına yeni bir anayasa hazırlayıp halkın onayına sunmuşlardır. 1982 Anayasası neticesinde Kenan Evren cumhurbaşkanı olmuştur³. Aynı zamanda Evren, siyasetçilerin siyaset yasağını da halka onaylattırmıştır⁴. 1982 Anayasası kapsamında Cumhurbaşkanı olan Evren, 24 Ocak Kararlarının uygulanması için Özal’ın Ekonomiden Sorumlu Devlet Başkanı Yardımcısı olmasını istemiştir. Evren’den

¹Yaşar Uysal, “Gelir Dağılımı Türleri Arasındaki İlişkiler Perspektifinde Türkiye’de Gelir Dağılımının Düzenlenmesine Yönelik Öneriler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:9, Sayı:2, (2007), s.248.

² Muhammed Ali Köse, *Anavatan Partisinin Siyasal İdeolojisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kütahya, 2010, s.72.

³Eyüp Toprak, “1982 Anayasası’nın Hazırlanma Süreci”, *Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, (2020), s.180.

⁴Ecem Kazu, *Algı Yönetimi Perspektifinden Siyasal İletişimin ve Lider İlişkisi: Turgut Özal Dönemi Analizi (1983-1989)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Gaziantep, 2018, s.125.

gelen bu teklifi Özal kabul etmiştir. Ancak Özal için bu görev süresi uzun sürmeyecek 1982 tarihinde yaşanan Kastelli Hadisesi ve Özal'ın askeri yönetimden dolayı sınırlı bir şekilde hareket edebilmesi zaman içerisinde kendisinin ekonomide yetersiz kalmasına sebep olmuş ve bu durum önce Kaya Erdem'in sonra kendisinin görevden istifade etmesine neden olmuştur.

Turgut Özal'ın görevinden istifa etmesiyle yakın çevresinin kendisine parti kurma yönünde söylemleri olmuştur. Bu söylemlere daha fazla tepkisiz kalmayan Özal, 1983 yılında Anavatan Partisi'ni kurmuştur. Kenan Evren'den partisinin onayını alan Özal, hızlı bir şekilde parti çalışmalarına başlamıştır. Özal'ın seçim mitinglerinde halk kendisini coşkuyla karşılamakta ve aynı zamanda mitingler dolup taşmıştır. Nitekim bu durum Özal'ı zafere götürmüştür. 6 Kasım 1983 Genel Seçimlerine katılan Anavatan Partisi (ANAP) diğer iki parti olan Halkçı Parti (HP) ve Milliyetçi Demokrasi Partisi'ni (MDP) geçerek birinci parti olarak yerini almıştır⁵. Seçimlerden sonra Cumhurbaşkanı Kenan Evren tarafından Hükümeti kurmakla görevlendirilen Turgut Özal, yaptığı çalışmalar neticesinde Bakanlarını belirleyerek Türkiye Cumhuriyeti'nin 45. Hükümetini kurmuştur.

Birinci Turgut Özal Hükümeti 13 Aralık 1983'te kurulduktan hemen sonra 1984 seçimlerine ANAP, HP ve MDP dışında Sosyal Demokrat Partisi (SODEP), Doğru Yol Partisi (DYP), Refah Partisi de (RP) katılmıştır⁶. ANAP bu seçimlerden yine birinci parti olmuştur. 1986 yılında ise 11 ilde boşalan milletvekilinden dolayı tekrardan ara milletvekili seçimleri yapılmıştır. Bu ara seçimlerinde ANAP sadece altı ilde milletvekili çıkarabilmiştir. Özal, genel ve yerel seçimlerde birinci parti olmasına rağmen bu seçimden beklediği sonucu alamamıştır.

Türk Siyasi Tarihinde Birinci Turgut Özal Hükümeti (1983-1987) adlı çalışma, iki bölüm halinde ele alınmış ve bu dönemde Türkiye'de ne gibi gelişme ve değişimlerin olduğu bilimsel verilerle ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Birinci Turgut Özal Hükümeti, 13 Aralık 1983'te göreve başlamış ve bu görevini 21 Aralık 1987'ye kadar sürdürmüştür. Yani toplamda dört yıl boyunca ülke yönetiminde bulunmuş ve

⁵ Hazerfen Gültekin, 1980 Sonrasında Demokratikleşme Sürecinde Türk Siyasal Hayatında Teknokrat Olarak Turgut Özal, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü*, İstanbul, 2022.

⁶ Ali Arslan, "1963'ten Günümüze, Yerel Seçim Sonuçları Temelinde Türkiye'nin Siyasi Yapısı", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt:4, Sayı:1, (2007), s.1-35.

bu süreçte Kenan Evren'in Cumhurbaşkanı olduğu Türkiye'de Turgut Özal, başbakanlık yapmıştır.

Yukarıda ifade edildiği gibi 21 Aralık 1983'de göreve başlayan Turgut Özal'ın Başbakan olduğu 45. Hükümet Döneminde Türkiye'de siyasi, sosyal, askeri, ekonomi, hukuki, kültürel, toplumsal vb. alanlarda birçok değişimler yaşanmıştır. Söz konusu değişimlerin bazıları olumlu neticeler doğurmuşken; bazıları ise Türk toplumu tarafından ciddi bir biçimde eleştirilmiştir. Bu çalışmada, bahsi geçen Hükümet döneminde yapılan çalışmaların olumlu ve olumsuz tarafları üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

Türk Siyasi Tarihinde Birinci Turgut Özal Hükümeti (1983-1987) adlı çalışma başta Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergileri ve Resmi Gazeteden elde edilen veriler başta olmak üzere araştırma ve inceleme eserlerinden istifade edilerek oluşturulmuştur. Doküman Analiz Tekniği kullanılarak oluşturulan bu tez çalışmasıyla yakın dönem Türkiye Siyasi Tarihi çalışan araştırmacı ve incelemecilere kaynak niteliğinde olabilecek bir araştırma ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN İÇ POLİTİKASI (1983-1987)

Türkiye iç politikasında yaşanan gelişmelere bakıldığında Turgut Özal döneminin büyük bir önemi olmuştur. Aynı zamanda bu dönemin en önemli özelliği, 1980 Askeri Darbesi’ni gerçekleştirenlerin hükümeti kendi denetimleri altına almış olmalarıdır. Askeri Darbeyi yapanlar, bu durumu meşrulaştırmak ve yeni bir düzen sağlamak için yeni bir anayasa hazırlayıp halkın onayına sunmuşlardır⁷. Bu bağlamda darbe yönetimi; kontrollü demokrasiyi inşa etmek, mefluç devlet iradesine kudret kazandırmak iddiasıyla yeni anayasayı yapmayı gerekli görmüştür⁸. Bu durum, Türkiye’de birtakım siyasi değişiklikleri beraberinde getirmiştir.

1983 Milletvekili Genel Seçimleri sonucunda yavaş yavaş sivil yaşama geçilmeye çalışılmıştır⁹. Bu süreçte Turgut Özal’ın seçimlerden galip çıkarak başbakan olması yeni bir dönemin kapısını açmıştır. Özal’ın göreve gelmesi her ne kadar askeri kesimin hoşuna gitmediyse de; vatandaşlar durumdan oldukça memnun kalmıştır. Nitekim bunun temel sebebi Özal’ın askeri tabandan gelmiyor olmasından kaynaklanmıştır. Özal’ın askeri kesimden gelmiyor oluşu halkın kendisini tercih etmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ancak ilerleyen günlerde durum tam tersi bir hal almıştır. Turgut Özal’ın kurmuş olduğu Anavatan Partisi ilk etapta halk tarafından rağbet görse de siyasi yasaklıların 1987 referandumundan sonra siyaset sahnesine geri gelmesi Özal ve partisinin ünlerinin düşmesine neden olmuştur¹⁰.

Türkiye’de 1983-1987 yılları arasında iç politikada, ekonomi ve terör olayları başta olmak üzere yaşanan birtakım sorunlar ve bu sorunlara yönelik üretilen çözümlerin nitelikli olmaması, muhalefet partilerinin Özal ve partisinin çokça eleştirilmesine zemin hazırlamıştır. Muhalefet partilerinin güçlenmesi Özal ve

⁷ Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitapevi, Bursa, 2000, s.93-94.

⁸ Ali Haydar Soysüren ve İhsan Kurtbaş, “Mefluç Devlet İdaresinde” Kudretli Devlete (12 Eylül Yönetiminin Siyasi Kültürü Bağlamında Anayasa Yapım Politikası)” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:27, Sayı:1, (2017), s.80.

⁹ Ömer Metin, *12 Eylül 1980 Askeri Darbesi ve Siyasete Yeniden Müdahale*, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Demokrasi ve Dış Politika (1938’den 2000’li Yıllara): Cilt: 2, (Ed. Nurgün Koç), İdeal Kültür Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul, 2021, s.211.

¹⁰Taha Parla, *Demokrasi, Anayasa, Partiler ve Türkiye’nin Siyasal Rejimi*, Yay Yayınları, İstanbul, 1986, s. 115-135.

partisinin zayıflamasını sağlamıştır. Sadece muhalefet partiler değil aynı zamanda ANAP içerisinde yer alan isimlerde bu partinin zayıflamasında etki etmişlerdir.

Süleyman Demirel, Turgut Özal ve partisini en çok eleştiren isimlerden bir olmuştur. Sadece Demirel değil Bülent Ecevit, Alparslan Türkeş, Necmettin Erbakan'da Özal'ı ve partisini eleştiren isimler arasında yer almıştır. Özal, 1983-1987 yılları arasında iç politikada yeteri kadar aktif olamamıştır. Bu durum hem Özal'dan hem de dönemin şartlarından kaynaklanmıştır. Özal'ın iç politikada yaşanan sorunlara yönelik aktif olamaması ülkede yeni sorunları da beraberinde getirmiştir¹¹. Yukarıda yapılan açıklama bağlamında bu bölümde, Turgut Özal'ın 1983-1987 yılları arasında başbakanlık yaptığı dönemdeki siyasi olayların, Türkiye'yi ne ölçüde etkilediği hususları üzerinde durulmuştur.

1.1.Birinci Turgut Özal Hükümeti'nin Kuruluşuna Giden Süreçteki Gelişmeler

Turgut Özal Türk, siyasi tarihine 24 Ocak Kararları ile girmiş olup; bu kararlar onun Türk siyasetinde tanınır bir hale gelmesini sağlamıştır. Ekonominin darboğazda olduğu bu dönemde 24 Ocak Kararları devlet için önemli bir çıkış yolu olmuştur. Bu bağlamda 24 Ocak Kararlarının uygulanabilirlik açısından Özal, büyük bir önem teşkil etmektedir¹². Bu durumun farkında olan Kenan Evren 1980 Askeri Darbesinden sonra Özal'ın Ekonomiden Sorumlu Devlet Başbakan Yardımcısı olarak görev almasını istemiştir. Nitekim Özal, Evren'den gelen teklifi reddetmeyip yakın dostu Süleyman Demirel'e danışarak bu teklifi kabul etmiştir. 1981 ortalarına doğru 24 Ocak Kararları ilk meyvesini vermiş olup darboğazda olan ekonomiye nefes aldirmaya başlamıştır.

1982 yılına gelindiğinde ekonomide tekrardan sorunlar oluşmaya başlamıştır. Bu dönemin en önemli hadiselerinden biri olan “*Kastelli Hadisesi*”¹³, iyiye giden ekonomiyi tekrardan alt üst etmiştir. 1981 yılı itibariyle halk bankalara paralarını yatırmak yerine daha fazla kazanç elde etme düşüncesiyle Bankerlere paralarını

¹¹ Emre Kongar, *12 Eylül Kültürü*, Remzi Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul, 1995, s. 133-147.

¹² A.Vahap Uluç, “Liberal-Muhafazakar Siyaset ve Turgut Özal'ın Siyasi Düşüncesi”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt:12, Sayı:23, (2014), s.108-109.

¹³ Kastelli olayı ile ilgili olarak aşağıda ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

yatırmaya başlamışlardır. Turgut Özal bu süreçte halkı uyarıp, “*Yüksek faiz her zaman yüksek risk getirir*” diyerek, mevduat sahiplerini ve bankaları uyarır lakin bu uyarıya rağmen bankerler çek ve senet karşılığında yüksek faiz vaadiyle halktan büyük miktarda para toplamışlardır¹⁴. Kastelli olarak tanınan ünlü banker Cevher Özden, iflas etmesi sonucunda yurt dışına kaçar. Bankerlerin batmasıyla halk paralarını geri alamamış ve devlet buna karşılık bütün suçu Maliye Bakanı Kaya Erdem’e kesip görevinden almıştır. Özal, 22 ay kaldığı bu görevinden 14 Temmuz 1982 yılında istifa etmiştir¹⁵. Türk sinema tarihinde önemli bir yere sahip olan “Banker Bilo” filmi banker hadisesini anlamak adına çok güzel bir eserdir¹⁶. Ayrıca bu eser bizlere bireylerin daha fazla kazanç elde etmek uğruna ellerindeki nasıl kaybettikleri göstermesi bakımından önemli bir yere sahiptir.

Kenan Evren, Turgut Özal’ın istifası sonrasında kendisine ileride bir parti kurmak isteyip istemediğine yönelik sorular sormuş ve aldığı cevap “hayır” olmuştur. Aynı tarihte yakın arkadaşı Mehmet Keçeciler, Özal’ı parti kurma konusunda ısrarlarda bulunmuş lakin Özal, kendisine şu sözleri söylemiştir “*Bak Mehmet, siyasetle uğraşanları inceledim. İsmet Paşa bu işe ömrünü verdi. Partisine herkesi o seçti, ama ömrünün sonunda eliyle kurmuş olduğu partiden ayrılmak zorunda kalmıştır. Celal Bayar Cumhurbaşkanlığından sonra Kayseri Cezaevi’ni görmek zorunda kalmıştır. Gidip orada hapis yatmak zorunda kalmıştır. Menderes asıldı. Şimdi, ise bugüne bak, bak işte Demirel’e, Ecevit’e, Erbakan’a, Türkeş’e... Kime istersen bak. Siyaset adamlarının sonu daima hüsrana olmuştur bizim memlekette. Şimdi sende karşıma geçip parti kur diye tutturuyorsun. Bu memlekette siyaset ad-am yeme makinasıdır*”¹⁷. Özal bu süreçte parti kurma konusunda halen net olmadığını lakin buna rağmen tamamen de kapıyı kapatmadığını göstermiştir.

Turgut Özal Ekonomiden Sorumlu Devlet Başkanı Yardımcısı olduğu süreçte askerlerden dolayı ekonomi alanında yapmak istediği birçok inkılabı yapamadığı gibi her alanda askerler kendisine yönelik bir duvar örmeye başlamışlardır. Bu durum,

¹⁴ Kutlay Doğan, *Turgut Özal Belgeseli*, Türk Haberler Ajansı, Ankara, 1994, s.70.

¹⁵ Sema Dülger, *Dünden Bugüne Devletin Zirvesindekiler*, 1.Baskı, Neden Kitap Yayıncılık, 2011, s.201.

¹⁶ “Banker Bilo”, 1980 yılında çekilmiştir. Yönetmen: Ertem Eğilmez, Yapımcı: Nahit Ataman.

¹⁷ Şeyda Belhan, Anavatan Partisi’nin Kuruluşu ve İktidara Gelmesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk Üniversitesi ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2005, s.71.

Özal'ın çok fazla canını sıkmıştır. Özal, yakın çevresine kendisinin bu durumdan son derece rahatsız olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda Özal'ın yakın çevresinin ona bu konuda söyledikleri “*bir parti kuracak olursan bu sorunlar en aza indirilmiş olacaktır telkinleri olmuştur*”. Her ne kadar Özal, ilk başlarda siyasete girmek istemediyse de sonradan bu kararını değiştirmiştir. Özal, istifadan hemen sonra eşini yanına alarak Side'ye doğru yola çıkmıştır. Side'de olduğu süre boyunca yakın arkadaşlarının birçoğu kendisini ziyarete gelerek parti kurma fikrini tekrardan ortaya çıkarmışlardır. Nitekim Özal, yoğun ısrarlar neticesinde yakın çevresine parti kuracağını söylemiştir. Özal, ilk etapta herhangi bir sorunla karşılaşmamak için Kenan Evren'le görüşüp parti kurmak istediğini ve kendisinin bu duruma karşı çıkıp çıkmayacağını öğrenmek istemiştir. Evren'de Özal'ın bu sorusuna karşılık “*kendisine karşı çıkmayacağını*” ifade etmiştir.

Kenan Evren'den aldığı onay ile Turgut Özal, kısa süre içerisinde parti kurma çalışmalarına başlamıştır. Bu bağlamda parti kurmanın önündeki en büyük engel kaldırılmıştır. Özal parti kurma çalışmalarına başladığı süre zarfında Asım Kocabıyık tarafından kendisine “Amerika'daki doktorların sağlık durumuyla alakalı endişelerinin olduğunu söyleyip, bir an önce Amerika'ya gelmesini istemiştir”¹⁸. Özal sağlık kontrolü için ABD'ye gitmek için yola çıkmıştır. Hemen geri döneceğini düşünen Özal için bu süreç yaklaşık 3 ay sürer. Bu bağlamda Özal, ülkeye geri döndüğünde sağlığına kavuşmuş ve 20 kilo vererek geri gelmiştir. Özal'ın ülkeye döndükten sonra ilk durağı Kenan Evren olmuştur.

Turgut Özal, Evren'in kendisinin kuracağı parti konusundaki kararında bir değişiklik olup olmadığını sormuştur. Evren'de buna karşılık kararında bir değişiklik olmadığını hatta isterse Bülent Ulusu'nun kuracağı partiye katılabileceğini söylemiş, lakin Özal bu teklifi kabul etmemiştir. Evren'den yeşil ışık sinyali alan Özal 8 Şubat 1983 günü siyaset sayfasını açar ve halka parti kuracağını ilan etmiştir¹⁹. Aynı şekilde Özal, “*abi*” olarak nitelendirdiği Süleyman Demirel'e parti kuracağını ve bu kuracağı partide kendisine destek vermesini istediğinin haberini göndermiştir.

¹⁸ Mehmet Ali Birand-Soner Yalçın, *The Özal Bir Davanın Öyküsü*, Doğan Kitapçılık, 8. Baskı, İstanbul, 2005, s.146.

¹⁹ Mehmet Soysal, *İz Bırakanlar I Dönemekte Bir Adam Turgut Özal*, DVC Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1998, s.55.

Demirel, Özal'ın bu isteğine yönelik yol arkadaşlarının kurmuş olduğu partiye destek vereceğini belirtmiştir.

Turgut Özal, ABD'den döndükten sonra hiç zaman kaybetmeden parti kurma çalışmalarına başlamıştır. Milli Güvenlik Konseyi'nce (MGK) daha önceden kabul edilen Siyasi Partiler Kanunu, 24 Nisan 1983 günü yayınlanarak yürürlüğe girmiştir²⁰. MGK'nın 70 Sayılı Kararıyla konulan siyasi yasağı 76 Sayılı Kararla kaldırılmıştır²¹. Bu bağlamda siyasi partiler açık bir şekilde parti kurma faaliyetlerini yapabilmişlerdir. Özal, hiç zaman kaybetmeden 20 Mayıs 1983 Cuma günü partisinin kuruluş dilekçesini vermiştir²². Kuruluş aşamasında olan partinin merkezi için Özal yakın arkadaşlarından olan Mimar Doğu Barlas'tan yardım ister, Doğu Barlas tarafından Kennedy Caddesi'nde 144 numaralı adreste uygun bir bina bulunmuştur²³.

Turgut Özal kendisini en çok meşgul eden partinin çalışma merkezi sorunu hal edilmiştir. Şimdi sıra partinin ismi ve amblemine gelmiştir. Partinin kurucularından biri olan Leyla Yeniay Köseoğlu'nun önerisi ile partinin amblemi “arı” olarak seçilmiştir²⁴. Özal, seçilen amblem için “*arı gibi çalışacağız*” ifadelerini kullanmıştır. Partinin amblemi partinin isminden önce belirlenmiştir. Halen partinin ismine açık bir biçimde karar verilemiyordu, bununla beraber Mehmet Keçeciler, Hüsnü Doğan ile alternatif olabilecek yaklaşık 150-200 isim bulmuşlardı²⁵.

Turgut Özal'a parti ismi olarak çok fazla öneri gelmiştir, lakin kendisi parti isminin “*tek kelimelik, kolay söylenebilecek ve söylenirken cezbedici*” olmasını istemiştir²⁶. Nitekim Özal, yaptığı çalışmalar neticesinde partisinin adını Anavatan olarak belirlemiştir. Anavatan olarak seçilmesinin sebebini Özal, bir konuşmasında şu şekilde izah etmiştir: “*Anavatan birleştirici bir isimdir. Türkiye’de şu an birleştirici hareketlere ihtiyaç vardır. Türkiye 1960’tan beri çok fazla şey yaşamıştır.*

²⁰ Doğan, 1994, s.79.

²¹ Soysal, 1998, s.55.

²² Mehmet Barlas, *Turgut Özal’ın Anıları*, Sabah Kitapları, 2. Baskı, İstanbul, 1996, s.36.

²³ Süleyman Aşık, *Türk Siyasi Tarihinde ANAP ve Turgut Özal*, Kopernik Kitap, 1. Baskı, İstanbul, 2019, s.46.

²⁴ Barlas, *Turgut Özal’ın Anıları*, 1996, s.36.

²⁵ Uğur Güzel, *Özalcılık*, Emre Yayınları, İstanbul, 2008, s.501.

²⁶ Süleyman Çoşkun, *Türkiye’de Politika (1920-1995)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.327.

*1980’lerde Türkiye parçalanmanın eşiğine geldi, şimdi ise vatanın bütünlüğünün sembolize edilmesi lazımdır. Bu bütünlüğü sağlayacak ve en iyi şekilde ifade eden Anavatan’dır”*²⁷.

Turgut Özal, “ANAP’ın selamı” olarak bilinen ellerini birleştirme sonucu ünlenen selamı ilk defa Kırıkkale’de vermiştir²⁸. Özal’ın bu hareketinin bir sembol haline gelmesinde Erkal Zenger’in büyük bir rolü olmuştur. Özal, gittiği her yerde muhabirler tarafından kendisinden aynı selamı tekrardan verilmesi istenilmiştir. Özal da buna yönelik gittiği her yerde aynı hareketi tekrarlamıştır. Bu hareketin ne anlama geldiğini merak eden gazetecilere Erkal Zenger’in cevabı şu şekilde olmuştur: bu hareket “birlik, beraberlik ve kardeşlik sembolüdür”²⁹. Bu sembol sadece birlik ve beraberliğin değil aynı zamanda huzurunda sembolü olmuştur. Aynı şekilde Özal’da bu hareketle, “daha önce solcuların kalkan sol yumrukları ile sağcılarının kalkan sağ yumruklarının bir karışımı olduğunu” ifade etmiştir³⁰.

Turgut Özal’ı parti kurma sürecinde en fazla zorlayan hadiselerden biri partiye kurucu üye bulmaktır. Nitekim devletin zirvesindekiler demokratik bir şekilde yönetime gelmeyip, askeri darbe sonucu yer almışlardır; bu bağlamda kurucu bulmayı zorlaştıran durum buydu ve kurucu olarak Özal’ın partisine katılmak isteyenler, partinin MGK tarafından veto edileceğini ve bunun için böyle bir zahmete girmenin yersiz olduğunu düşünmüşlerdir. Bunca sıkıntılara rağmen Özal, partisi için gereken kurucuları bulmuştur.

Turgut Özal, parti kurulması için gereken 37 kurucu üyeyi sonunda bir araya getirmiştir. Kurucu üyeler sırasıyla şunlardır: “Ali Tanrıyar, Abdulhalim Aras, Ahmet Mesut Yılmaz, Adnan Kahveci, Abdullah Tenekeci, Alaeddin Kısakürek, Aycan Çakıroğulları, Bedrettin Dalan, Bedrettin Doğancan Akyürek, Cavit Şadi Pehlivanoglu, Cemil Çiçek, Erol Aksoy, Ercüment Konukman, Fahir Sabuniş, Ferruh İlter, Feridun Demsoy, Güneş Taner, Halil Şıvgın, Hüseyin Cahit Aral, Hüseyin Hüsnü Doğan, İbrahim Özdemir, Kamil Tuğrul Coşkunoğlu, Kazım Oksay, Leyla Yeniay Köseoğlu, Mehmet Cavit Kavak, Mehmet Necat Eldem, Metin Emiroğlu,

²⁷ Belhan, 2005, s.70-71.

²⁸ Yavuz Gökmen, *Özal Sendromu*, 1. Baskı, Verso Yayıncılık, Ankara, 1992, s.86.

²⁹ Erkal Zenger, *Siyaset Cambazhanesinin Cazgırı*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1993, s.115-116.

³⁰ Hüseyin Yayman, *Türkiye’ye Yön Veren Konuşmalar Turgut Özal’ın Mirası*, Doğan Kitap, İstanbul, 2018, s.164.

Mükerrem Taşcıoğlu, Mehmet Altınsoy, Muzaffer Atılğan, Mustafa Rüştü Taşar, Recep Veysel Atasoy, Sudi Neşet Türel, Turgut Özal, Vehbi Dinçerler, Vural Arıkan, Yener Ulusoy,”³¹. Bununla birlikte partinin kurucu isimleri büyük ölçüde belirlenmiştir.

Yukarıda isimleri sayılan parti kurucularının hepsi farklı mesleklerde tecrübe edinen isimlerdir. Bu isimlerden bazıları iş adamı, bazıları avukat, kimi mühendis, kimi akademisyen veya bankacı kimisi ise eski milletvekilidir. Turgut Özal’ın hazırlamış olduğu 37 kurucu üyenin 7’si MGK tarafından veto edilmiştir. Bunlar sırasıyla şunlardır: “Erol Aksoy, Cemil Çiçek, Cavit Kavak, Muzaffer Atılğan, Hüsnü Doğan, Adnan Kahveci ve Sadi Pehlivanoglu”³². Bu da, dönem itibarıyla MGK’nın partilerin kuruluş süreçlerini ne derece takip ettiklerini göstermesi açısından son derece önemlidir.

MGK’nın bu vetosuna rağmen Özal, 30 kurucu üye ile partisinin kuruluşunu tamamlanmıştır. Özal’a göre partisinden 7 ismin veto edilmesinin nedeni seçimlere girmesini önlemektir. MGK her ne kadar Özal’ın parti kurmasından yana olmasa da dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren, Özal’ın partisinin veto edilmesine karşı çıkmıştır. Evren’e göre söz konusu veto edilecek olursa “yanlış anlamalara sebep olacaktı”³³. Evren bu sebeple Özal’ın kuracağı partiyi veto etmeyi doğru bulmamıştır. Bu bağlamda, Evren gereken hassasiyeti gösterip Özal’ın kuracağı partiye yönelik herhangi bir karşı durma eylemi göstermemiş olduğu şeklinde değerlendirilmiştir.

Partisinin kuruluşunu tamamlayan Turgut Özal yanına eşini ve birkaç dostunu alarak yurt gezilerine çıkmıştır. Bu gezilerde halk, kendisini büyük bir sevgiyle karşılamakta ve kendisine şimdiden “Başbakan” diye hitap edilmekteydi. Halk, Özal’a hem güvenmekte hem de kendisini sempatik bulmaktaydılar. Halkın kendisini bu kadar benimsemiş olması, birçok kesimin gözünü korkutmuştur. Bunlardan birisi askerlerin desteklediği MDP kurucusu olan Turgut Sunalp’tir.

³¹ Şener Ünal, *Anavatan Partisi*, Aksoy Matbaacılık, İstanbul, 1983, s.6.

³² Belhan, 2005, s.73.

³³ Doğan, *Turgut Özal Belgeseli*, 1994, s.82.

Turgut Sunalp, ANAP'ın 1983 Milletvekili Genel Seçimlerini kazanmasından duyduğu endişeden dolayı Kenan Evren'le konuşmuş ve bu konuda kendisine destek çıkmasını istemiştir. Bunun üzerine Evren, çıktığı bir televizyon programın da isim vermeden Özal'ı ciddi bir biçimde eleştirmiştir. Evren, Özal'ın aleyhinde şunları söylemiştir: *“Mevcut iktidara talip olan birçok yeni partimiz var. Sizlere tatlı vaatlerde bulundular. 1980- 1981 yıllarında düzelen ekonomiyi kendilerine mal ettiler. İhracatın gelişmesinde ancak kendilerinin paylarının olduğunu düşünüyorlar. Hepinizi ev sahibi yapacaklarını, enflasyonu aşağı çekeceklerini, bütün yolları asfaltlayacaklarını ve daha birçok tatlı vaatte bulundular sizlere. Kimse benim malım çürüktür demez, bu anlamda takdiri size bırakıyorum”*³⁴. Evren'in seçimlere iki gün kala yaptığı bu konuşma ANAP için bir korku yaratmamıştır.

Esasında Turgut Özal, seçimleri kazanacağına çok inanmakta bununla birlikte Kenan Evren'in yaptığı konuşmanın partisine fayda sağlayacağını ve kazançlı çıkacak kişinin kendisi olacağını bilmekteydi. Evren'in bu açıklamasıyla Turgut Sunalp da şimdiden kaybettiklerini ve bu açıklamanın Özal'a fayda sağlayacağını söylemiştir. Nitekim sonuç öylede olmuştur. Halk bu konuşmayı yapan Evren'in yanında yer almayıp, Özal'ın yanında yer almıştır.

Yukarıda yapılan açıklama kapsamında 6 Kasım 1983'te yapılan Milletvekili Genel Seçimlerine sadece üç parti katılabilmıştır. Bu çerçevede seçime katılabilen partiler Necdet Calp'ın partisi olan HP, Turgut Özal'ın ANAP ve Turgut Sunalp'ın Milliyetçi Demokrat Partisi (MDP) seçimlere katılabilmıştır. Özal parti arkadaşlarına seçim sonuçlarına yönelik sakin olmalarını ve herhangi bir taşkınlığa sebep vermemelerini istemiştir³⁵. Seçim günü yolda olan Özal, evine geldiğinde sandıklar açılmış ve yavaş yavaş sonuçlar gelmeye başlamıştır. Katılımın % 92,3 oranında gerçekleştiği seçim sonucunda ANAP % 45,15 oy ile 211 milletvekili çıkarırken; HP ise % 30,46 oy ile 117 milletvekili çıkarmış, MDP ise % 23,26 oy ile 71 milletvekili çıkarmıştır³⁶. Seçimlerden galibiyetle ayrılan ANAP olmuştur³⁷.

³⁴ Kenan Evren, *Zorlu Yıllarım II*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994, s.110.

³⁵ Hikmet Özdemir, *Turgut Özal*, Doğan Kitap, 1. Baskı, İstanbul, 2014, s.186.

³⁶ Hasan Cemal, *Özal Hikayesi*, Bilgi Yayınevi, 7. Baskı, Ankara, 1989, s.60.

³⁷ Cüneyt Arcayürek, *Demokrasi Dönemecinde Üç Adam*, Bilgi Yayınevi, 3. Basım, Ankara, 2000, s.197.

Milletvekili Genel Seçimlerin yapılmasından iki gün sonra Turgut Özal, Kenan Evren'den randevu almıştır. Yapılan görüşme esnasında Özal, Evren'i iki yanağından öpmüştür. Evren, Özal'ın bu hareketi karşısında şaşkınlığını saklayamaz sonrasında Özal'dan bunu beklemediğini ve kendisinin bu gibi şeyleri tasvir etmediğini söylemiştir. Basında bu görüntü ikilinin arasındaki soğukluğun son bulduğunu dair haberler yer almıştır. Bu ilk görüşmede Evren, Özal'a hükümet kurma görevini teslim etmemiştir. Turgut Özal'a hükümeti teslim etme sürecinin uzaması, ANAP'ı endişelendirmiştir.

Milletvekili Genel Seçimlerinden yaklaşık bir ay sonra 7 Aralık 1983'te Çankaya Köşküne çağrılan Turgut Özal'a hükümeti kurma görevi verilmiştir. Özal, hükümeti kurma görevini teslim aldıktan sonra Kenan Evren kendisinin kabine listesindeki bazı isimlere itirazı olmuştur. Evren, Adnan Kahveci, Mehmet Keçeciler ve Veysel Atasoy'u kabine listesinde istememiştir.³⁸

Turgut Özal, Keçeciler ve Kahveci için çok ısrarcı olmasa da Atasoy için oldukça ısrarcı davranır ve en nihayetinde Evren, Atasoy'u kabul etmiştir. Özal bu süreçte Evren'le problem yaşamak istemediğinden, Evren'in istediklerini sorun çıkartmadan kabul etmiştir. Özal'ın ilk kabine listesi şöyledir:

1. *Başbakan: Turgut Özal*
2. *Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı: İsmet Kaya Erdem*
3. *Adalet Bakanı: Mehmet Necat Eldem*
4. *Milli Savunma Bakanı: Zeki Yavuztürk*
5. *İçişleri Bakanı: Ali Tanrıyar*
6. *Dışişleri Bakanı: Vahit Halefoğlu*
7. *Maliye Bakanı: Vural Arıkan*
8. *Milli Eğitim Bakanı: Mehmet Vehbi Dinçerler*
9. *Bayındırlık Bakanı: İsmail Safa Giray*
10. *Ticaret Bakanı: Kazım Oksay*
11. *Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı: Mehmet Aydın*
12. *Gümrük ve Tekel Bakanı: Ahmet Mehmet Yılmaz*
13. *Ulaştırma Bakanı: Veysel Atasoy*

³⁸ Doğan, 1994, s.91-92.

14. Tarım ve Orman Bakanı: Hüseyin Hüsnü Doğan
15. Çalışma Bakanı: Mustafa Kalemli
16. Sanayi ve Teknoloji Bakanı: Hüseyin Cahit Aral
17. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı: Cemal Büyükbaş
18. Kültür ve Turizm Bakanı: Mehmet Mükerrerem Taşcıoğlu
19. İmar ve İskan Bakanı: Sudi Neşe Türel
20. Köy işleri ve Kooperatifler Bakanı: İsmail Özdağlar
21. Gençlik ve Spor Bakanı: Abdullah Tenekeci
22. Sosyal Güvenlik Bakanı: Ahmet Kurtcebe Alptemoçin”³⁹

Turgut Özal sonrasında yapacağı birkaç değişiklikle bazı isimlerin görevlerini değiştirmiştir. Milletvekili Genel Seçimlerinden sonra yeni ihdas edilen ve ismi değişen bakanlıklara atananlar ve görevlerinin dağılımı şu şekilde olmuştur: “Devlet Bakanı: Kazım Oksay, Devlet Bakanı: Ahmet Mesut Yılmaz, Devlet Bakanı: Sudi Neşe Türel, Devlet Bakanı: Abdullah Tenekeci, Devlet Bakanı: İsmail Özdağlar, Devlet Bakanı: Ahmet Kurtcebe Alptemoçin, Maliye ve Gümrük Bakanı: Vural Arıkan, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanı: İsmail Safa Giray, Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanı: Hüseyin Hüsnü Doğan, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı: Mustafa Kalemli, Sanayi ve Ticaret Bakanı: Hüseyin Cahit Aral”⁴⁰.

Yukarıda belirtilen Turgut Özal tarafından oluşturulan Hükümet üyeleri, parti içerisinde şaşkınlıkla karşılanmıştır, zira hiçbir kimse istediği veya tahmin ettiği görevi almamıştır. Bu hususla alakalı olarak Mustafa Kalemli, “*Turgut Bey bizi çapraz tayin etti*” demiştir⁴¹. Nitekim Özal için kabine sorunu ortadan kalmış olup, artık herhangi bir isim için MGK veya Kenan Evren tarafından itiraz olmamıştır. ANAP hükümeti 24 Aralık 1983 günü Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde 213 oy ile güvenoyu almıştır⁴². Özal ve ANAP’ın en büyük endişesi askeri darbe yapan kişiler tarafında kendilerine hükümet kurma görevinin verilmesine idi, hükümetin güvenoyu

³⁹ TBMM Tutanak Dergisi (TBMMTD), Dönem XVII, Birleşim 7, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.39.

⁴⁰ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 9, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.51.

⁴¹ Doğan, 1994, s.93.

⁴² Soysal, 1998, s.57.

almasıyla Özal ve ANAP artık rahat bir nefes almıştır. Özal ve partisi için sıra hükümet programına gelmiştir.

1.1.1. Anavatan Partisi'nin Hükümet Programı

TBMM'den güven oyu alan Turgut Özal için, şimdi sıra hükümet programını açıklamaya gelmiştir. ANAP'ın hükümet programında birçok konuya değinilmiş ve bu konularla ilgili ileri dönük yapılması planlananlar açıklanmıştır. Özal, hükümet programı için çok çalıştıklarını ve ince eleyip sık dokuduklarını ifade etmiştir. Sırasıyla değinilen konular şunlardır: Anarşi-terör olayları, ekonomi, vergi, eğitim, sağlık, tarım ve hayvancılık-köy, sanayi, adalet, huzur ve güven gibi konular üzerinde durulmuştur.

Anarşi- terör olayları, 12 Eylül Askeri Darbesi'nden sonra anarşiyle olan mücadelede önemli adımlar kat edilmiştir. Anarşi ve terör olaylarına yönelik alınan tedbirler olumlu sonuçlar vermiş ve sokaklar artık yürünebilecek hale gelmiştir. Söz konusu olaylarının tekrardan daha kötü bir şekilde yaşanmaması için en önemli şartlarında birisi de, ekonominin düzgün ve devamlı bir şekilde iyileştirilmesine bağlı olmuştur⁴³. Ayrıca, bu tür düzenlemelerin yapılması, demokratik sistemlerde kamu düzenin sağlanması açısından son derece önemlidir⁴⁴. Bu bağlamda terör olaylarının en aza indirilmesinde ekonominin de rolü büyüktür.

Hükümet programında üzerinde en fazla durulan konulardan birisi olan ekonomi, 1950'den sonra olumlu sonuçlar gözlemlenmesine karşılık 1982 yılına gelindiğinde durum tam tersine dönmüştür. Turgut Özal kötüye giden ekonomi için Hükümet programını açıklarken şu sözleri sarf etmiştir: *"Muhterem üyeler, üzülererek belirtmemiz gerekir ki, 1982 yılı sonlarından itibaren, ekonomideki bu müspet gelişme eğilimi tersine dönmeye başlamış, özellikle 1983 yılının ikinci yarısından sonra kötüye gidiş hızlanmıştır. Nitekim 1983 yılı için, % 20 enflasyon, % 4,8 kalkınma hızı, 7 milyar dolar ihracat hedefi öngörülmüştür. Ancak 1983 yılı sonunda programlanan hedeflerin bir hayli gerisinde kalınacağı, kalkınma hızının %3*

⁴³ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.63.

⁴⁴ Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 1981, s.173.

civarında olacağı, ihracatın geçen yılın seviyesinde gerçekleşebileceği ve enflasyonun %40'a yaklaşacağı maalesef anlaşılmaktadır”. “Sayın milletvekilleri, yanlış ekonomik politikalar uygulanırsa, refah değil fakirlik yaygınlaşır. Türkiye bu acı tecrübeyi 1980 öncesi uygulanan enflasyonist politikalarla yaşamıştır. Sadece 1978 ve 1979 yıllarında memurun, işçinin, dar gelirlinin satın alma gücü yarı yarıya azalmıştır. Enflasyonu dizginlemek çok zor bir iştir. Yaptığımız işin kıymeti hemen fark edilmez. Ancak; sosyal adaletçi politika uygulamanın, gelir dağılımını iyileştirmenin anahtarı da enflasyonun azaltılmasıdır. Bu bakımdan, içinde bulunduğumuz şartlarda, başta işsizlik ve gelir dağılımındaki düzensizlik olmak üzere sosyal göstergelerin de müspet olmadığına işaret etmek isteriz”⁴⁵. Bu bağlamda ekonomiye yönelik alınacak tedbirlerin düzenli ve uygulanırlığı açısından gereken tedbirlerin alınması şarttır. Özal ekonomide liberalizm yani serbest ekonomiyi ve rekabete dayalı ekonomiyi savunmuştur.

Turgut Özal’ın Hükümet programında ekonomiyle ilgili asıl hedefin enflasyonun kontrol altına alınması, artan fiyat artışının engellenmesi ve bu bağlamda enflasyonun düşürülerek gelir dağılımı üzerinde bir düzelmeyi sağlanması olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Özal, aynı şekilde uygulayacağı ekonomik politikaların rekabete dayalı kendine has ve gerçekçi sosyal adalet anlayışına sahip olacağını ifade ederek uygulanacak politikalardan taviz verilmeyeceği hususunu özellikle vurgulamıştır⁴⁶

Turgut Özal’ın hükümet programında üzerinde sıklıkla durulan hususlardan birisi de vergi konusudur. Bu anlamda Özal Hükümeti’nin vergileme hususunda alınması gereken tedbirler sırasıyla şu şekilde ifade edilmiştir: “vergiler sayıca az, basit, kolay anlaşılır olmalıdır; vergiler herkes için adil olmalıdır. Vergileme kurumlaşmayı ve yatırımları teşvik etmede öncülük etmelidir. Vergilemede israfın önüne geçilmelidir. Vergilemede gereken önlemler alınacak ve daha etkili personellerle hizmet verilmesi sağlanacaktır”⁴⁷. Buda, yeni Hükümetin

⁴⁵ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.64-65.

⁴⁶ Köse, 2010, s.72.

⁴⁷ İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, Ankara, 2013, s.5990.

vergileendirme konusunda adil bir sistem planladığı ve halkçı politikalar doğrultusunda bir yol izlemeye çalıştığı şeklinde değerlendirilmektedir.

Bilindiği üzere hükümet programlarında üzerinde en çok konuşulan ve hatta en çok tartışılan hususlardan başında eğitim gelmektedir. Zira eğitim, toplumların gelişmesi bağlamında son derece önemli bir konudur. Bu durumun farkında olan Turgut Özal, Hükümet programında bu konuyu ayrıntılı bir biçimde ele almış ve alınması gereken önlemleri konuşmasında şu şekilde vurgulamıştır:

*“Kıymetli üyeler; geleceğimizin teminatı olan çocuklarımızın ve gençlerimizin modern ve ileri Türkiye idealine, Atatürk ilke ve inkılâplarına bağlı, milli ve ahlaki değerlerimizi benimsemiş ve bu alanda bilgili, ilmi düşünceye sahip, herkese karşı sevgi, saygı besleyen modern birer insan yetiştirmek esas gayemiz olmuştur”*⁴⁸. “Turgut Özal’ın Hükümet programıyla ilgili olarak konuşmasından açık bir biçimde anlaşılabileceği üzere modern bir eğitim sisteminin öngörüldüğü ve bu anlamda yeni neslin daha çağdaş ve modern bir biçimde eğitilmesine önem verilmeye çalışıldığı ortaya çıkmaktadır.

Eğitim ve öğretim sadece okullarla sınırlı kalmayarak teorik hale getirilip farklı yerlerde halkın belli bir yaş aralığına da eğitim verilmelidir. Özal, *“yabancı dil mesleki gelişme ve başarının olduğu kadar, dış ticaret, milletlerarası ilişkiler, ilim, sanat ve kültür alışverişinin de temel aracı haline geldiğini ve bu yüzden orta ve yükseköğretim yapan gençlerimizin asgari bir yabancı dili iyi derecede öğrenebilmeleri için gerekli bütün tedbirlerin alınmasını elzem görüyoruz”* diye söylemiştir⁴⁹. Bu sözlerden anlaşılabileceği üzere Özal, hükümet programında eğitimin ne kadar önemli olduğunu sadece bireyin değil milletin ve devletin gelişmesinde en önemli rolü üstlendiğini belirtmiştir. Dolayısıyla eğitimin sadece okulda verilen dersle sınırlı olmadığını bununla birlikte halka mal ederek ve eğitimi kıymetlendirerek bireyi ve milleti yüceltmenin yolunu da göstermiştir.

Birinci Turgut Özal hükümetinde sağlık hizmetlerinden halkın en iyi şekilde faydalanmasını sağlamak, en önemli hedeflerden biri olmuştur. Özal hükümet programında sağlık sistemleri için şu hususlar üzerinde durmuştur: *“Sağlık hizmetleri*

⁴⁸ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.78.

⁴⁹ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.78.

nitelikli, güvenilir, kolay erişilebilir ve formalitelerden uzak olup herkesin faydalanmasını sağlamalıyız bununla beraber doktor ve sağlık personellerinin ülkenin her yerinde bulunmasını sağlamak hükümetin temel görevlerinden biri olmuştur. Bütün halkın sağlık sigortasından faydalanması sağlanılacaktır. Halkın sağlığını tehdit eden hastalıklarla daha etkili bir şekilde mücadele edilecektir. Bu bağlamda hastalıkların en aza indirilmesi için gıdalarda kontrol edilmelidir. Ülkenin her yerinde hastane ve sağlık ocaklarının sayısı artırılmalı bununla birlikte sağlık tesislerinde modern alet ve makinelerle hizmet verilecektir. İlaç sektörünün gelişimi sağlanacağı gibi hayati öneme sahip ilaçların teminine yönelik tedbirler alınacaktır. Yapılacak bu hizmetlerin yanı sıra özel hastanelerinde kurulması desteklenecektir. Hastanelerde doktorları çokça meşgul eden heyet raporları kısmen azaltılacak veya tamamen kaldırılacaktır”⁵⁰. Yukarıda da izah olunduğu üzere sağlık hizmetlerinin nitelikli bir hale getirilmesi ve herkesin yararlanabileceği bir durumu getirmek hükümetin temel icraatlarından biri olmuştur. Bu bağlamda sağlık alanının eksiklerinin giderilmesi ve aynı zamanda daha modern bir sağlık sisteminin oluşturulması amaçlanmış olduğu anlaşılmaktadır.

ANAP’ın hükümet programı olarak ilan edilen parti programında, toplumun refahını öngören şu ilkelerin hayata geçirilmesi amaçlanmıştır:⁵¹ “Huzur ve güven ortamını sağlamak, enflasyonu aşağıya çekmek, çiftçi, işçi, memur, esnaf ve emeklinin meydana getirdiği orta direği güçlendirmek, işsizliği önlemek, kalkınmada öncelikle yerlerden biri olan Güneydoğu ve diğer yerlerin gelişmesini sağlamak, enerji sorununu çözümlmek, halkın en önemli sorunlarından biri olan toplu konuta hız verip yüksek kiralarının önüne geçmek, halkın bir yükü haline gelen vergileri indirmek bunula beraber bürokrasi meselelerini azaltmak hükümet programın temel hedefleri olmuştur”⁵². Bu başlıklar aynı zamanda hükümet programının da ana başlıkları olmuştur.

Turgut Özal’ın hükümet programında dikkat çeken hususlardan birisi de köylülerle ilgili olarak dile getirdiği düşüncesidir. Bu bağlamda hükümet

⁵⁰ Neziroğlu-Yılmaz, 2013, s.6004.

⁵¹ Doğan, *Turgut Özal Belgeseli*, 1994, s.94.

⁵² Neziroğlu-Yılmaz, 2013, s.5983.

programında köylüler için Özal, şunları ifade etmiştir: “Saygı değer üyeler, köylü, milletimizin efendisidir. Tarım hizmetleri hem fedakârlık isteyen hem de oldukça yorucu bir iştir; tarım ürünlerinin ekonomiye katkısı yadsınamayacak boyutta bununla beraber tarımın toplumunda zaruri bir ihtiyacı olduğu da gerçektir”⁵³. Bu konuşmadan Özal’ın köylerde tarım faaliyetlerine ne derecede ehemmiyet verdiği ve tarımı geliştirmek için gerekli çalışmaları yapmak istediği sonucuna ulaşılabilir.

Türkiye’deki iklim şartları tarım faaliyetlerine uygun olmakla beraber ürün çeşitliliği fazla olmuştur. Bu bağlamda tarıma ve hayvancılığa gereken önem verilmelidir. Turgut Özal, tarım, hayvancılık ve köyün gelişimi için yapılması gerekenleri şu şekilde sıralamıştır: “Öncelikle çiftçiye ekonomik yönden gereken gücü kavuşturulmalı bununla birlikte enflasyonun düşürülmesi ve ihracatın artırılması sağlanılmalıdır. Yol, su, elektrik olmak üzere köylerin alt yapı sorunu giderilmelidir. Çiftçinin ürettiği ürüne doğru fiyat biçilmeli ve ödemelerin tam zamanda verilmesi gerekiyor. Hayvancılığın her yönüyle geliştirilmesi amaçlanmıştır. Tarım topraklarının korunması sağlanılacaktır. Tarımın temeli olan tohumculuğun geliştirilmesi için gereken tedbirler alınacaktır. Hayvanların en temel ihtiyaçlarından olan soya ve mısırın geliştirilmesi hedeflenmiştir. Tarım için gerekli olan aletler, gübre ve tarımsal ilaçlar konusunda yatırımlar yapılacaktır. Tarım ve hayvancılık için en önemli olan yer altı ve yer üstü sularının hızlandırılması sağlanılacaktır. Üretim artması ve üreticinin ihtiyacını karşılamak için gereken kredi desteği verilecektir. Köyden şehre göçün önüne geçilmesi için köylerde, sağlık ocağı, okul ve en önemlisi olan elektrik, su, haberleşme gibi alt yapıların hızlı bir şekilde yapılması hedeflenmiştir”⁵⁴. Bu sözler, Başbakanın tarımın ekonomi üzerindeki olumlu etkisini bildiği ve bu bağlamda Türkiye’de tarım faaliyetlerinin artması ve daha modern bir tarım için gereken tedbirleri almaktan yana bir tavır takınmış olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Malum olduğu üzere sanayi, devletlerin gelişmesinde ve halkın daha iyi bir yaşam seviyesine sahip olması bağlamında son derece önemlidir. Bunun için de sanayi geliştirilmeli ve ülkenin ihracatında sanayi ürünleri daha fazla yer almalıdır.

⁵³ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.72.

⁵⁴ Neziroğlu-Yılmaz, 2013, s.5990- 5991.

Bu doğrultuda çalışma yapmak isteyen Turgut Özal, Hükümet programında söz konusu hususu şu şekilde dile getirmiştir⁵⁵.

“Sanayi tesislerinin maliyeti düşük ve düzenli olması için organize sanayi bölgelerine önem verilecektir. Teknoloji ve mühendislik bilgisinin memlekete kolay akışı sağlanacaktır. Bu bağlamda sanayi ve ihracat alanında tecrübeli bireylerin gelişmesine olanak sağlanılacaktır. Sanayide, devlet tekelleri dâhil, bütün tekellerin kaldırılmasını hedef alıyoruz. Burada ki amaç sadece ihracatta devletin desteğini sağlayıp, geriye kısımda devlete bağlılığı azaltmak olmuştur. Maden ve enerji konularında gelişmenin hızlanmasına yönelik devlet desteği sağlanmalıdır”. İleriki aşamalarda da görülebileceği üzere Turgut Özal başbakanlığı döneminde bu hususta çok sayıda çalışma yapmıştır.

Turgut Özal, ihracat alanında alacağı tedbirleri hükümet programında şu şekilde sıralamıştır: *“İç ve dış ihracatta finansal kaynaklar sağlanılmalı bunun yanı sıra ihracatı kolaylaştıracak tedbirler alınmalıdır. Dış pazarlar konusunda ihracatçıya gereken bilgi ve eğitim verilmelidir. Dış ihracatta devlet destek sağlayacak bununla birlikte ihracatçıların yurt içinde ve yurt dışındaki kurdukları kuruluşlara destek verecektir. Devletin ihracat konusunda ambalaj, nakliye, dış pazarlamada satış ve sonrası için teşvik edici destekleri olmalıdır. İhracat ve ithalat ile ilgili hammadde temininde yurt dışına mal çıkışına, ihracat sonrası işlemlerin tamamlanmasına kadar olan bütün formaliteler basitleştirilip ihracatçının işi kolaylaştırılacaktır”⁵⁶.*

Turgut Özal’ın bu sözlerinden ihracat alanında sağlanması planlanan her çalışmanın ülkenin gelişimine katkı vermesi amaçlanmıştır. Nitekim dönem itibarıyla devletin desteği gereksinim haline gelmiştir. Özal, her ne kadar devletin ekonomiden elini çekmesini istese de bazı konularda da devletin desteğinin olması gerektiğini söylemiştir. Bu bağlamda ihracatın gelişimi ve ülkeye birçok alanda sağlayacağı katkı göz önünde bulundurarak devletin bazı alanlarda desteği alınmıştır.

Hükümet programlarında en önemli hususlardan birisi şüphesiz ki adalettir. Yeni kurulan hükümetlerin bu alanda nasıl bir düzenleme getirecekleri hususu

⁵⁵ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.74.

⁵⁶ Neziroğlu-Yılmaz, 2013, s.5997.

yakından takip edilir. Bu husus, Türkiye Cumhuriyeti'nin 45. Hükümeti programında ayrıntılı bir biçimde dile getirilmiştir. Bu bağlamda I.Turgut Özal Hükümeti'nde adalet konusu, aşağıda belirtildiği şekliyle ele alınmıştır⁵⁷:

“Sayın üyeler, adaletin temini sağlanırken vatandaşlar arasında herhangi bir ayırım gözetmeksizin yapılmalıdır. Yargı organları tamamen bağımsız ve tarafsız olmalıdır. Aksi durumda adaletin taraflı ve bağımsız olmaması kişilere göre adaletin şekil almasına sebep olacaktır. Adaletin temini hızlı ve süratli olmalıdır. Gecikmiş adalet, adaletsizliği beraberinde getirmiştir. Adli sicil kayıtları günü gününe kayıt altına alınmalıdır. Cefa infaz kurumlarının eksiklerinin giderilmesi ve daha modern hale getirilmesi sağlanmalıdır. Bunun yanı sıra ceza infaz memurlarına gereken eğitimde verilmelidir. Cezaevlerinde yatmakta olan bireylerinde gelişimine önem verilmeli ve bu bağlamda onlara da eğitim verilmesi şarttır”. Bilindiği üzere, 1980 Askeri Darbesi'nden sonra halk ve devlet arasında güven zedelenmiş ve bu anlamda ciddi sorunlar yaşanmıştı. Durumun farkında olan yeni Hükümet, adaletin doğru bir şekilde temin edilmesiyle halk ve devlet arasında oluşan bu sorunların giderilebileceği düşünülmüş ve bu anlamda birtakım politikaların takip edileceği, Özal'ın konuşmalarından açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Adalet alanında düzenlemeler yapılırken bilhassa toplumsal huzur ve barışın korunmasına önem verilmek istendiği açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, Turgut Özal, hükümet programında şunları ifade etmiştir: *“Ülkemizde uzun zamandır faaliyet gösteren anarşi, terör ve bölücülük olaylarına karşı kararlı bir şekilde mücadele etmeliyiz. Bunun için alınacağımız ilk tedbir güvenlik kuvvetlerimiz için olacaktır. Güvenlik kuvvetlerimiz modern imkân ve araçlarla donatılacak, eğitim ve öğretime ağırlık verileceği gibi ücret ve sosyal imkânları koşunda kendilerine destek çıkılacaktır. Huzur ve güven ortamının sağlanması için kademeli bir şekilde sıkı yönetimin kaldırılmasını öngörmekteyiz. “Güvenlik Hizmetleri Master Planı”, 2000 yılına kadar olan dönemi içine alacak şekilde hazırlanacaktır. Bununla beraber Master Plan çerçevesinde, organizasyon, personel, eğitim teknik teçhizat, tesis-yatırım, sosyal ve kültürel ihtiyaçlar, uygulama programı ayrıntısında tespit edilerek uygulanması sağlanacaktır”*⁵⁸. Özal'ın bu konuşmasında ülkede asayiş ve

⁵⁷ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.70.

⁵⁸ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.69-70.

güvenliğin tesis edilebilmesi için gerekli adımların atılmak istendiği ve bu anlamda kolluk kuvvetlerinin daha güçlendirilmesi için önem arz eden çalışmaların yapılmak istendiği çok açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

1.1.2. Hükümet Programına Yönelik Görüş ve Eleştiriler

Turgut Özal'ın hükümet programını okumasıyla birlikte mecliste kısa süreli bir kargaşa yaşanmıştır. Bu kargaşanın yaşanmasında, Özal'ın hükümet programı diye okuduğu metnin aynı zamanda parti programının da birebir kopyası niteliğinde olduğunun anlaşılmasıdır. Bu nedenle mecliste yer alan muhalefet partiler, bu duruma yönelik tepki vermişlerdir. Aynı zamanda Özal'ın Hükümet programının bitirmesini bekleyen muhalefet parti üyeleri hükümet programına yönelik olumlu görüş ve eleştirilerini ifade etmişlerdir. Programa yönelik ilk olumlu niteliğindeki görüş bildiren isim ANAP Milletvekili Recep Ercüment olmuştur. Ercüment, programa yönelik görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: *“Sayın milletvekilleri, bir partinin seçim beyannamesi ile hükümet programı arasında ilk defa bu kadar bir benzerlik ve uyum olmuştur. Bu bağlamda, meselelerin başından beri ciddiye alındığının bir delilidir. Hükümet Programında, sadece programdan ve plandan bahsedilmemiş, problemlerin çözümleri de beraberinde getirilmiştir. Enflasyondan bahsedilmiş, enflasyonun aşağı çekilmesi için tedbirler sıralanmıştır, konut sorunu dile getirilmiş, hal çareleri takdim edilmiştir; bürokrasiden bahsedilmiş, alınacak önlemler sıralanmıştır”*.

Yukarıda belirtildiği şekliyle Hükümet programına yönelik olumlu düşüncelerini ifade eden Recep Ercüment, konuşmasının devamında da aynı mahiyette konuşmaya devam etmiştir. Ercüment'in konuşmasının devamı şu şekildedir: *“Sayın Özal, seçimin öncesinde ülke için yapacaklarını hemen organize edip, hiç ara vermeden süratli bir biçimde hareket etmiştir. ANAP Hükümeti milliyetçi, muhafazakar, sosyal adaletçi ve piyasa ekonomisini hedef alan bir politika izleyeceğini belirtmiştir. Bizler ANAP'ın bir parçası olarak Sayın Özal'ın bu politikasını gönülden desteklemekteyiz”*⁵⁹. Bu konuşmadan da anlaşılacağı üzere ANAP üyesi Ercüment tarafından Özal'ın hükümet programına yönelik herhangi bir olumsuz ifade kullanılmamıştır. Aynı zamanda Özal'ın konuşması süresince

⁵⁹ Neziroğlu-Yılmaz, 2013, s.6016.

Ercüment, hükümet programına yönelik olumlu eleştiriler yapmış olup hükümet programından memnun kaldıklarını ve programa yönelik Özal’a açık bir şekilde destek vereceğini ifade etmiştir.

Recep Ercüment’in aksine MDP’den söz alan Turgut Sunalp ise hükümet programına yönelik görüşlerini şu şekilde açıklamıştır: *“Kıymetli Milletvekilleri, Sayın Özal’ın bizlere takdim etmiş olduğu hükümet programı, icraat programı olmaktan ziyade halka verilen sözlerden ibaret olmuştur ve bu haliyle iktidar partisi olan ANAP için seçim beyannamesinin değiştirilmiş hali olmaktan uzağa gitmemiştir. Seçim beyannamesinde icrai sarahatlerin olamayacağı doğaldır. Ancak bir hükümet programında vaatlere zamanlama getirilmesi, gereken tedbirlerin açıklanması ve gerçekten yapılabileceklerle yer verilmesi lazımdır kanaatindeyiz. Hükümet programı, bu saydıklarımızdan mahrum olunca veya bunlardan sadece bir kısmını ihtiva edince, zaman zaman dinleyicilere heyecan veren ve iktidarın alkışlarını toplayan siyasi edebiyat manzumesi olmaktan öteye gidemez. Bunun yanı sıra hükümet programının kaleme alınmasında, düzgün bir sistematığe rastlayamadık. Aynı konunun farklı farklı yerlerde parça parça zikredilmesi takipte kalmayı zorlaştırdığı gibi değerlendirme yapmamızda da sorun çıkarmıştır”*⁶⁰.

Turgut Sunalp’in yukarıdaki sözlerinden yola çıkarak kendisinin ve partisinin Özal’ın okuduğu hükümet programından hiç memnun kalmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Sunalp, bu hükümet programı için “vaatler manzumesi” ve “edebiyat numunesi” olarak nitelendirmiştir⁶¹.

Meclisten hükümet programına yönelik söz hakkı alan bir diğer isim ise HP’nin Genel Başkanı Necdet Calp olmuştur. Calp, hükümet programına yönelik görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: *“Hükümet programında anarşiyle mücadele ve sürekli huzur ortamının sağlanması konusunda yer alan vaatlere ve demokratik düşünce ve haklara karşı olan her çeşit rejimi ve tasarrufu reddederiz. “Huzur ve güvenin bedeli demokratik nizamdan insan hak ve hürriyetlerinden vazgeçmek değildir” şeklinde vurgulanan düşüncelere gönülden katılıyoruz. Bu bağlamda ülkemizi bu hedeflere götürecek olan hükümet programında söylenilen ekonomik ve*

⁶⁰ Turgut Sunalp’ın Türkiye Büyük Millet Meclisinde Milliyetçi Demokrasi Partisi Grubu Adına, Hükümet Programı Hakkında Yaptığı Konuşma”, Basın Merkezi Yayınları, Ankara, 1983, s.7-8.

⁶¹ Halka ve Olaylara Tercüman, 23 Aralık 1983, s.1; Milliyet, 23 Aralık 1983, s.1.

sosyal politikaların bu alanda yetersiz olacağından endişe duymaktayız. Bu endişenin temel sebebi hükümet programında laiklikle alakalı değişik yorumlara sebep verecek ifadelerin olması, endişe etmemize mahal vermiştir. Öncelikle şunu ifade etmek isterim ki, hükümet programı bize göre tamamıyla karışık, yer yer çelişik ve tam olarak açık ifadelerden yoksundur”.

Necdet Calp’ın bu konuşmasından Turgut Özal’ın okuduğu hükümet programına karşı son derece olumsuz bir tavır içerisinde olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Söz konusu olumsuz eleştirilere Calp’ın konuşmasının devamında aynı şekilde sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Esasında yeni hükümete karşı bir parti genel başkanının bu şekilde olumsuz görüş bildirmesi ve ciddi bir biçimde eleştirmesi, dönemin darbe sonrasındaki siyasi durumunu göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Necdet Calp’ın bu konuşmasının devamında şu hususlar yer almaktadır: *“Yapılması planlananların bir takvime göre ayarlanmaması kendi içerisinde başarısızlığı da barındırmıştır. Hal böyleyken bu kadar belirsizliğe rağmen hükümet programında tam olarak ortaya konulan bir konu vardır, bu konu ise hükümetin devlet anlayışı ve devlete olan bakış açısı olmuştur. Hükümet devletin küçülmeye gitmesi durumunda güçlenebileceği kanısındadır lakin tam aksine gelişmekte olan toplumumuz açısından bu düşünceyi uygun ve gerçekçi bulmadığımız gibi aynı zamanda bu düşünceye de taraf değiliz”⁶².*

Necdet Calp, Hükümet programının mevcut sorunlara kısa sürede çözüm getirmeyeceğini ve bu konuya yönelik duydukları endişeden dolayı güven oylamasında hükümet programına yönelik hayır diyebilecekleri ifade ederken, Turgut Özal da buna karşılık *“Enflasyondan en çok zarar gören işçi ve memurun zararını bir defada kapatalım dersiniz eğer enflasyonun fitilini yeniden yakmış olursunuz”* diyerek anlık rahatlamanın şuan işe yarasa bile sonraki süreçlerde çok daha büyük sorunlara sebep olacağını söylemiştir⁶³. Özal, ülkenin güncel sorunlarına yönelik kapsamlı ve uzun süreli tedbirler alınmasından yana bir tavır sergilemiştir. Bu bağlamda Özal, *“kaybedecek tek bir günlerinin olmadığını ve bu pahalılığın önüne*

⁶² Neziroğlu-Yılmaz, 2013, s.6043-6044.

⁶³ Milliyet, 23 Aralık 1983, s.1.

geçmek için acele davranmaları” gerektiğini ifade etmiştir⁶⁴. Nitekim ekonominin darboğazda olduğu bu dönemde hızlı hareket edilmemesi durumunda ülkede daha büyük sorunlar baş göstereceğinden buna yönelik kalıcı çözümlerin yanı sıra hızlı hareket edilmesi hem devletin hem de halkın aleyhine olacaktır.

Turgut Özal hükümet programına yönelik görüş ve eleştirilere karşı *“Biz belki ilk defa, bir hükümet programında, seçim beyannamesindeki detaylara inmiş bir Hükümet olarak karşınızdayız, Bundan da büyük gurur duyuyoruz. Mesela bunun tipik bir misali, kamu idaresinin reorganizasyonu konusudur. Biz, kamu idaresinin reorganizasyonu konusu üzerinde uzun yıllar çalışıldığını biliyoruz, ancak hiçbir parti hükümet programında bizim kadar gerçekçi davranmamıştır, diye belirtmiştir⁶⁵. Özal, kendisinin ve partisinin Hükümet programının hazırlık aşamasında büyük bir çaba sarf ettiğini ve ileriki süreçlerde ele alınan çözümlerin ülkeye rahat bir nefes aldıracağını da ifade etmiştir.*

Tutanak dergilerinden elde edilen verilere göre Turgut Özal’ın hükümet programına yönelik yapılan eleştirileri yapıcı bulduğu ve söylenen her şeyi dikkate aldığı anlaşılmaktadır⁶⁶. Bununla beraber Özal’ın eleştirilere yönelik herhangi bir olumsuz tavır takınmadığı ve eleştirilere yönelik birtakım çözüm arayışları içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

1.1. Siyasi Partiler ve Bu Partilerin İktidarla Olan Münasebetleri

6 Kasım 1983 tarihinde yapılan milletvekili genel seçimlerinden önce üç parti kurulmuş olup bu partiler sırasıyla ANAP, HP ve MDP’dir. ANAP, Turgut Özal tarafından kurulmuşken, HP-Necdet Calp, MDP ise Turgut Sunalp tarafından kurulmuştur. Calp’in kurmuş olduğu parti sol görüşlü bir parti olmanın yanı sıra Kenan Evren tarafından veto edilmeyen üç partiden biri olmuştur.

Turgut Sunalp’in kurmuş olduğu parti dönemin askerleri tarafından açık bir şekilde desteklenmiş olup bu süreçte kendisine en çok destek veren isim dönemin

⁶⁴ Hürriyet, 20 Aralık 1983, s.1.

⁶⁵ Neziroğlu-Yılmaz, 2013, s.6064.

⁶⁶ Bahsettiğimiz tutanak dergisi, TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.69-70.

Cumhurbaşkanı Kenan Evren Olmuştur. Yeni kurulmuş olan bu üç parti için seçimler oldukça rekabetli geçmiştir. Seçim sürecinde Özal ve Calp halkla daha samimi ilişkiler kurarken Sunalp ise daha çok sert bir mizaç takınarak vatandaşlarla arasına duvar örmüştür. Sunalp'ın sert bir tutum takınması halkın kendisinden ve partisinden uzaklaşarak diğer partilere yönelmesine sebep olmuştur. Ancak tek sebep, bu değildir. Bununla birlikte askerlerin açıkça Sunalp'e destek vermesi halkın kendisini istememesindeki en önemli sebep olmuştur. Seçim sürecinde Özal'ın halkla daha yakından ilişkiler kurması ve sempatik tavırları seçimi kazanmasında önemli bir rol oynamıştır⁶⁷.

1.2.1. Halkçı Parti

HP, Başbakanlık Müsteşarı olan Necdet Calp tarafından 20 Mayıs 1983'te kurulmuştur. Genel Başkan olan Calp, Başbakanlık Müsteşarlığının yanı sıra Sümerbank Yönetim Kurulu Başkanı ve İzmir Milletvekilliği de yapmıştır. HP'nin amblemi *“kırmızı zemin üzerinde bir güneş ve o güneşin içinde HP'nin baş harflerinin bulunduğu, güneşin saçtığı ışıkları altı kısa ve altı uzun toplam 12 çizgiden oluşan bir amblem”* seçilmiştir⁶⁸. Partinin sloganı olarak *“Aydınlık Günler için Güneş'i Seçin”* tercihi yapılmıştır⁶⁹. Partinin sloganını ve amblemin hazırlanmasında hemen sonra HP, meydanlara çıkarak halkın nabzını yoklamaya ve kendi yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Calp, seçim sürecinde gerçekleştirilen her mitingde konuşmuş ve yaptığı bir konuşmada vatandaşlara aşağıda gösterilen konularda vaatler vermiştir:

“İşsizliğe çözüm getireceğiz, ülkemizi kalkındırmak için elimizden geleni yapacağız, bölgesel dengesizlikleri gidereceğiz, adil bir vergi sistemi oluşturacağız, devlet destekli ekonomiden yanayız, mevcut kaynakları tasarruflu kullanacağız, devlete çalışan kişilerin ücretlerini yükselteceğiz, savurganlığın önüne geçeceğiz, herkesin alım gücünü düzelteceğiz, esnafı koruyacağız, dış ilişkilerde dengeli hareket

⁶⁷ Elifcan Çoruk, Türkiye’de Yeni Sağın Vitrini, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2020, s.124.

⁶⁸ Tercüman, 20 Mayıs 1983, s.6.

⁶⁹ Armağan Seçkin, Türk Siyasi Yaşamında Halkçı Parti, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2019, s.60.

edeceğiz”⁷⁰. Bu sözlerden Necdet Calp’ın yeni bir parti olarak darbe sonrası şekillenmeye çalışan ve sorunlarını çözmeye çalışan Türkiye için, birtakım çözüm arayışları içerisinde olduğu şeklinde değerlendirilmektedir.

HP siyasetin “majestelerinin muhalefeti” olarak nitelendirilmiştir⁷¹. Bu nitelendirmenin temelinde HP’nin askeri idareye karşı hiçbir konuda ters düşmemiş olması yatmaktadır. Aynı zamanda HP’nin parti tüzüğü “CHP” temel alarak hazırlamıştır. Necdet Calp, partisini hakkında açıklama yaparken özellikle bazı konularda diğer partilerden ayrıldığını belirtmektedir. Calp, partisi için “*sosyal adaletçi, sosyal güvenlikçi, çalışanların yaşam düzeyini yükseltmeye ve onların içindeki saygınlığını yüceltmeye çalışan, devletçiliğe ağırlık veren, özgürlükçü parlamenter demokrasiye bağlı sosyal demokrat bir olarak tanımlayarak ve bununla beraber partisinin Atatürk İlkelerine bağlı olduğunu*” söylemiştir⁷². Calp ve parti üyeleri askeri kesimin dikkatini çekmemek için her fırsatta Atatürk İlke ve inkılaplarına olan bağlı olduklarını ifade etmişlerdir. 1983 Genel Seçimlerine giden sürece bakıldığında tüm parti liderlerinin askeri hükümetin tepkisine yol açmamak için ılımlı bir siyaset yaptıklarını söylemek mümkündür.

6 Kasım 1983 tarihinde yapılan Milletvekili Genel Seçimleri neticesinde HP %30.5 oranında oy almış ve 117 Milletvekili çıkarmıştır⁷³. HP’nin en yüksek oy aldığı il Tunceli iken; en düşük oy aldığı il ise Bitlis olmuştur⁷⁴. Seçim sonuçlarının açıklanmasında yaklaşık bir gün sonra parti içerisinde yapılan oylama sonucunda Calp, partinin Genel Başkanlığı’na getirilmiştir. Genel Başkan Yardımcılıklarına ise Şerafettin Uğur, Aytekin Yıldız, Turgut Altunkaya ve Niyazi Araz seçilmiş olup Genel Sekreterliğe Ümit Teoman seçilmiştir⁷⁵. Bu bağlamda Calp’ın partisinin

⁷⁰ Cumhuriyet, 11 Ekim 1983, s.6.

⁷¹ Bülent Tanör-Korkut Boratav-Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 5, Bugünkü Türkiye Tarihi (1980-1995)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2003, s.54.

⁷² Güneş Şahin, “1983 Seçimlerine Katılan Siyasi Partilerin Askeri Yönetim Sonrası Türkiye’sine İlişkin Söylemleri”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 33, (2016), s.296.

⁷³ Resmi Gazete, 14 Kasım 1983, Sayı: 18221, s.13; Aşık, s.85.

⁷⁴ Kubilay Düzenli, “Halkçı Partinin Politik Kimliği Üzerine Bir Değerlendirme”, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı:13, (2021), s.67.

⁷⁵ Murat Avcı, 1983 Seçimlerine Giren Siyasi Partilerin Seçim Propagandaları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), *İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü*, Ağrı, 2022, s.36.

ANAP için çok güçlü bir muhalefet olarak yerini almış olduğu şeklinde yorumlanabilir.

1.2.2. Milliyetçi Demokrasi Partisi

MDP, emekli Orgeneral Turgut Sunalp tarafından 16 Mayıs 1983'te kurulmuştur⁷⁶. Siyasi yaşamda aktif bir biçimde yer alan Sunalp, kendisi ve partisi için yeni bir formül geliştirerek askerlerin tepkisine sebep olmayacak ılımlı bir siyaset yapmaya çalışmıştır. Sunalp'ın ılımlı bir siyaset yapmasında etkili olan isim ise Kenan Evren olmuştur. Sunalp'ın uygulamaya çalıştığı bu formüle yönelik Evren, Emin Paksüt ile arasında geçen diyalogu şöyle açıklar; *“Başpilot siz olmak üzere Konsey üyesi arkadaşlarla uçağı İstanbul'dan kaldırdınız ve şimdiye kadar arızasız olarak havada yol aldınız. Şimdi Ankara üzerine geldiniz. Mühim olan bu uçağı bir kazaya uğratmadan Esenboğa havaalanına yumuşak bir inişle indirebilmektir. Bu safha da çok kritikti. Şimdiye kadar aranızda hiçbir ihtilaf olmadı. İniş sırasında ekseriya arzu edilmeyen durumlarla karşılaşabilirsiniz. Aman buna dikkat ediniz.”* Evren ise Paksüt'e şu şekilde karşılık vermiştir; *“Sayın Paksüt merak etme, uçağı bugüne kadar nasıl arızaya uğratmadan hedefe getirdiysek, yumuşak inişi de kazasız belasız başaracağız”*⁷⁷. Sunalp ve yakın çevresi Evren'e siyaset konusunda oldukça dikkatli olduklarını böylelikle ifade etmişlerdir.

Turgut Sunalp, diğer parti üyeleri gibi askerlerin tepkisini çekmemek için gereken çalışmaları yapmaya çalışmıştır. Parti kurma aşamasında Sunalp, Evren'le görüşür ve parti kurmak istediğini belirtir. Evren'den, Sunalp'e karşılık olumlu bir cevap gelmiştir. Sunalp, bu görüşmeden sonra şöyle bir açıklama yapmıştır; *“Sayın cumhurbaşkanı, kendilerine arz ettiğim bütün hususlarda isabet olduğunu ve tam bir mutabakat içerisinde bulunduklarını belirttiler. Çalışmalarımızda başarılar dilediler. Ben de kendilerine cevaben bu ülke, bu devlet ve bu milletin yüksek menfaati için arkadaşlarımla birlikte başlattığım bu teşebbüsü Atatürk milliyetçiliğine, Atatürk ilkelerine ve hür milletin hakkı olan katıksız bir demokrasiye isnat ettirerek 1982*

⁷⁶ Cumhuriyet, 21 Mayıs 1983, s.1.

⁷⁷ Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları 4*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1991, s.10.

anayasasına bağlı ve inançlı olarak, 12 Eylül ruh ve felsefesi doğrultusunda sürdüreceğimi, kuracağımız partinin önce devlet, sonra demokrasi ve en sonra da kendi çıkarlarını gözeteceğini beyan ettim”⁷⁸. Sunalp’ın bu konuşması, Evren’in kendisine ve kuracağı partiye yönelik tavrının olumlu olduğunu açık bir şekilde ortaya çıkarmaktadır.

12 Eylül 1980 Askeri Darbesi’nden sonra uygulamaya konulmuş olan siyasi parti kurma yasaklarının kaldırıldığı 6 Mayıs 1983’te Turgut Sunalp tarafından İçişleri Bakanı Selahattin Çetiner’e kurmayı planladığı partisinin 41 kişilik kurucular heyeti üyelerinin belgelerinin verilmesiyle MDP resmen kurulmuş olunuyordu⁷⁹. MDP’nin kurucu listesinde yer alan isimler şunlardır: “*Aydın Bolak, Ali Bozer, Abdurrahman Güler, Adnan Orel, Ali Mazhar Haznedar, Ahmet İhsan Kırımlı, Ali Rıza Çetiner, Ahmet Sarp, Davut Akça, Eşref Akıncı, Fevzi Halıcı, Fevzi Fırat, Hüsnü Çınar, İzzettin Doğan, İmren Aykut, Kemal Noyan, Mükerrerem Hiç, Musa Öğün, Mustafa Tayyar, Macit Zeren, Mustafa İzci, Macit Zeren, Murat Sökmenoğlu, Nisbah Organ, Necmi Özgür, Namık Kemal Şentürk, Necla Tekinel, Rifat Beyazıt, Sabri Keskin, Selahattin Erkap, Selçuk Aytan, Şinasi Ertan, Turgut Sunalp, Turhan Altınoğlu, Tevfik Erdem, Turgut Güler, Utkan Kocatürk, Üstün Ergüder, Yılmaz Öztuna, Yılmaz Hocaoglu, Yılmaz Altuğ, Zekai Baloğlu*”⁸⁰. Yukarıda ismi sıralanan MDP kurucularının büyük çoğunluğu eski siyasetçi, bürokrat ve hukukçulardan oluşmaktadır. Bilhassa askeri kökenden kimsenin kurucu üyeler arasında bulunmaması MDP için oldukça dikkat çekici bir durumdur. Bu çerçevede Kenan Evren’in üyeler arasında veto etmek istediği isimler olmasına rağmen Sunalp, bu konuda taviz vermemiştir.

Partinin amblemi olarak “*sağ yanında bir zeytin dalı sol yanında bir buğday başağı bulunan güneş olarak belirlenmiş, güneş, Atatürk ışığını, zeytin dalı sulh ve sükuneti, buğday başağı ise bolluk ve bereketi simgelemiştir*”⁸¹. Ancak MDP’nin parti amblemi ileriki günlerde aldığı eleştirilerden bir süre sonra partinin amblemi

⁷⁸ Milliyet 6 Mayıs 1983, s.1.

⁷⁹ Özcan Çölük, Milliyetçi Demokrasi Partisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1983-1986), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2018, s.43.

⁸⁰ Milliyet, 16 Mayıs 1983, s.1.

⁸¹ Milliyet, 16 Mayıs 1983, s.1.

değiştirilerek “İki başak arasında bulunan bir horoz” olarak düzenlenmiştir. Hemen akabinde seçim için mitingler düzenlendi ve Sunalp’ın ilk miting yeri “İzmir” olmuştur⁸². Seçim mitingleri her parti için yoğun geçtiği gibi MDP içinde oldukça yoğun geçmiştir.

Turgut Sunalp seçim mitinglerinde şu şekilde propaganda yürütmüştür: “*Bu devleti kolay kurmadık, bu ülkeyi sokakta bulmadık, oylarımızı düşünerek MDP’yi seçelim*”, “*İmtiyaz yok sınıf kavgası yok, iktidar MDP’ye huzur ülkeye!*”, “*Kendi geleceğinizi kendiniz seçeceksiniz. Kaygılı karanlık bir yarın mı, güvenli güçlü MDP iktidar mı?*”, “*Oyuna gelme, oyunu bölme, MDP’yi seç demokrasiyi seç!*”, “*Bir daha ağlama anacağım, artık çocuklar ölmeyecek, sana ve ailene güvenceyi MDP getirecek!*” gibi söylemleri tercih etmiştir⁸³. Sunalp’ın bu seçim konuşmalarından, ciddi bir seçim politikası ve propaganda süreci izlediği anlaşılmaktadır.

Turgut Sunalp’ın yürüttüğü seçim propagandasından sürekli olarak 12 Eylül öncesinin hatırlattığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Sunalp, Turgut Özal’ı ve 24 Ocak Kararlarındaki başarısızlığı sürekli eleştirmekte ve bu başarısızlığı giderecek olanların sadece kendileri olduklarını da söylemekten de geri durmamıştır. Tüm sorunların çözümünün kendisinde olduğunu ifade eden Sunalp, MDP’nin diğer seçim vaatlerini de şu şekilde ifade etmiştir; “*Ekonomi gelişmesi ve dışa açılım temel hedefimizdir; Pahalılığı önlemek adına gereken tedbirler alınacaktır. Yatırımlara gereken hız verilecektir. Eğitim sisteminin ıslah edilmesi önceliğimiz olacaktır. Anarşiyi tamamen kaldıracak tedbirler alacağız. İşsizlik konusunda gereken önlemler alınacaktır. Sanayi ve tarım alanlarının gelişmesine öncelik vereceğiz*”⁸⁴. Sunalp’ın bu sözlerinden seçim vaatlerinin daha çok güncel sorunlar üzerinde yoğunlaştığı şeklinde değerlendirilmektedir.

Gazeteci Hulusi Turgut’a göre Turgut Sunalp, seçimlere kazandığı gözüyle bakmakta hatta bunun üzerine basın mensuplarının kendisine seçim sonuçları ile ilgili sordukları sorulara yönelik “*ben şimdi seçimi düşünmüyorum. Kuracağım İcra Vekilleri Heyetini (Bakanlar Kurulunu) düşünüyorum*” diyerek kendisine ve partisine

⁸² Aşık, 2019, s.60.

⁸³ Şahin, 2016, s.299.

⁸⁴ Milliyet, 17 Eylül 1983, s.1.

duyduğu güveni net bir şekilde göstermiştir⁸⁵. Seçim sonuçlarının açıklanmasıyla MDP'nin seçimlerden üçüncü parti olarak çıkması, Sunalp için büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Zira MDP, bu seçimden sadece %23.27 oranında oy alarak 71 milletvekili çıkarabilmiştir⁸⁶.

Gazeteci Yalçın Doğan'a göre Turgut Sunalp seçimlerden hiç beklemediği bir sonuç almasının temelinde birçok neden olduğunu ve güvendiği birkaç ismin kendisine ihanet etmekle suçlamıştır. Bu bağlamda Sunalp, seçimi birincilikle kazanmamasına yönelik şunları söylemiştir: *“Bizim iktidar olacağımız bazı çıkarıcıları harekete geçirmiştir. Bizi aşağı çekip istedikleri kişiyi başbakan yapabilmeleri için koalisyon şartları yaratmak istediler. Fakat ölçüyü kaçıınca başkaları iktidar oldu”* diye ifade etmiştir⁸⁷. Sunalp'in bu söylemlerinde seçim sonuçlarından hiç memnun kalmadığını ve bunun hem kendisini hem de partisinin hoşuna gitmediği şeklinde değerlendirilmektedir.

Turgut Sunalp vatandaşların kendilerini tercih etmemesindeki asıl sebepleri çok iyi bildiklerini ve ileri ki süreçlerde bu eksiklerini olumlu yönde değiştirerek daha iyi bir yol alacaklarını ifade etmiştir. Aynı zamanda Sunalp ve MDP için her ne kadar seçim sonuçları istedikleri gibi olmadıysa da seçimlerdeki sonucu başarısızlık olarak da görmemişlerdir. Seçim sonuçlarının neticelenmesinden hemen sonra MDP'nin yapılan ilk toplantısında Turgut Sunalp Genel Başkan seçilmiş, Genel Başkan Yardımcılığı görevlerine: Davut Akça, Musa Öğün, Sabri Keskin ve Ahmet İhsan Kırımlı seçilmiş olup Doğan Kasaroğlu da Genel Sekreterliğe seçilmiştir⁸⁸.

1.2. 1984 Yerel Seçimleri ve Türkiye Siyasetine Etkileri

1983'te yapılan milletvekili genel seçimlerinin sonuçlanmasından kısa bir süre sonra Turgut Özal ocak ayı içerisinde TBMM'de yaptığı konuşmada 25 Mart'ta yerel seçimlerin olacağını ifade etmiştir. Özal'ın söylediklerinin tepki çekmesinden

⁸⁵ Hulusi Turgut, *12 Eylül Partileri*, ABC Ajans 1.Baskı, İstanbul, 1986, s.63.

⁸⁶ Resmi Gazete, 14 Kasım 1983, Sayı: 18221, s.13.

⁸⁷ Yalçın Doğan, *Dar Sokakta Siyaset (1980-1983)*, Tekin Yayınevi, 1.Baskı, İstanbul, 1985, s.413-414.

⁸⁸ Abdullah Kutalmış Yalçın, “Türk Siyasal Hayatında Milliyetçi Demokrasi Partisi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:6, Sayı:75, (2018), s. 467.

hemen bir gün sonra yasal birkaç düzenleme yapılarak DYP, RP ve SODEP'in herhangi bir kongre yapmadan seçimlere katılması kararı alınmıştır⁸⁹. Özal'ın seçimleri erkene almasındaki temel sebep, henüz yeni iktidar olmuşken bunu fırsata çevirip diğer partilerin kendilerini toplamasına fırsat vermeden tekrardan başarı elde etmek olduğu şeklinde düşünülmektedir.

Seçimlerin erkene alınmasına HP ve MDP üyeleri meclisi terk ederek tepkilerini açıkça göstermişlerdir. Bu duruma yönelik MDP'den söz alan Kamran İnan konuyla alakalı şunları söylemiştir: *“Nedir aranan, bu istical neden? Acaba bu istical henüz Anayasamıza ve öngörülen geçici hükümlere göre, hukukiliğini yeni kazanmış bulunan ve burada temsil edilmeyen diğer siyasî partilerin zor şartlar içerisinde seçime girmesini sağlamak mıdır? Bu istical acaba, büyük iftiharla topluma sunulan ekonomik tedbirlerin mart ayından sonra bu sefer menfi yüzünün topluma aksedeceği, binaenaleyh, daha toplum bunun ağır yükünü çökmeden toplumun oylarını toplamak suretiyle beş yıl, tenkitlerin ölçüsü ne olursa olsun iktidara devam mıdır? Nedir arkasındaki esbabı mucibe? Neden bu kadar acele? Neden 3 Haziran tarihi olmuyor da 25 Mart tarihi oluyor? Var mı bunun bir mantığı, bir izahı var mıdır?”*⁹⁰. Kamran İnan'ın bu sözleriyle hükümetin erken seçim niyetini sorguladığı ve bu durumdan pek fazla memnun olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

MDP Milletvekili gibi HP adına konuşan Turan Bayazıt da; *“acele etmenin gereğinin olmadığını, nitekim yasaların yerel seçimler için bir yıl süre tanıdığını bu bağlamda ANAP'ın oy çoğunluğuna güvenmemesini”* ifade etmiştir⁹¹. MDP ve HP yerel seçimlerin emri vaki yapılarak erkene alınmasına karşı çıkmışlardır. Buna rağmen TBMM'de seçimlerin erkene alınmasına yönelik yapılan oylamada 39 ana ve 9 geçici maddeden oluşan yerel seçim önergesi ANAP'lıların oyuyla kabul edilmiştir⁹².

Zürcher'e göre yerel seçimlerden galip çıkacağını düşünen Turgut Özal, DYP ve SODEP'in seçimlere katılmasına izin verilmesiyle endişe etmekteydi; lakin bu

⁸⁹ Aşık, 2019, s.119.

⁹⁰ TBMM Tutanak Dergisi, 17. Dönem Birleşim 18, 5 Ocak 1984, c.1, (Ocak 1984), s.239.

⁹¹ Aşık, 2019, s.119.

⁹² Milliyet, 6 Ocak 1984, s.8.

partilerin seçimlere hazırlıksız yakalanmaları bu endişeyi en aza düşürmüştür⁹³. TBMM dışında yer alan partilerin seçime katılmasıyla alakalı Feroz Ahmad, şunu ifade etmiştir: “*Seçim tarihinin olabildiğince erkene alınmasının arka planında ANAP’a muhalefete az bir propaganda süresi tanıma düşüncesi yatmaktadır*”⁹⁴. Ahmad’ın bu düşüncesini dönemin muhalefet partileri desteklemektedir. Bunun yanı sıra Zürcher’ göre, “*iktidar partisi kısmen muhalefeti bölme amacı taşımaktadır*”⁹⁵. Seçim sürecinde her partiden eleştiriye maruz kalan Özal, söylenenlere çok fazla aldırış etmeden, yerel seçimlere odaklanmış bir şekilde yoluna devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede ANAP ve DYP il ve ilçelerde teşkilatlanırken; MDP seçim sürecinde oldukça pasif bir politika izlemiştir.

Seçim sürecinde MDP mitinglerinde gereken hareketlilik yeterli düzeyde olmamıştır. MDP, bu süreçte halkın doğru düzgün tanımadığı isimleri Belediye Başkanı olarak seçmiştir. Bu durum beraberinde vatandaşların tanımadığı belediye adaylarına yönelik mesafeli davranılmasına neden olmuştur. Ayrıca seçim sürecinde vatandaşlar bildikleri ve güvendikleri isimlere daha sıcak bakmışlardır. MDP’nin seçim sürecindeki bu tutumu halkın kendilerine gereken desteği vermemelerini neden olmuştur. Halkın MDP’ye olan bu tutumu seçim sürecinde birçok ismin MDP’den istifa etmesine zemin hazırlamıştır⁹⁶. MDP’nin halk tarafından rağbet görmemesinin yanı sıra belediye adaylarının tanınır kişilerden oluşmaması partinin zayıflamasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca birçok isim seçimden sonra MDP’nin tamamen dağılacağı iddiaların ortaya atmıştır. Mitinglerde en fazla hareketliliğin yaşandığı partiler ANAP ve SODEP olmuştur. Özal mitinglerde sürekli olarak halka 12 Eylül öncesi hatırlatmaları yaparak kendilerinden taraf oy kullanmalarını istemiştir.

Aşık’a göre seçimlere katılmış olan altı parti, yedekleriyle birlikte toplamda 236. 609 aday göstermenin yanı sıra aday gösterilenlerden 1.597’si belediye başkanı, 2.279’u il genel meclisi üyesi ve 187. 297’si ise belediye meclis üyesi olarak

⁹³ Cengiz Sunay, *Türk Siyasi Hayatı ve İlgili Literatür*, Orion Kitapevi, Ankara, 2015, s.116.

⁹⁴ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, (Çev. Yavuz Alogan), Kaynak Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 2009, s.225.

⁹⁵ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner), İletişim Yayınları, 32.Baskı, İstanbul, 2016, s.408.

⁹⁶ M. Serhan Yücel, *Türkiye’nin Siyasal Partileri*, Alfa Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s.56-57.

seçilmişlerdir⁹⁷. ANAP'ın üç büyük belediye başkanlığına aday gösterdiği isimler sırasıyla Bedrettin Dalan İstanbul; Mehmet Altınsoy Ankara ve Burhan Özfatura İzmir'den aday olmuşlardır⁹⁸. 25 Mart 1984'te yapılan seçim sonucunda ANAP % 41.15 oranında oy alarak seçimden birinci parti olarak çıkmış ve üç büyük şehrin belediye başkanlığını da kazanmıştır⁹⁹. Seçimlerde ANAP dışında SODEP % 22; DYP % 13.72; HP % 8.5; MDP % 7.87 ve son olarak RP % 4.73 oranında oy almıştır¹⁰⁰. Yapılan yerel seçimler sonucunda ANAP 54 ilde belediye başkanlığını kazanırken; SODEP 8; MDP ve RP 2 adet belediye başkanlığı kazanmıştır. Buna rağmen HP ve DYP bu seçimlerden herhangi bir belediye başkanlığı kazanamamıştır. Milletvekili genel seçimlerinde olduğu gibi yerel seçimi de kazanan ANAP'ın bu yolla TBMM'deki konumunu daha da güçlendirmiş olduğu düşünülebilir.

Seçim sonuçları seçmenin ANAP dışında 12 Eylül partilerinden iyice uzaklaştığını göstermiştir. Halk gelenekselleşmiş olan partilerinin yanında yer almıştır. Yerel seçimlerde MDP ve HP'de gözle görünen bir düşüş olduğu ve seçmen tarafından desteklenmediği görülmüştür. Seçimlerden sonra MDP ve HP'yi oldukça zor günler beklemekteydi. Bu partilerin kaybettikleri desteği yerel seçimlere katılan diğer iki parti olan SODEP ve DYP almıştır. Yaşanan bu hadiseler MDP'nin ilerleyen süreçte dağılmasına etki eden sebeplerden biri olmuştur.

Türk siyasal yaşamında 1984 yerel seçimlerini diğer yerel seçimlerden ayıran bazı önemli etkenler vardır. Söz konusu etkenler şu şekilde sıralanabilir: “1977 yerel seçimlerine katılan hiçbir parti bu seçime katılamamıştır. Bu seçimle beraber belediye başkanlıklarının yapısının değiştirilmesi, 1980'den sonra kurulan partilerin genel seçimlere katılmasına izin verilmeyip yerel seçimlere katılmalarına müdahale edilmemesi bununla birlikte yerel seçimlere yönelik tek bir yasanın çıkmış ve baraj getirilmiştir”¹⁰¹.

⁹⁷ Aşık, 2019, s.124.

⁹⁸ Doğan, 1994, s.118.

⁹⁹ Onur Çelebi, *Siyasi Yasakların Sonu 6 Eylül 1987 Referandumu*, Kriter Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 2021, s.16.

¹⁰⁰ Doğan, 1994, s.118.

¹⁰¹ Ali Eşref Turan, *Türkiye'de Yerel Seçimler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2008, s.194-195.

1984 yerel seçimleri ANAP hükümeti için önemli bir yere sahip olmuştur. Bunun temel sebebi milletvekili genel seçimlerinde olduğu gibi yerel seçimleri de kazanmış olmasıdır. ANAP hükümetinin bu başarısını Turgut Özal, “5’i bir ANAP etmedi” diye ifade etmiştir¹⁰². Her iki seçimi de kazanan ANAP’ın bu tarihten itibaren kendisine daha fazla güvendiği ve devlet yönetiminde daha rahat bir tavır takınmış olduğu şeklinde düşünülebilir.

1.3. 1986 Milletvekili Ara Seçimleri

1986 yılına gelindiğinde vefat ve istifalardan kaynaklı TBMM’de 11 milletvekilliği yeri boşaldığı için ara seçim kararı alınmıştır¹⁰³. ANAP hükümeti oluşan bu boşlukta en üst karar organı olan Merkez Karar Yönetim Kurulu’nda (MKYK) herkesin bu konuyla alakalı kararını öğrenmek istemiştir. 33 kişiden oluşan MKYK’da ara seçimler için 22 kişi hayır oyu koyu kullanırken 11 kişide evet oyu kullanmıştır. MKYK’da “ara seçimler” için gereken oy çoğunluğu çıkmamıştır. Ara seçimlerin yapılmasını öngören yasa TBMM’de 342 oyla kabul edilmiştir. Bu bağlamda ara seçimlerin 28 Eylül 1986 tarihinde yapılması kararlaştırılmıştır.

28 Eylül 1986 Ara seçimleri birçok isim tarafından sadece ara seçim olarak nitelendirilmemiştir. Örneğin Hasan Cemal “Özal Hikayesi” adlı eserinde bu seçimleri “eski ve yeninin mücadelesi” olarak gören Turgut Özal’ın değerlendirmesine karşılık kendisi de “ara aşama” olarak nitelendirmiştir¹⁰⁴. Aynı şekilde Osman Ulagay’a göre de bu seçimin alınmasındaki temel sebep ekonomi olmuştur. Ulagay, ara seçimlere yönelik şunları söylemiştir: “Özal muhalefetin toparlanmasına fırsat vermeden, ekonomide tahminleri aşan büyüme hızını ve gözlenen canlılığı oya dönüştürmeyi ve seçmenden alacağı destekle bozulan dengelerin üzerine gidebilecek ve enflasyonla topyekûn mücadeleye girişebileceğini hesaplamıştır ve bundan dolayı ara seçimlerin yapılmasını istemiştir”¹⁰⁵. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere birçok isim Özal’ın erken seçim kararının temel

¹⁰² Doğan, 1994, s.119.

¹⁰³ Suavi Aydın-Yüksel Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2015, s.357.

¹⁰⁴ Cemal, 1989, s.199.

¹⁰⁵ Osman Ulagay, *Özal Ekonomisinde Paramız Pul Olurken Kim Kazandı Kim Kaybetti*, Bilgi Yayınevi, 2. Basım, Ankara, 1987, s.97.

sebebinin hem seçimi kazanma hem de muhalefet partilerin güçlenmesini engellemek olduğu yönünde ifadelerde bulunmuştur.

Milletvekili Ara Seçimlerinin toplamda 10 ilde yapılması kararlaştırılmıştır. Söz konusu sırasıyla Ankara, İzmir, İstanbul, Niğde, Gaziantep, Burdur, Bingöl, Samsun, Zonguldak ve Manisa'dır. Manisa'da iki farklı milletvekili alanı boşaldığından iki il olarak yer almıştır. Bu ara seçimlerin Türk siyasi tarihinde önemli bir yeri vardır. Ara seçimlerin en önemli özelliği, seçim kampanyası sırasında yasaklı liderlerin taraftarı oldukları kişilerin yanında yer alarak açık bir şekilde kendilerine destek vermiş olmasıdır. Bunun en önemli örneklerinden biri yasaklı olmasına rağmen Bülent Ecevit'in Demokratik Sol Parti'nin (DSP) mitinglerine katılarak açık bir şekilde desteğini göstermesi olmuştur¹⁰⁶. Aynı şekilde Süleyman Demirel de DYP'ye açık bir şekilde destek vermiş isimlerden biridir. Demirel sadece destek vermekle kalmayarak bu seçimlerde DYP'nin kazanması için birtakım çalışmalarda da yapmıştır.

Yukarıda verilen bilgiler bağlamında Süleyman Demirel DYP'nin seçim mitinglerine katılarak Turgut Özal'ı ve politikası sert bir dille eleştirip halkın on bir adet ilde Turgut Özal'ın partisinden taraf oy kullanılmamasını istemiştir¹⁰⁷. Aynı zamanda yasakçı siyasetçilerin çoğu mitinglere çıkarak ANAP'ın hâkimiyetini sonlandırmanın yanı sıra kendi yasakların kaldırılmasına yönelik ön hazırlık da yapmışlardır. Yasakçıların siyaset arenasına attıkları bu adım sonraki yıl siyasete tekrardan katılmalarının önündeki engeli kaldırmıştır. Özal seçim mitinglerinde kendisini eleştiren siyasi yasakçıları yerden yere vurup halkın onlardan taraf olmamasına yönelik şu sözleri sarf etmiştir: *“Bugün mecliste üyesi dahi olmayan partiler atıp tutuyorlar, öyle afaki şeyler söylüyorlar ki, mecliste koltukları bile yok. Meclisten nasıl kanun geçirecekler ve bunlarla beraber benim halkım akıllıdır. Neyin nereye gideceğini çok iyi bilir”*¹⁰⁸. Bu durum, 1986 Milletvekili Ara Seçim mitinglerinde, partilerin birbirini ciddi biçimde eleştirdiklerini ortaya çıkarmaktadır.

Turgut Özal, seçim sürecinde mektuplar yazarak halka dağıtılmasını istemiş ve bu yolla halkın desteğini talep etmiştir. Bu mektuplarda Özal, halkı ikaz ederek

¹⁰⁶ Cumhuriyet, 12 Eylül 1986, s.10-13.

¹⁰⁷ Hürriyet, 3 Eylül 1986, s.3.

¹⁰⁸ Aşık, 2019, s.146.

seçim için uyar mıştır. Mektupta şu yazı bulunmaktaydı: “*bugünü anlamak için dünü unutmamalıyız. Bizim dışımızdaki partiler eskilerin devam ıdır. Türkiye’nin siyasi güdümünde eski ile yeninin mücadelesi vardır. Eski kavgaların bu memlekete ne getirdiğini ve ne götürdüğünü hepimiz çok iyi biliyoruz. Bu siyasi mücadelede kavgayı değil, barışı ve insan sevgisini esas alıyoruz. Halka hizmeti hakka hizmet biliyoruz*”¹⁰⁹. Seçim sürecinde böyle bir mektubun yazılmış olması, seçim ortamında ne tür büyük bir çekişmenin olduğunu ve partilerin seçimleri kazanmak için ne gibi stratejiler uyguladıklarını göstermesi açısından önemli olduğu şeklinde değerlendirilmektedir.

28 Eylül 1986’da yapılan Milletvekili Ara Seçimleri neticesinde ANAP %32.1’lik oy oranıyla seçimden birinci parti çıkarken, DYP %23.5 oy oranıyla ikinci, SHP %22.7’lik oy oranıyla üçüncü parti olmuştur. Adı geçen seçimler sonucunda ANAP 6, DYP 4 ve SHP 1 milletvekili ıkarmıřtır¹¹⁰. TBMM’ye giren 11 milletvekilinin isimleri şöyledir: Hüsamettin Cindoruk (DYP, Samsun), Köksal Toptan (DYP, Zonguldak), Sümer Oral (DYP, Manisa), mit Canuyar (DYP, Manisa), Vahit Halefoğlu (ANAP, Ankara), Mahmut Sönmez (ANAP, Bingöl), Sait Ekinci (ANAP, Burdur), Hasan Celal Güzel (ANAP, Gaziantep), Akın Gnen (ANAP, Niğde), Hüsnü Doğan (ANAP, İstanbul), Erdal İnönü (SHP, İzmir)¹¹¹. Bu sonuçlardan açık bir biçimde görülebileceği üzere ANAP, bahsi geçen seçimde istediği neticeyi elde edememiştir.

1.5.1987 Referandumu ve Sonuçları

1980 Askeri Darbesi’nden sonra hazırlanan 1982 Anayasası’nın halkoyuna sunulmasıyla il ve ilçelerde yer alan tüm siyasetçilere, 5 yıllık bir siyaset yasağı getirilmiştir. 1986 yılına gelindiğinde ise yasakçı siyasetçilerin tekrardan gündeme gelmesi ile yasakların kaldırılmasına yönelik adımların atılması talep edilmiştir. Turgut zal en başından itibaren bu yasakların kalkmasından taraf olmasına rağmen

¹⁰⁹ Barış Yetkin, *Popülizm ve zal-Erdoğan*, Yeniden Anadolu ve Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2. Baskı, Antalya, 2010, s.162.

¹¹⁰ Yeni Asır, 29 Eylül 1986, s.6.

¹¹¹ Hüseyin avuşoğlu, *Türk Siyasal Yaşamında Doğru Yol Partisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009, s.69.

askerlerden kaynaklı ilk başlarda herhangi bir girişimde bulunamamıştır. İlerleyen süreçlerde Özal bu konuyu Kenan Evren’le konuşarak bir sonuca varmak istemiştir. Nitekim Evren bu konuda herhangi bir sorumluluk almayarak topu meclise bırakmış olup aynı zamanda Evren, Basın Danışmanı olan Ali Baransel aracılığıyla “yasakların kalkmasına karşı olmadığını” da ifade etmiştir¹¹².

Turgut Özal, 1982 Anayasasıyla gelen bu yasakların tekrardan halkoyuna sunulmasından taraf olmuştur. Özal ve ANAP hükümeti bu konuda aynı fikirde olmamıştır. ANAP bu sorunun TBMM’de çözülmesi taraftarı iken Özal ise tam aksine halkoyuna başvurulmasından taraf olmuştur¹¹³. Özal, yasakların kalkmasını halkoyuna sunulması ile halkın “hayır” diyeceğini düşündüğünden bunu istemiştir. Özal tam da bu sebepten yasa tasarısını değiştirmek için halkoylamasına başvurmuştur¹¹⁴. Ancak seçmeni, halkoylamasına katılmaya zorlamak, onu bilmediği ve pek de ilgilenmediği bir konuda tercih yapmaya itmiş ve halkoylamasının sonuçları, Özal’ın sağlığını olumsuz yönde etkilemiştir¹¹⁵. Nitekim bunun en önemli örneği 1987 referandumu olmuştur. Zira seçimlerden sonra Özal’ın sağlığı bozulmuştur.

Referandum seçeneği ANAP içerisinde tartışmalara sebep olmuştur. Veysel Atasoy, Hasan Celal Güzel gibi önemli isimler yasakların kaldırılmasını TBMM’de yapılacak oylama neticesinde kaldırılmasını talep etmişlerdir¹¹⁶. Özal ve ANAP grup üyeleri yasakların kaldırılması konusunda görüş birliğine varamaması, daha sonraki süreçte parti içerisinde Özal’a muhalefet oluşmasına zemin hazırladığı gibi aynı zamanda partinin zayıflamasında da ortam hazırlamıştır.

Siyasi yasakların halkoyuna sunulması sadece muhalefet tarafından eleştirilmeye tabi tutulmamıştır¹¹⁷. Aynı zamanda basın ve hukuk çevrelerinde de yasakların referanduma alet edilmesini eleştiren bir diğer kesim olmuştur. Çoğu

¹¹² Cemal, 1986, s.160-161.

¹¹³ Bilal Tunç, *Türk Anayasa Tarihi ve Anayasaların Nitelikleri*, Aktif Yayınevi, Ağrı, 2023, s. 1877.

¹¹⁴ İbrahim Şahbaz, *Yarı Doğrudan Demokrasi Kurumu Olarak Referandum ve Türkiye*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2006, s.326.

¹¹⁵ Kemal Gözler, “Halkoylamasının Değeri” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: XI, Sayı:1-4, (1988), s.104.

¹¹⁶ Aşık, 2019, s.176.

¹¹⁷ Gökmen, 1992, s.135.

kişiyi göre mahkemeler tarafından tespit edilmiş bir ceza olmadan, askeri rejimin kanaati doğrultusunda hazırlanan ve sivil demokratik düzende artık uygulama imkânının olmadığı anlaşılan siyasi yasakların bir halk oylamasına konu edilmesi doğru bulunmuyordu¹¹⁸. Bu bağlamda birçok kişinin temel görüşü, yasakların TBMM tarafından yapılması planlanan milletvekili oylaması sonucu kaldırılması yönünde olmuştur.

Turgut Özal, seçim sürecinde partisiyle sorun yaşamaya başlamış olup bunun sonucunda Özal, “*isteklerim olmaz muhalefete ters düşersem istifa ederim*” demiştir¹¹⁹. Nitekim Özal, bu süreçte partisine tekrardan sözünü dinletir lakin bu durum çok uzun sürmemiştir. Siyasi yasakların akıbeti için yapılan halkoylamasında evet taraftarları “*mavi*” rengi, hayırcılar ise “*turuncu*” rengi sembol olarak kullanmışlardır¹²⁰. ANAP’ın üyeleri bu süreçte turuncu rengini kullanarak devasa bir “hayır” kampanyası yürütmüşlerdir¹²¹. Özal her ne kadar ilk başlarda yasakların kalkmasına yönelik bir propaganda yürütmediyse de Süleyman Demirel’in kendisine ve partisine karşı olan söylemlerinden rahatsızlık duyduğundan hayır propagandasını yapmıştır. Özal, hayır propagandasını ilk etapta dolaylı bir şekilde yapmasına karşın sonradan partisiyle beraber açık bir şekilde hayır propagandası yürütmüştür¹²². Özal, seçim mitinglerinde sürekli olarak vatandaşlara 1980 öncesinin sorumlularının siyasi yasakçılar olduğunu ve bu durumda kendilerinin siyasete dönmeleri sonucunda her şeyin tekrardan kötüye gideceğini söylemiştir. Hasan Yalçın’a göre Özal’ın bu söylemleri 1987 Referandumun bir “*iktidar oylamasına*” dönüşmesine sebebiyet vermiştir¹²³.

Siyasi yasakların kaldırılması için halkoyuna başvurulması konusunda mecliste yer alan siyasi partilerin anlaşmaya varması ile ilgili alınan kararın 18 Mayıs

¹¹⁸ Anıl Bıçak, 12 Eylül Sonrası Demokratikleşme Sürecinde Önemli Bir Dönüm Noktası: Siyasi Yasakların Kaldırılması ve 1987 Halkoylaması, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2021, s.219.

¹¹⁹ Ender Arol, *Özal’a Laf Söyletmem Arkadaş*, Ankara: Say Yayınları, 4. Basım, İstanbul, 1989, s.119.

¹²⁰ Onur Çelebi, “Siyasi Üslup Meselesi Bağlamında Renklerin Savaşı (6 Eylül 1987 Referandumu)”, *Yozgat Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*, Cilt:1, Sayı:2, (2021), s.63.

¹²¹ Gülsen Kayaosmanbaşoğlu-Edip Asaf Bekaroğlu, *Türkiye’de Referandumlar*, 1.Baskı, Orion Kitapevi, Ankara, 2019, s.71.

¹²² Aşık, 2019, s.182.

¹²³ Hasan Yalçın, *Özal’ın Temelleri Oyulurken*, 2000’e Doğru, 30 Ağustos 1987, Sayı: 35, Yıl: 1, s. 18.

1987'deki Resmi Gazetede yayımlanması sonucunda tüm partiler için referandumu süreci resmen başlamıştır¹²⁴. Siyaset yasağı olan Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Alparslan Türkeş, Necmettin Erbakan referandum süresince özel seçim otobüsleri, helikopter gibi araçları kullanarak seyahat etmişlerdir. Mitinglerde yasakçı siyasetçiler broşür, kitap ve ses bandından da faydalanmışlardır. Söz konusu olan bu referandumda siyasi yasakların kaldırılması yönünde dört yasaklı liderin yürüttüğü 'Mavi Renkli Evet' kampanyasına, bu liderlere yakın olan siyasi partiler de katılmış olup DYP, Demirel'e; DSP, Ecevit'e; Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP), Türkeş'e; RP de Erbakan'a destek vermiştir¹²⁵. Yukarıda isimleri sayılan siyasi yasakçıların, bu partilerden destek almaları seçim sürecinde vatandaşların kendilerinden taraf olmasına öncülük etmiştir. Bu bağlamda siyasi yasağı olan bu partiler, miting sürecini oldukça hareketli bir hale getirdikleri şeklinde anlaşılmaktadır.

Süleyman Demirel yasaklardan kurtulup siyasi haklarını yeniden kazanmak için genel seçime katılan bir başkan tavrıyla hareket etmiş ve iktidar partisi olan ANAP hükümetini bununla beraber Başbakan Turgut Özal'ı ekonomi, güvenlik, yolsuzluk ve rüşvet konularında eleştirmiştir¹²⁶. Demirel, burada Özal'a duyulan güveni sorgulamayı amaçlamıştır. Demirel'in bu söylemleri sonucunda referandum bir hukuk mücadelesi olmaktan çıkıp; Özal ve ANAP hükümetine yönelik bir güven oylamasına dönüşmüştür.

Seçim sürecinde "hayır" propagandasının magazinsel bir etki yaratan tarafı da olmuştur. Bu etkinin oluşmasının baş aktörü Turgut Özal'ın müşavirlerinden olan Güneş Taner'dir. Taner, Özal'ın Samsun mitingine turuncu üzerine "No no no... Well may be" yazan tişörtle gelmiştir. Taner'in giydiği bu tişört uzun süre medyanın gündeminde yer almıştır. Aynı zamanda Taner'in bu tişörtü seçimin kampanyası haline de gelmiştir. Siyasi yasakçılar tarafından Taner'in giymiş olduğu bu tişört çok

¹²⁴ Talip Kurşuncu ve İsmail Safi, "Referandum ve Plebisit Kavramları Doğrultusunda Türkiye'nin Referandum ve Plebisit Tarihi", *International Journal of Entrepreneurship and Management Inquiries*, Cilt:07, Sayı:13, (2023), s.211-212.

¹²⁵ Çelebi, "Siyasi Yasakların Sonu: 6 Eylül 1987 Referandumunda Erdal İnönü ve Bülent Ecevit'in Faaliyetleri", *Uluslararası Araştırma Dergisi*, Cilt:13, Sayı:1, (2021), s.307.

¹²⁶ Çelebi, Siyasi Yasakların Sonu 6 Eylül 1987 Referandumu, 2021, s.96.

fazla eleştirilmiştir¹²⁷. Bu da partilerin propaganda sürecinde farklı metotlar uyguladıklarını göstermektedir.

6 Eylül 1987’de yapılan ve %93.6 oranında katılımın olduğu referandum sonucunda siyasi yasaklar çok az bir farkla kalkmıştır¹²⁸. Bu bağlamda “*Evet*” oylarının oranı %50.16 iken; “*hayır*” oylarının oranı ise %49.84 olmuştur¹²⁹. “Evet” oylarının hayır oylarından fazla olduğu il sayısı 27 iken; hayır oylarının evet oylarından fazla olduğu il sayısı ise 40’tır. “*Evet*” oylarının hayır oylarından fazla olduğu iller sırasıyla İzmir, Zonguldak, Kocaeli, Adana ve Isparta’dır. Türkiye toplamında, evet oylarıyla hayır oyları arasındaki fark 75.046’tır¹³⁰. Bu fark illerde şu şekildedir: Bu fark İzmir’de 205.817, Zonguldak’ta 120.424, Kocaeli’nde 77.509, Adana’da 76.756, Isparta’da 76.298’dir. Aradaki bu fark düşünüldüğünde İzmir’in yasakların kalkmasında önemli bir rol üstlendiği görülmektedir. Netice itibarıyla 1987’de yapılan halkoylaması neticesi kabul edilen kanun maddeleri, 12 Eylül 1987’de Resmî Gazetenin 19.572 sayısı ile yayımlanarak yürürlüğe girmiştir¹³¹.

Referandum sonuçlarının açıklanmasından hemen sonra Turgut Özal bir açıklama yaparak “*aslında hayır oyları daha çoktu ancak itiraz etmedik*” şeklindeki konuşması yabana atılır bir yorum değildir¹³². Seçim sonuçlarına Mehmet Keçeciler itiraz etmek istediye de Özal buna izin vermemiştir. Adı geçen referandum, Türk siyasal yaşamında bir dönüm noktası olmuştur. Bu referandumla beraber siyasi yasakçıların yasakları tamamen kaldırılmıştır. Siyaset sahnesinde yasakları kalkan isimler artık daha aktif rol üstlenirken Özal ve ANAP için durum tam tersine olmuştur. Referandum sonuçlarıyla birlikte ANAP hükümetinde yaprak dökülmesi başlamıştır. Zira Özal parti içerisindeki etkisini bu referandumla kaybetmeye başlamıştı.

¹²⁷ Bıçak, 2021, s.247.

¹²⁸ Dikran M. Zenginkuzucu, “Halkoylamasını Yeniden Düşünmek”, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 2, Sayı:1, (2013), s.11.

¹²⁹ Cengiz Sunay, 12 Eylül Dönemi Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri (1980–1987), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2009, s.334.

¹³⁰ Çelebi, “Siyasi Yasakların Sonu: 6 Eylül 1987 Referandumunda Erdal İnönü ve Bülent Ecevit’in Faaliyetleri”, (2021), s.317.

¹³¹ Resmî Gazete, 12 Eylül 1987, Sayı: 19.572, s. 1.

¹³² Cengiz Sunay, *Türk Siyasal Hayatı Tanzimattan Bugüne*, Orion Kitapevi, Ankara, 2023, s.226.

Süleyman Demirel ve partisi olan DYP, siyasi yasakların %60-65 arasında bir oy oranıyla kaldırılmasını beklemekteydiler. Bu bağlamda çıkan oylama sonuçları Demirel'in istediği gibi olmamıştır. Demirel'e göre "Evet" oylarının az çıkmasının temelinde birkaç sebep olmasına rağmen asıl önemli sebep, Bülent Ecevit'in seçim konuşmaları çok etkili olmuştur. Ecevit'in mitinglerde yaptığı konuşmalarından dolayı birçok kişi Ecevit'in siyasi yasağının kalkmasını istememekteydi. Ecevit'in seçim konuşmaları özellikle Erdal İnönü'yü ve partisini rahatsız etmiştir.

Uzun zamandan beri tartışılmakta olan ve Türkiye'nin zaman zaman gündemin en önemli meselesi haline gelen eski siyasetçilerin siyasi yasaklarının ortadan kaldırılması ile Türkiye yeni bir dönemin eşiğine gelmiştir.¹³³ Turgut Özal, sandıkların açılmasına fırsat vermeden kasım ayında tekrardan seçim yapılacağını duyurusunu yapmıştır. Özal'ın erken seçim kararının altındaki temel neden yasakları kalkan partilerin toparlanmasına fırsat vermeden seçimden büyük bir zaferle ayrılmak istemiş olmasıdır. 6 Eylül 1987'de yapılan halkoylaması sonucunda yasakların kaldırılmasıyla birlikte partiler açısından son derece önemli gelişmeler görülmeye başlanmıştır¹³⁴. Bu gelişmelerin en önemlisi partilerin başındaki emanetçi liderler olarak görev alan isimler görevlerinden istifa etmiş, asıl liderler görevi devralmıştır. Yasakları kalkan isimlerin siyasete tekrardan dönmesi üzerine Özal ve ANAP'a karşı daha sert tutumlu bir muhalefet oluşmuştur.

Siyasi yasakların kalkması sonucu 13 Eylül 1987'de DSP'nin Genel Başkanlığına Bülent Ecevit seçilmiştir. Alparslan Türkeş ise 4 Ekim'de MÇP Genel Başkanlığına seçilmiş olup yedi yıl aradan sonra ülkücülerin "Başbuğu" olan Türkeş, için MÇP'nin İkinci Olağanüstü Kongresi bu anlamda büyük bir önem arz etmektedir¹³⁵. 1987 yılı ekim ayında Hüsamettin Cindoruk, görevinden istifa etmiş ve Süleyman Demirel 24 Eylül'de görevini teslim etmiş olup aynı gün içerisinde

¹³³ Soysal, 1998, s.62.

¹³⁴ Yeliz Karadeniz, "Demokratik Referandum İlkeleri Işığında Türkiye'deki 1987 Halkoylamasına Yönelik Bir Analiz", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, Cilt:4, Sayı:2, (2018), s.66-69.

¹³⁵ *Türk Siyasetinde Yozlaşma ve Arayış Sürecinde Milliyetçi Hareket Partisi*, MHP-ARGE Merkezi, 2002, s.31. Mehmet Nihal ve Emre Cemiloğlu, *Türk Siyasi Hayatında Milliyetçi Hareket-Tarihi Gelişimi, Partileşme ve İdeolojisi*, Turkuaz Ajans Yayınları, 1995, s.114-115.

Demirel DYP'nin Genel Başkanlığına getirilmiştir¹³⁶. Necmettin Erbakan da 11 Ekim'de RP'nin Genel Başkanlığına seçilmiştir¹³⁷. Turgut Özal'ın “hayır” propagandası bu süreçte işe yaramamış, vatandaş eski siyasetçileri tekrar siyaset arenasına davet etmiştir¹³⁸. Türk siyasal yaşamında ilk defa bir referandumda halkın çoğunluğu “hayır” oyu vermiştir.

1.6.Siyasi Yasakların Kaldırılmasından Sonra Partilerin Faaliyetleri

Siyasi yasakların kalkmasıyla birlikte ülkenin uzun zamandır gündeminde yer alan yasaklar sorunu tamamen çözümlenmiş olmaktaydı. Bu bağlamda siyaset yasağı kalkan Süleyman Demirel, Necmettin Erbakan, Bülent Ecevit ve Alparslan Türkeş, ilk olarak partilerinin genel başkanlığına getirilerek uzun zamandır mahrum kaldıkları görevlerine kavuşmuşlardır. Yasakların kalkmasından hemen bir gün sonra Turgut Özal 29 Kasım 1987 tarihinde Genel Seçimlerin yapılacağını duyurmuştur. Referandum sonucunu beklemeye kalmadan Turgut Özal'ın kasım ayında genel seçimleri yapma kararı yasakları kalkan isimler tarafından hiç hoş karşılanmamıştır. Muhalefet partiler her ne kadar seçim kararına karşı çıktılar da istedikleri sonucu elde edememişlerdir.

Muhalefet partiler seçim kararını ilk başta boykot etme kararı aldılar da sonraki süreçte boykotun bu konuda işe yaramayacağını ve bundan dolayı alınacak en iyi kararın seçimlere hazırlık yapmanın olduğunu söylemişlerdir. Bundan mütevellit dönemin muhalefet partileri tüm önemli sorunlarını bir kenara bırakarak seçime hazırlanmışlardır. 1987 yılında yapılan genel seçimlere tüm partiler hazırlık yapmaya başlamıştır. Bu bağlamda partilerin seçim mitingleri oldukça rekabetli geçtiğini söylemek mümkündür. Ancak tüm partiler seçim propagandalarını Turgut Özal ve ANAP grup üyelerini eleştirmek üzerine kurmuşlardır. Siyasi yasakların kalkmasından sonra partilerin faaliyetleri konusu hakkında aşağıda gereken bilgiler yer almaktadır.

¹³⁶ Ayşe Erkmen, “Türkiye’de 1950 ile 2002 Yılları Arasında Uygulanan Genel Seçim Sistemlerinin Halk İradesine Etkisi”, *Gaziantep University Journal Of Social Scienses*, Cilt:8, Sayı:3, 2018, s.1237.

¹³⁷ Ekrem Kızıldaş, *Herkesin Hocası Erbakan*, Hayat Yayınları, İstanbul, 2011, s.239-241.

¹³⁸ Bayram Düz, Referandum ile Demokratik Katılım Tartışmasında Türkiye’de Ak Parti Örneği, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2018, s.47.

1.6.1.Doğru Yol Partisi

1980 Askeri Darbesi'nde sonra sivil yaşama geçilmesiyle 1982 Anayasası'nın kabulü doğrultusunda siyasi faaliyet gösteren tüm partiler kapatılmış ve genel başkanlarına 5 yıl siyasetten uzaklaştırma cezası verilmişti. Büyük Türkiye Partisi'nin (BTP) kapatılmasından hemen sonra başta Süleyman Demirel olmak üzere Cumhuriyet Senatosu eski başkanı İhsan Sabri Çağlayangil ve Sırrı Atalay'ın da dâhil olduğu eski AP'li ve CHP'li 16 kişi Çanakkale'ye sürgüne gönderilmiştir¹³⁹.

Süleyman Demirel Çanakkale'ye gitmeden hemen önce yakın arkadaşları olan Necmettin Cevheri ve İsmet Sezgin'den bir parti kurmalarını ve hızlı bir şekilde çalışmalara başlamalarını istemiştir¹⁴⁰. Nitekim Demirel kurulmasını talep ettiği parti isminin “DYP” olacağını ve bu partinin Atatürk ilke ve inkılaplarını prensip alacağını söylemiştir¹⁴¹. Aynı zamanda Demirel partiyi kuracak arkadaşlarına parti içerisinde yer alacak isimler, kimlerle görüşüleceği ve parti programının yanı sıra partinin tüzüğü hakkında da detaylı bilgiler vermiştir. İsmet Sezgin ve Necmettin Cevheri, Demirel'den aldıkları emirle Ankara'ya doğru yola çıkarak kısa süre içerisinde parti kurma çalışmaları tamamlamışlardır. Bunun neticesinde DYP, 23 Haziran 1983'te parti üyelerinin çoğunluğunun Demirel'e yakınlığı ile bilinen kişilerden oluşan kurucularla birlikte İç İşleri Bakanlığı'na verilen dilekçe ile kurulmuş olmaktadır¹⁴².

DYP'nin kuruluş dilekçesini vermesinden birkaç gün sonra görev bölümü işlemleri gerçekleştirilmiş ve Genel Başkanlığı Ahmet Nusret Tuna getirilmiştir¹⁴³. Genel başkanlık yardımcılarını ise Ali Rıza Yaradanakul, Turgay Üçöz, Galip Onursan, İsmail Heral ve İsmail Dokuzoğlu getirilmiştir¹⁴⁴. MGK 7 Temmuz 1983'te DYP'nin Genel Başkanı Ahmet Nusret Tuna¹⁴⁵ dahil 34 kurucusu üyenin 30'nu veto

¹³⁹ Turgut, 1986, s.324-325.

¹⁴⁰ Avcı, 1983 Seçimlerine Giren Siyasi Partilerin Seçim Propagandaları, 2022, s.41.

¹⁴¹ Ercüment Berk, 1983 Seçimlerine Giden Süreçte Kurulan Siyasi Partiler ve Programları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2015, s.137.

¹⁴² Mehmet Semih Gemalmaz, “12 Eylül Rejimi”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Yüzyıl Biterken, İletişim Yayınları, Cilt:14, 1 Baskı, İstanbul, 1996, s.993-994. (Bazı kaynaklarda bu tarih değişmekte olup 24 Haziran olarak geçmektedir).

¹⁴³ Cumhuriyet, 29 Haziran 1983, s.1.

¹⁴⁴ Berk, 1983 Seçimlerine Giden Süreçte Kurulan Siyasi Partiler ve Programları, 2015, s.138.

¹⁴⁵ Murat Soylu, “Türkiye’de Veto Siyaseti Gölgesinde Demokrasiye Geçiş Süreci: 1983 Genel Seçimleri”, *International Academic Social Resources Journal*, Cilt:8, Sayı:54, (2023), s.4008.

etmiştir¹⁴⁶. Söz konusu veto edilen isimler şu şekildedir: “Ahmet Nusret Tuna, Ali Abidin Çoşkun, Ahmet Soner Doğu, Enver Kaya, Fatih Özgür, Fuat Uyar, Galip Onursal, Hüseyin Gökçen, İsmail Heral, İsmail Dokuzoğlu, Kemal Kestelli, Kenan Kolukısa, Lütfi Erdemir, Muktedir Ballı, Müjgan Dericioğlu, Mehmet Yardımcı, Orhan Dengiz, Orhan Üçok, Ömer Lutfi Hocaoglu, Ragıp Cengizoglu, Rasim Giray, Reşit Kurşun, Rıza Yaradanakul, Sezgin Taşkıran, Sedat Akay, Turgay Üçöz, Tuğrul Tokulcu, Vefa Tanır, Yusuf Ulusoy, Ziya Hepbir¹⁴⁷.”

MGK tarafından sadece 4 isim veto edilmemiş olup bu isimler sırasıyla Yıldırım Avcı, Hacı Doğan Develioğlu, Erkut Şenbaş ve Halil Ünalp olmuştur¹⁴⁸. MGK tarafından DYP’nin genel başkanı olan Ahmet Nusret Tuna’nın veto edilmesiyle bu göreve Yıldırım Avcı getirilmiş olup Avcı gazeteci olduğundan bu partiyi “uzaktan kumanda” yöntemi ile yönetmiştir¹⁴⁹. Bu haberi alan Süleyman Demirel hız kaybetmeden arkadaşlarından veto edilmeyecek isimlerden tekrar bir liste oluşturulmasını talep etmiştir. Avcı bu konuda hızlı hareket ederek parti için gereken isimleri bulmuştur. Bu isimler tekrardan MGK’nın onayına sunulmuştur. MGK tekrardan 15 ismi veto etmiştir.

DYP’nin ikinci kurul listesinde yer alan isimler şöyledir: “Celal Kaya Can (Emekli Vali), Talat Akgül (Gençlik ve Spor Bakanlığı eski Müsteşar Vekili), Refik Sunol (İktisatçı), Enver Şenerdem (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı eski Müsteşarı), Niyazi Bicioğlu (Emekli Vali), Zahit Akdağ (Çiftçi), Nevzat Özkan (Maliye Bakanlığı eski Müşaviri), Zekeriya Akçalı (İş Bankası eski Genel Müdür Yardımcısı), Enver Kazanoğlu (Emekli Vali), Haşim Bingöl (Tüccar), Ergün Kızılbey (İmar ve İskan Bakanlığı eski Müşaviri), İsmail Kıral Göğüş (Deniz Nakliyat Genel Müdür eski Yardımcısı), Turan Çelebi (Avukat), Yener Kalyoncu (Maliye Bakanlığı eski Mali Müşaviri), Mehmet Muhsinoğlu (Başbakanlık eski Basın Müşaviri), Vasıf Yazıcı (Ziraat Bankası eski Hukuk Müşaviri), Mehmet Kartaloğlu (Tariş İplik Fabrikası eski

¹⁴⁶ Hüseyin Çavuşoğlu, “12 Eylül ve Merkez Sağ”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:6, (2007), s.194.

¹⁴⁷ Barış Doster, 1980 Sonrası Girilen Genel Seçimlerde Anavatan Partisi ve Doğru Yol Partisi’nin Aldıkları Oy Oranlarının Karşılaştırılması, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul,1997, s.31-32.

¹⁴⁸ Berk, 1983 Seçimlerine Giden Süreçte Kurulan Siyasi Partiler ve Programları, 2015, s.139-140.

¹⁴⁹ Yavuz Donat, *Demirel’in Yokluk Yılları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993, s.188-190.

Müdürü), Özden Özbilun (Avukat), İhsan Akın (Devlet Üretim Çiftlikleri eski Genel Müdürü), İsmail Köse (Eski Emniyet Müdürü), Bener Özcan (Eczacı), Hamdi Üçpınarlar (Makine mühendisi), Zeki Hatipoğlu (Avukat), Aydın Gündez (Ağaç İşleri Federasyonu Başkanı), Ali Kayalar (Avukat), Nurhan Güven (Avukat), Orhan Aziz Onuk (Sümerbank eski Hukuk Müşaviri), Rıza İrfanoğlu (İnşaat mühendisi), Halis Kaleli (Emekli hakim), Reşit Ayhan (Mühendis) ”¹⁵⁰.

Yukarıda adı geçen kişilerden 15’i tekrardan veto edilmiş olup bunun sonucunda Yıldırım Avcı, veto edilen isimlerin yerine tekrar yeni isimler bularak MGK’nın onayına sunmuştur. MGK üçüncü kez 15 üyenin tekrardan 9’unu veto etmiştir. Bu bağlamda veto edilen 9 isim tekrardan hazırlanarak MGK’nın onayına sunulur lakin DYP bu zaman zarfında kuruluşunu tamamlayamadığı için 1983 genel seçimlerine katılma hakkını kaybetmiştir¹⁵¹. MGK, bu 9 isimden 3’ünü tekrardan veto etmişse de DYP 31 kurucu üye ile partisinin kuruluşunu tamamlamıştır. Türkiye siyasi tarihinde DYP kuruluş aşamasında en çok veto edilen parti olarak yerini almıştır. Yaklaşık 77-78 günde MGK tarafından kurucu üye listesi tam tamına 4 kere veto edilmiştir. Bunun yanı sıra partinin ilk genel başkanı olan Ahmet Nusret Tuna dahil olmak üzere 57 isim veto edilmiştir. 1985 yılında Yıldırım Avcı genel başkanlıktan istifa ederek yerine Hüsamettin Cindoruk gelmiştir¹⁵². Bu durum, DYP’nin kuruluş aşamasında nasıl bir zorlu süreçten geçtiğini ve buna rağmen partiyi oluşturmak için ciddi çaba gösterdiği şeklinde analiz edilmektedir.

Hüsamettin Cindoruk genel başkanlığa geldikten hemen sonra ilk icraatlarından biri siyasi yasakların kaldırılmasına yönelik olmuştur. Cindoruk Cumhurbaşkanı Kenan Evren’le görüşme ayarlayarak yasakların kalkması konusunda fikrini öğrenmek istemiştir. Cindoruk’un bu çabası, sonuç vermiş olup 1987’de yasakların kalkması için referandum yapılması kararlaştırılmıştır. Her ne kadar yasakların kalkmasının referandum sonucuna bağlanmış olması, Cindoruk’u memnun etmemiş olsa da bu durumda yapabileceği herhangi bir şey olmadığından mevcut duruma karşı çıkmamıştır. Yasakların kalkması sonucu Cindoruk genel

¹⁵⁰ Çavuşoğlu, 2009, s.26-27.

¹⁵¹ Çavuşoğlu, 2007, s.196.

¹⁵² Hüseyin Akyol, Bölüne Bölüne İktidar Olmak, Türkiye’de Sağ Örgütler, Phonix Yayınları, Ankara, 2011, s.85-86.

başkanlık görevinden istifa ederek görevi gerçek sahibi olan Süleyman Demirel'e teslim etmiştir¹⁵³. Referandum sonucunu beklemeye kalmadan Başbakan Turgut Özal'ın genel seçimlerin erkene alınıp kasım ayında yapılacağına ait duyurusuyla tüm partilerde büyük bir şaşkınlık yaşamıştır. Demirel ve diğer muhalefet partiler Özal'ın erken seçim kararına karşılık boykot etme kararı alırlar. Nitekim Erdal İnönü boykot kararının yersiz olduğunun bunun yerine seçime hazırlanmanın doğru olduğunu söylemiştir.

Süleyman Demirel, partinin genel başkanı olduktan sonra partisinin milletvekili isimlerini belirleme sorunuyla karşılaşmıştır. Hatta bu sorun Demirel'in genel başkanlık görevinin bile sorgulanmasına sebep olmuştur. Aynı zamanda parti içerisinde birçok önemli isim, Hüsamettin Cindoruk'un görevinden istifa etmesiyle partinin zarar gördüğünü ve partiyle alakalı konularda Demirel'in çok pasif kaldığını ifade etmiştir¹⁵⁴. Zira Milletvekili isimlerinin belirleme sorunu parti içerisinde birçok kişi Demirel'e karşı seslerini çıkarmaya başlamıştır. Bunun sonucunda Demirel, seçimden alınacak sonucun çok daha önemli olduğunu söyleyerek parti içi tüm sorunları bir kenara bırakılmasını ve herkesin 29 Kasım'da yapılacak genel seçimlere odaklanmasını istemiştir.

Yukarıda verilen bilgiler bağlamında parti içerisinde milletvekili isimlerini belirleme sorunu gün gittikçe çok önemli bir hadise haline gelmiştir. Milletvekili isimlerinin belirlenmesi için Merkez Karar Kurulu toplanır lakin bu kurul toplantısı oldukça gerilimli bir şekilde geçmiştir. Bunun en önemli göstergesi Bekir Sami Dace'nin sözleridir. MKK üyesi olan Bekir Sami Dace toplantıya yönelik şu ifadeleri kullanmıştır *"MKK üyesi 26 arkadaş toplanmışlar. Bayrak, Kuran, silah üzerinde beraber hareket etmek için yemin etmişler. Genel Başkan Demirel 'Aday tespitini mümkün görmüyorum' diye söylemiştir. Ben bu konuda müdahale ettim. Beş dakika ara istedim. Sonra Demirel, 26 arkadaşın yerlerine dokunmamak şartıyla adayları belirlemiştir"*¹⁵⁵. Dace'nin söylediklerinden kurul toplantısının gerçekten de Demirel için de kolay geçmediği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu toplantı o kadar

¹⁵³ Milliyet, 9 Eylül 1987, s.1.

¹⁵⁴ Süleyman Çağrı Güzel, "Süleyman Demirel'in Askeri ve Sivil Bürokrasisi ile İlişkileri", *e-Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt:9, Sayı:2, (2018), s.555-557.

¹⁵⁵ Çavuşoğlu, 2009, s.89.

gergin geçmiştir ki toplantı anında Kemal Kesdemir kalp krizi geçirmiştir¹⁵⁶. Yasakların kalkmasından sonra Demirel'i parti içerisinde en çok meşgul eden sorun sonunda çözümlenmiştir.

Süleyman Demirel genel seçimler için gerçekleştirilen mitinglerde sürekli olarak Turgut Özal'ı, partisini ve politikalarını eleştirmiştir. Demirel, mitinglerde Özal'ın ve partisinin aldığı kararların ülkeye çok fazla zarar verdiğini, ekonomide çıkışı olmayan bir yola soktuğunu ve halkın bunun sonucunda çok ağır bedeller ödediğini söylemiştir. Bu bağlamda, halkın daha dikkatli olmasını ve oy verirken yaşanan bu hadiseleri göz önünde bulundurmalarını istemiştir. 29 Kasım 1987'de yapılan genel seçimlerde Demirel'in partisi üçüncü parti olarak yerini almışken; DYP oyların %19.1'ini alarak 59 milletvekili çıkarabilmiştir¹⁵⁷. Demirel, seçimden çok daha fazla milletvekili çıkarmayı planlarken çıkan sonuçlar çokta istediği gibi olmamıştır. Buna rağmen yasakların kalkmasından hemen sonra genel seçimlerden başarı sağlayan üç partiden birisi, DYP olmuştur.

1.6.2. Demokratik Sol Parti

1980 Askeri Darbesinden sonra siyasi yasakların getirilmesi sonucunda Bülent Ecevit'in Genel Başkanlığını yapmış olduğu CHP kapatılmış ve kendisi siyasi yasaklı olarak sürgüne gönderilen 4 isimden biri olmuştur. Ecevit, kendisine verilen siyaset yasağına rağmen konuşmaktan asla vazgeçmeyip sürekli olarak bu süreçte sesini çıkaran nadir isimlerden biri olmuştur. Diğer siyasi yasaklarda olduğu gibi Ecevit de yakın çevresine tekrardan parti kurmalarına yönelik taleplerde bulunmuştur. Bu bağlamda Ecevit'in eşi Rahşan Ecevit önderliğinde 1985 yılının ortalarına doğru Demokratik Sol Partisi (DSP) kurulmuştur¹⁵⁸.

Rahşan Ecevit, DSP'nin kurucular üyesi içerisinde yer almamıştır. Bunun sebebini soranlara Rahşan Ecevit “*birçok değerli arkadaşım resmen kurucu üye*

¹⁵⁶ Hasan Taşkın, *Demirel'in Kutusu Orhan Keçeli*, 1.Baskı, Neden Kitap Yayıncılık Hizmetleri, İstanbul, 2007, s.89.

¹⁵⁷ Çavuşoğlu, 2009, s.89.

¹⁵⁸ Kaan Gaytancıoğlu, “1990’ların Türkiye Siyasetinden Unutulmuş Bir Hareket: Demokratik Sol Parti’nin “Çile Çiçekleri”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:23, (2016), s. 13.

olamazken, kendimin kurucu üye olmasını içime sindiremedim ” diye ifade etmiştir¹⁵⁹. DSP 14 Kasım 1985’te MGK’dan aldığı onay ile resmen kurulmuştur¹⁶⁰. Aynı ay içerisinde DSP’nin ilk kurucular toplantısında yapılan oylama sonucunda Rahşan Ecevit partinin genel başkanlığına seçilmiştir¹⁶¹. Partinin kurucu üyelerinin %34’ü işçi, %18’i köylü, %17’si esnaf, %8 ev kadını, %7’si işsiz, %6’sı serbest meslek, %6’sının teknisyen ve %4’ünün de emekliler oluşturmuştur¹⁶². Parti üyelerinin bu gruplardan oluşması Ecevit’in parti üyelerini kolaylıkla yönlendirmesini ve sözünü dinlettirmesini sağlamıştır. Rahşan Ecevit’in öncülüğünde kurulan DSP’nin kurucu üyeleri halkın tabanından gelmiştir.

DSP’nin amblemi “*gök mavis*i içinde kanatlarını açmış ve uçan beyaz bir güvercin” olarak belirlenmiştir. Bülent Ecevit’e göre partisini en iyi simgeleyen amblem bu olmuştur. 1986 yılına gelindiğinde Ecevit, siyasi yasakların kalkması adına birtakım çalışmalara başlamıştır. Bu aşamada kendisinin ilk adımı diğer siyaset yasağı olan Süleyman Demirel ve Necmettin Erbakan’la görüşmek olmuştur. Bu görüşmelerin hemen ardından “*Partiler ve seçim yasası değişsin*” diye bir tartışma başlatan Ecevit, deneyimli politikacıların yokluğunun, Türk demokrasisi adına büyük bir kayıp olduğunu dile getirmiştir¹⁶³. Aynı zamanda Ecevit, sürekli olarak bu kaybın sadece demokrasiye değil aynı zamanda siyasete ve halkada çok fazla zarar verdiğini söylemiştir. Nitekim bu kaybın önlenmesi için hızlı bir şekilde yasakların kaldırılmasını elzem gören yasağcı siyasetçilerin hepsi bu konuda gereken adımları atmışlardır.

6 Eylül 1987’de yapılan referandum sonucunda yasakların kalkmasıyla Bülent Ecevit tekrardan siyaset sahnesine geri dönmüştür. Bu arada referandum sonucunun açıklanmasına fırsat verilmeden erken genel seçim kararı, diğer muhalefet partilerde olduğu gibi Bülent Ecevit ve partisi tarafından da hiç hoş karşılanmamıştır. Netice itibarıyla Ecevit her ne kadar boykot taraftarı olmuş olsa da diğer muhalefet

¹⁵⁹ Kaan Gaytancıoğlu, Politik Liderlik ve Bir Politik Lider Olarak Bülent Ecevit, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2013, s.267.

¹⁶⁰ Bülent Ecevit, *Ortanın Solu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.5.

¹⁶¹ Milliyet, 24 Kasım 1985, s.1-9.

¹⁶² Onur Alp Yılmaz, Türkiye’de Sosyal Demokrat Hareketi İdeolojik Dönüşüm: Demokratik Sol Parti (1985-2004), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara, 2021, s.222.

¹⁶³ Gaytancıoğlu, 2013, s.268.

partileriyle aynı görüşü paylaşmama hasebiyle seçimlere hazırlanmaktan başka çaresi kalmamıştır. Siyasi yasakların kalkmasından hemen sonra yapılan genel seçimler için Kenan Evren, Ecevit'e yönelik "*müstakbel DSP Genel Başkanı'nın genel seçimlerde büyük varlık göstereceklerini sanmıyorum*" diye sözler ifade etmiştir¹⁶⁴. Ecevit ise Evren'in bu söylemlerine yönelik herhangi olumsuz bir şey söylemediği gibi aynı zamanda olumsuz bir tavırda sergilememiştir. Ecevit, bu süreçte partisine talimat vererek hızlı bir şekilde genel seçimlere hazırlanma emrini vermiştir. Ecevit ve partisi için bu süreç oldukça yoğun geçmiştir.

Bülent Ecevit, yapmış olduğu her seçim mitinginde devamlı olarak Turgut Özal'ı eleştirmiştir. Bu arada sadece Ecevit değil yasakları kalkan diğer isimler de bu süreçte Özal'ı hedef haline getirmişlerdir. Bu kapsamda Ecevit, seçim sürecini çok iyi değerlendirip sürekli olarak vatandaşlarla iç içe olmaya çalışmıştır. Yasakları kalkan isimlerin Özal'ı hedef göstermelerine rağmen 29 Kasım'da yapılan genel seçimlerde ANAP açık arayla birinci olarak yerini almıştır. Ecevit'in partisi olan DSP ise seçim barajı geçememiştir. Ecevit'in seçimlerde başarı sağlamaması sonraki süreçte istifasına giden yolu açmıştır.

Seçimlerde barajı bile aşamayan DSP, Ecevit'in düş kırıklığına uğramasına sebep olmuştur. Ecevit bundan dolayı birkaç gün ortalıkta görünmemiştir. Bu hadiseden dolayı Ecevit'in istifa edeceği dair söylentiler ortalıkta dolaşmaya başlamıştır. Birkaç günün ardından Ecevit, "*Partimizin ilk genel başkanı ve şimdi genel başkan yardımcısı olan eşim Rahşan Ecevit'le birlikte aktif siyasetten çekilmeye karar verdik*" diye açıklama yapmıştır¹⁶⁵.

Bülent Ecevit seçim sonuçlarını büyük bir üzüntüyle karşılamıştır ama nihayetinde çıkan sonucu da yadırgamamıştır¹⁶⁶. Zira partinin kuruluşundan beri partisinin seçimde kazanma şansının olmadığı kamuoyuna yerleştirilmeye çalışılmıştır. Ecevit gazetecilere başkanlıktan çeşitli dönemlerde ayrılışını anlatırken, "*bu ayrılışların hepsinden sonra, yine mücadelemi değişik yöntemlerle sürdürme olanağını bulmuştum. İnşallah yine bulurum,*" diye ifade etmiştir¹⁶⁷. Bu istifasının

¹⁶⁴ Arcayürek, *Demokrasi Döneminde Üç Adam*, 2000, s.389.

¹⁶⁵ Cüneyt Arcayürek, *Bir Özgürlük Tutkunu Bülent Ecevit*, Detay Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.327.

¹⁶⁶ Gaytancıoğlu, 2013, s. 274.

¹⁶⁷ Cüneyt Arcayürek, *Bir Özgürlük Tutkunu Bülent Ecevit*, 2006, s.327.

sebebi yenilgi değildi, aksine partisinin başında kalıp siyasete devam etmesi durumunda hem partisine hem de DSP'ye zarar vereceğini düşünerek istifa etmiştir. 1980 Askeri Darbesi'nden sonra Ecevit'in partisinin kapatılması ve siyasetten uzaklaşması kendisinin siyaset arenasındaki popülaritesinin zayıflamasına, aynı zamanda Erdal İnönü ve Süleyman Demirel'in partilerinin halk tarafından rağbet görmesi kendi partisinin taraftarının azalmasında etkili olmuştur. Bu hadiseler Ecevit'in istifasına götüren sebeplerden olmuştur.

1.6.3.Refah Partisi

RP, 19 Temmuz 1983 tarihinde Ali Türkmen tarafından kurulmuştur¹⁶⁸. Partinin ilk başlarda isminin “Doğru Yol Partisi” olarak belirlenmesi kararlaştırılmış ise de Süleyman Demirel ve arkadaşlarının hızlı davranması sonucunda bu isim seçilememiştir. Partinin kuruluşunun tamamlanması için MGK'nın onayına sunulan kurucu üye listesinin onay alması kalmıştır. MGK partinin hem kurucusu olan hem de Genel Başkanı olan Ali Türkmen olmak üzere partiden 29 kişinin üyeliği veto etmiştir. Bu vetodan hemen sonra yeni bir isim listesi hazırlanmış olmasına rağmen 1983 genel seçimlerine RP katılamamıştır. 1983 genel seçimlere katılamayan RP, sonraki süreçlerde yapılacak seçimlere hiç ara vermeden hızlı bir şekilde hazırlanmıştır.

Ali Türkmen'in veto edilmesiyle genel başkanlığa Avukat Ahmet Tekdal getirilmiştir. RP'nin Genel Başkan yardımcılıklarına “*Rıza Ulucak, Ali Rıza Ener, Mehmet Nuri Karaman, Ahmet Topaloğlu, genel sekreterliğe Mehmet Reşit Emre*” seçilmişlerdir¹⁶⁹. Partinin diğer kurucu üye isimleri şu şekildedir; *Hasan Yıldız, Bilal Kayaalp, Mevlüt Badem, Yaşar Poyraz, Ahmet Yavuz, Abdurrahman Serdar, Cemal Öztürk, Mehmet Deretarla, Ömer Demli, Mehmet Emin Akman, Şahin Çayır, Şeref Uysal, Ahmet Kına, Muammer Gürkan, Murat Okur, Ahmet Çamuşçu, İbrahim Çetiner, Ahmet Nedim Çetin, Metin Eser, Nuri Çalık, Mustafa Güleç, İhsan Arslan,*

¹⁶⁸ Işıl Tuna, Necmettin Erbakan'ın Siyasi Hayatının Türk Siyasi Tarihindeki Yeri ve Önemi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2012, s.83.

¹⁶⁹ Avcı, 1983 Seçimlerine Giren Siyasi Partilerin Seçim Propagandaları, 2022, s.44.

*Seyfi Kavalıcioğlu, Y. Özdemir Başer, Seyfettin Eroğlu, Bekir İçyer, Osman Erkaya, Hüseyin Okumuş, Hasan Gürtekin*¹⁷⁰. Partinin amblemi üzerinde yer alan beyaz bir “hilal” ve hilalin tam ortasından yukarıya doğru çıkan bir “başak” tanesi yer almıştır¹⁷¹.

Necmettin Erbakan, RP’nin ambleminde yer alan hilal ve başak sembolü için Hilal, “Çanakkale Cephesi ve kurtuluş Savaşında verilen bağımsızlık mücadelesinin” başak ise “bereketin, bolluğun ve refahın simgesi” olarak açıklamıştır¹⁷². RP, 1980 Askeri Darbesinden sonra kapatılan Milli Selamet Partisi’nin devamı niteliğinde olmuştur.

RP’nin açılmasında Necmettin Erbakan’ın, önemli bir rolü olmuştur. Erbakan’ın bu partinin açılmasında önemli bir etken olması kendisine yönelik parti içerisinde “*bu parti Erbakan’ındır*” gibi ifadelerin söylenmesinde olanak sağlamıştır. Erbakan, 1980 Askeri Darbesiyle siyaset yasağı almasına rağmen RP’ne olan desteğini açık bir şekilde göstermekten asla çekinmemiştir. Erbakan’ın bu desteği halk tarafından da rağbet görmüştür. Nitekim 1984 yerel seçimlerine katılan RP büyük bir başarı elde etmiş olup Şanlıurfa ve Van’da belediyelikler kazanmıştır¹⁷³. Yerel seçimlerden elde edilen bu başarı RP için bir umut olmuştur. Bununla birlikte vatandaşların bir kısmının RP, olan desteği de açık bir şekilde görülmüştür.

6 Eylül 1987 tarihinde yapılan referandum sonucunda siyaset yasağı olan isimlerin yasakları kalkmış olup tekrardan siyaset sahnesinde yerlerini almışlardır. Siyaset yasağı kalkan Necmettin Erbakan da 1987’de yapılan RP, birinci büyük kongresinde, kongre sonucuna göre 538 delegenin tümünün oyunu alan Erbakan, Ali Türkmen ve Ahmet Tekdal’dan sonra RP’nin üçüncü genel başkanı sıfatıyla partinin başına geçmiştir¹⁷⁴. Erbakan’ın göreve gelmesiyle MSP’den olan birçok ismin RP katılmıştır. Bunun sonucunda RP eski gücüne tekrardan kavuşmuştur.

¹⁷⁰ Çoşkun, Türkiye’de Politika (1920-1995), 1995, s.370.

¹⁷¹ Soner Yalçın, *Erbakan: Eziyet Edilerek Yalnızlığa Yükseltilen Bir Siyasal Liderin Portresi*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2013, s.193.

¹⁷² Mustafa Burak Çelebi, Milli Görüş Hareketi’nin Siyasal Partileri ve Değişim: Milli Selamet Partisi ve Refah Partisi Üzerine Bir İnceleme, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2021, s.205.

¹⁷³ Avcı, 1983 Seçimlerine Giren Siyasi Partilerin Seçim Propagandaları, 2022, s.44.

¹⁷⁴ Çelebi, Milli Görüş Hareketi’nin Siyasal Partileri ve Değişim: Milli Selamet Partisi ve Refah Partisi Üzerine Bir İnceleme, 2021, s.206.

Referandum sonucuna kalmadan Başbakan Turgut Özal'ın genel seçim duyurusu diğer muhalefet partilerde olduğu gibi RP'nde de hiç hoş karşılanmamıştır. SDHP Genel Başkanı Erdal İnönü'nün yapmış olduğu konuşma neticesinde erken seçim kararı boykot edilmeyip seçimlere hazırlık yapılmıştır. Aynı zamanda dönemin birçok önemli ismi tarafından Özal'ın erken seçim kararı eleştirilmiş ve yanlış bulunulmuş olsa da bu eleştiriler erken seçim kararını değiştirmeye yetmemiştir.

Yasakları kalkan diğer partiler gibi Erbakan da seçim mitinglerinde Özal'ı eleştirmekte ve halkın ANAP'a olan güvenini sorgulatmakta idi. Muhalefet partilerinin tamamı, genel seçimlere giden süreçte mitinglerde Özal'ı bitirme amacıyla hareket etmişlerdir. 1987 Genel Seçimleri genel amacından sapıp Özal ve muhalefet partisi arasında rekabete dönüşmüştür. 29 Kasım 1987'de yapılan Milletvekili Genel Seçimleri RP'nin ilk genel seçim tecrübesi olmuştur. Turgut Özal için bu seçimlerin erkene alınmasındaki temel sebep partileri hazırlıksız yakalayıp genel seçimlerde yüksek bir başarı sağlamak olmuştur¹⁷⁵. Nitekim Özal'ın bu kararı kendi lehine yönelik sonuçlanmıştır. Aynı zamanda seçim kararı dış basında da büyük bir ses getirmiştir. ABD ve İngiltere bu seçimi "baskın seçim" olarak görürken dönemin Almanya'sı için bu seçim "*sürpriz seçimi*" olarak görülmüştür¹⁷⁶

RP 1987 genel seçimlerine Necmettin Erbakan'ın Genel Başkanlığı'nda katılmıştır. 29 Kasım genel seçimlerde RP % 7.16 oranında oy almasına rağmen %10'luk barajını geçemediğinden milletvekili çıkaramamıştır¹⁷⁷. Barajı aşamayan RP ve Erbakan için bu sonuç büyük bir üzüntüye sebep olmuştur. Erbakan, seçimler sürecinde halen vatandaşlar üzerinde Turgut Özal'ın etkisinin bulunduğunu ve bu etkiyi yok etmek için gereken mücadelenin verileceğini söylemiştir. Vatandaşların eski siyasetçilere yeteri kadar destek verememesinin sebebi, Turgut Özal'ın onları tercih etmeleri durumunda eski günlere tekrardan döneleceğini ve bu konuda en büyük zarara uğrayacak olanların yine halkın olacağı bunun yanı sıra halkın bu konuda gerekeni yapmasını istemesi üzerine olan söylemleri eskilerin fazla rağbet görmemesindeki en önemli temel etken olmuştur.

¹⁷⁵ Ramazan Uludağ, *Bürokrasiden Anılar*, Desen Ofset Yayınları, Ankara, 2008, s.60-61.

¹⁷⁶ Türkiye, 8 Eylül 1987, s.9-10.

¹⁷⁷ Tuna, 2012, s.90.

1.6.4. Muhafazakâr Partisi (Milliyetçi Çalışma Partisi)

1983 genel seçimlerinden önce Mehmet Pamak ve Muharrem Şemsek siyaset yasağı getirilen Alparslan Türkeş'ten izin alarak birlikte yeni bir parti olan Muhafazakar Parti'yi (MP) kurmuşlardır¹⁷⁸. MP'nin kurucu üye isimleri şu şekildedir: "Mehmet Pamak (Genel Başkan), Mehmet Küçükince Ahmet Özsoy, Mevlüt Mutlu, Kemalettin Toros , Ahmet Karaca, Ahmet Sayımlar, Münir Efe, Ahmet Uslu, M. Tufan Yavaş, İbrahim Ahi, H. İbrahim Yücel, İ. Faruk Evirgen, M. Kazım İlkhan, Ali Koç, Melek Denli, Mehmet Çalışkan, Sabahattin Çankaya, Zekai Özkan, M. Cemalettin Şener, Yaşar İmece, M. Ramazan Sönmez, Ahmet Ersan, İbrahim Dönmez, Yusuf Fetvacı, Celal Açıkgöz, Ahmet Kahraman, Bahadır Özel, M. Kemal Özkan, Kamil Özden, Mehmet Zeybek"¹⁷⁹. Partinin kuruluşunun tamamlanması için MGK'nın onayına sunulan kurucu üye listesinden 25 isim veto edilmiştir.

MGK tarafından veto edilen isimler arasında MP Genel Başkanı Mehmet Pamak da yer almıştır. MGK tarafında bu ismin veto edilmesindeki en önemli sebebi, kendisinin partiyi kurmadan önce eski MHP lideri olan siyasi yasaklı Alpaslan Türkeş ile görüşmesi ve parti üyelerinin kapatılan MHP'ne karşı sempati duymaları olmuştur¹⁸⁰. Bu gelişmelerin hemen ardından MP Genel Başkanlığına Ahmet Özsoy getirilmiştir¹⁸¹. Ancak Özsoy, çok kısa bir süre bu görevde yer almıştır. Hemen ardından bu göreve İsmail Hakkı Yılanlıoğlu getirilmiştir¹⁸². Yılanlıoğlu da bu görevde fazla kalmayarak yerini Ali Koç'a bırakmıştır¹⁸³.

Yukarıda belirtilen parti genel başkanlığındaki istikrarsızlık, sonraki süreçlerde partiye ciddi sorunlar çıkarmıştır. MP'nin ilk amblemi "*Türkiye haritası üzerinde yükselen bir çınar ağacı*" şeklinde belirlenmiştir. MP'nin ilk büyük kongresi 30 Kasım 1985'te Ankara'da gerçekleştirilmiştir. Genel Başkanlığa yeniden

¹⁷⁸ Ziya Bölük, Milliyetçi Çalışma Partisi'nin Türk Siyasetindeki Yeri ve Önemi (1985-1993), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Nevşehir, 2019, s.47.

¹⁷⁹ Abdullah Kutalmış Yalçın, "Türk Siyasal Hayatında Muhafazakâr Parti Deneyimi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 24, (2018), s.377.

¹⁸⁰ Avcı, 1983 Seçimlerine Giren Siyasi Partilerin Seçim Propagandaları, 2022, s.43.

¹⁸¹ Yalçın, "Türk Siyasal Hayatında Muhafazakâr Parti Deneyimi", 2018, s.378.

¹⁸² Bölük, 2019, s.48.

¹⁸³ Hakan Akpınar, *Kurtların Kardeşliği CKMP'den MHP'ye* (1965-2005), Bir harf Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2005, s.195-197.

aday olarak gösterilen Ali Koç Muhafazakar Partisi'nin (MP) genel başkanlığa seçilmiştir¹⁸⁴. Bu kongrede alınan iki önemli karar neticesinde partisin isim ve amblemi değiştirilmiştir. Bu bağlamda alınan karar neticesinde partinin ismi “Milliyetçi Çalışma Partisi” olarak değiştirilmiştir. Aynı şekilde partinin amblemi olarak “kırmızı zemin üzerinde bir hilal etrafında eşit aralıklarla sıralanmış dokuz adet yıldız” olarak yeniden düzenlenmiştir¹⁸⁵.

6 Eylül 1987’de yapılan halkoylaması neticesinde siyasi yasaklar sorunu tamamen ortadan kaldırılmıştır¹⁸⁶. Alparslan Türkeş, yasakların kalkmasından hemen sonra MÇP’ye üye olmuştur. Aynı zamanda 4 Ekim 1987 tarihinde MÇP’nin gerçekleştirilen olağanüstü kongresinde Türkeş 210 delegenin oyunu alarak genel başkanlığa getirilmiştir¹⁸⁷. Abdülkerim Doğru’nun genel başkanlıktan istifa etmesi sonundan Türkeş, bu göreve getirilmiştir¹⁸⁸. Türkeş’in bu göreve gelmesiyle uzun zamandır istikrarsız olan genel başkanlık görevi sorunu da tamamen çözümlenmiştir.

29 Kasım 1987’de Milletvekili Genel Seçimlerinin tarihinin açıklanması Alparslan Türkeş tarafından çok sert bir şekilde eleştirilerde bulunulmuştur. Konuyla ilgili olarak Türkeş, verdiği bir röportajda erken seçim kararına yönelik şu sözleri sarfetmiştir: “*Turgut Özal’ın iktidarda kalabilmek uğruna 1983’ten bu yana ülkeyi çeşitli referandum ve seçimlere sürüklediğini, bu durumun toplum psikolojisi ve ülke ekonomisine ne gibi zararları olduğunu dikkate almadığını*” dile getirmiştir¹⁸⁹. Özal’ın isteği üzerine erkene alınan genel seçimlerin aynı zamanda halkın iradesini yok saydığının da göstergesi olmuştur. Bu bağlamda 29 Kasım 1987 Milletvekili Genel Seçimleri mevcut hükümet adına bir güven oylamasına dönüşmüştür.

Alparslan Türkeş’te seçim propagandasını Turgut Özal’ı eleştirmek üzerine kurmuştur. Bu çerçevede Türkeş, Beypazarı ve Aytaş ilçelerinde Özal’ı hedef almış ve kendisi hakkında şunları söylemiştir: “*Seçimler öncesinde halkımız yine sıkıntılı*

¹⁸⁴ Murat Soylu, *Türk’ün Son Başbuğu Alparslan Türkeş*, Yılmaz Basım, İstanbul, 2015, s.66.

¹⁸⁵ Bölük, 2019, s.53.

¹⁸⁶ Gökmen Kantar, “Demokrasi ve Demokratikleşme Bağlamında Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:6, Sayı:1, (2020), s.128.

¹⁸⁷ Yalçın, “Türk Siyasal Hayatında Muhafazakar Parti Deneyimi”, 2018, s.382.

¹⁸⁸ Yakup Kaya- Hüseyin Şahin, “Türk Siyasal Yaşamında Milliyetçi Cephe Hükümetleri, *Uluslararası Tarih ve Araştırmaları Dergisi*, Sayı:19, (2018), s.527-529.

¹⁸⁹ Latife Toker, *Milliyetçi Çalışma Partisi (1985-1993)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Antalya, 2021, s.80.

ve dertlidir. Ülkemize dört bir yandan saran tehlikeler gün geçtikçe büyümektedir ve Türkiye milletlerarası platformlarda hiçte iç açıcı olmayan bir görünüm içindedir. Bir yandan bunların tesiriyle ortaya çıkan başarısızlık göstergesi dış münasebetlerimiz ülkemizin baş ağrıtan meseleleri olarak gündemdedir” söylemlerinde bulunmuştur¹⁹⁰. Türkeş’in bu sözlerinden yola çıkarak ülkenin mevcut durumun kötüye gittiğini ve muhalefet partilerin sorumlusu olarak gösterdikleri kişi Özal’ın kendisi olmuştur.

29 Kasım 1987’de yapılan Milletvekili Genel Seçimlerinde MÇP yeterli oranda oy almadığından milletvekili çıkaramamıştır. Alparslan Türkeş, bu seçimde yeterli düzeyde oy almamalarının sebeplerini şu şekilde sıralamıştır: Halkın Özal’ı halen tutuyor olması ve seçim sürecinde kendilerinin diğer partilere tanınan TV ve radyo gibi iletişim kanalların kullanma hakkının verilmemesi sonucunda seçimden istedikleri düzeyde oy alamadıklarını ifade etmiştir. Aynı şekilde MÇP seçim sürecinde mecliste grubu bulunmadığından devletten seçim ödeneği de alamamıştır¹⁹¹. Türkeş, bu hadisenin seçim sonucu üzerinde olumsuz bir biçimde etkilediğini ve bu durumun 1987 Genel seçimlerinde başarı sağlamadıkları sebebiyet verdiğini ifade etmiştir.

1.7. Asker ve Sivil İlişkisi

Bilindiği üzere 1980 yılı itibariyle ülkenin en büyük sorunları haline gelen anarşi, terör olayları, kötüye giden ekonomi¹⁹² ve bir türlü doğru şekilde uygulanamayan 24 Ocak Kararları, halkın egemenliğine ciddi anlamda zarar verdiği değerlendirilen 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi’nin yapılmasına zemin hazırlamıştır. Bunun öncesinde Kenan Evren 27 Aralık 1979’da dönemin Cumhurbaşkanı olan Fahri Korutürk’e bir muhtıra vererek yapmaya hazırlandıkları darbe hakkında bilgi vermişlerdir. Korutürk, bu muhtıra sonucunda Evren’e istemeleri durumunda hemen görevinden istifa edeceğini söylemiştir. Bunun üzerine Evren ise istifa taleplerinin

¹⁹⁰ Bölük, 2019, s.76.

¹⁹¹ Toker, 2021, s.82.

¹⁹² Davut Dursun, *12 Eylül Darbesi: Hatıralar, Gözlemler, Düşünceler*, Şehir Yayınları, İstanbul, 2005, s.7.

olmadığını belirtmiştir. Korutürk bu muhtırayı yılbaşından sonraki süreçte Süleyman Demirel’le paylaşmış ve Demirel, bu konudaki şaşkınlığını gizleyemez ve daha yeni başbakan olmuşken bu muhtıranın verilmesine anlam verememiştir¹⁹³. Karpata göre Türk siyasal yaşamında ciddi değişimlere yol açan 1980 Askeri Darbesi, bir anda yapılması kararlaştırılmamış olup; Genelkurmay tarafından saha komutanlarına danışılarak yapılmıştır¹⁹⁴. Bu da, darbenin çok daha öncesinden planlandığını ve bu plana göre hareket edildiği şeklinde değerlendirilmektedir.

12 Eylül 1980 Askeri Darbesi’nin yapılmasıyla siyasi partiler kapatılmış, parti önderleri tutuklanmış bununla beraber 1961 Anayasası yürürlükten kaldırılmıştır. Aynı zamanda sendika ve konfederasyon faaliyetlerine son verilmiştir. Askeri yönetim darbeyi halk tarafından olumlu karşılanması için kendilerinin bunu yapmakta mecbur kaldıklarını ülkenin çok kötü bir gidişata doğru gittiğini ve ancak kendilerinin bunun önüne geçebileceklerini ifade etmişlerdir¹⁹⁵. Askerlerin bu açıklaması, yapılan darbenin aslında halk tarafından kötü olarak görünmemesi ve hatta makul sebeplerle yapıldığı için kendilerine bu amaçla hak vermelerini istemişlerdir.

12 Eylül 1980’de askerlerin yönetime el koyması ve siyasi partileri kapatılmasına yönelik Kenan Evren “*yeni yönetime herkesin yardımcı olması*” ve “*darbe sonrası yeni hükümet kurulana kadar yasama ve yürütme yetkilerinin orduya geçtiği, bu işlerin MGK tarafından idare edileceği, AP, CHP MSP ve MHP liderlerinin şimdilik can güvenliklerinin sağlanması amacıyla silahlı kuvvetlerin koruma ve gözetiminde belirli bir yerde ikamete tabi tutuldukları ve durum müsait olunca serbest bırakılacakları*” ifade etmiştir¹⁹⁶. Evren’in bu açıklamasında her ne

¹⁹³ Arif Ilıman ve Cengiz Dönmez, “12 Mart 1971 Muhtırası Sonrasında Kurulan Koalisyonlara Örnek: Birinci ve İkinci Milliyetçi Cephe Hükümetleri”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:21, (2015), s. 163-198.

¹⁹⁴ Kemal H. Karpata, *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2010, s.297.

¹⁹⁵ Savaş Biçer, “27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi Sonrasındaki Askeri Müdahaleler ile 15 Temmuz 2016 Darbe Girişiminin Sebep, Sonuç, Planlama ve İcralarının Mukayeseli Analizi”, *Bilge Stratejisi Dergisi*, Cilt:9, Sayı:17, (2017), s.17.

¹⁹⁶ Metin Samet Tomakin, Türkiye’de Askeri Darbeler Sonrasında Sivilleşme Çabaları: 1983-1987 Örneği, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2014, s.52.

kadar geçici bir şekilde demokrasiye ara verildiği ifade edilmişse de bu ara tam olarak 1987 yılında yapılacak referandum sürecine kadar devam etmiştir.

Askeri darbeyi gerçekleştiren Kenan Evren 24 Ocak 1980 Kararlarının uygulanabilirliği açısından önemli bir yere sahip olan Turgut Özal’la konuşarak kendisinin Bülend Ulusu’nun kurmuş olduğu hükümette Ekonomiden Sorumlu Devlet Başkanı Yardımcısı olmasını talep etmiştir. Özal, bu konuda abisi olarak gördüğü Süleyman Demirel’e danışarak Evren’in talebini kabul etmiştir. 1982 Anayasası için halk referanduma gitmiştir. Bu referandum sonucu yüksek bir oylama ile “evet” olmuştur¹⁹⁷. Evren, bu anayasayla birlikte hem siyasi partileri kapatmış hem de kendisini cumhurbaşkanı yapmıştır. Partilerin kapatılması ve parti liderlerine verilen 5 ve 10 yıl siyasetten uzaklaştırma kararı halkın onayına sunulmuş olup arka planda aynı zamanda vatandaşların bu yasağı istediği parti liderlerine gösterilmek istenilmiştir. Nitekim yine aynı şekilde yasakların kalkması da halkın oyuna sunulacaktır.

Askeri Darbeden yaklaşık olarak üç yıl sonra Kenan Evren bir açıklama yaparak 26 Kasım 1983 tarihinde genel seçim yapılacağını ve siyasi yasağı olan isimlerin bu seçimlere katılmayacağını ifade etmiştir. Bu süreçte Özal’ın yakın çevresinin kendisine baskı yaparak parti kurmasını istemesi üzerine, kendisi parti kurmaya karar vermiştir. Parti kurulduktan sonra 26 Kasım’da yapılan Milletvekili Genel Seçimlerine sadece üç parti katılabilmektedir. Bunlar sırasıyla Özal-ANAP, Necdet Calp-HP, Turgut Sunalp-MDP olmuştur. Parti kurma aşamasında MGK’nın onayından geçmeyen bir parti aynı zamanda kuruluş aşamasını da tamamlamış olmuyordu. Yasakçı siyasetçilerin el altında destek verdiği diğer partilerin hiçbirisi, genel seçim tarihinden öncesine kadar MGK onayından geçememiştir. Bu durum, 1983 genel seçimlerine sadece üç partinin katılabilmesine neden olmuştur. Seçimlere yalnızca üç partinin katılması ve bu üç partiden Turgut Özal’ın daha baskın olması, seçimden galip gelen ismin kendisinin olmasını sağlamıştır. Aynı zamanda ANAP, 26 Kasım 1983 genel seçimlerinden en fazla oyu alarak birinci parti olarak yerini almıştır.

¹⁹⁷ Gözler, 2000, s.97.

26 Kasım Genel Seçimleri sonucunda yavaş yavaş sivil hayata geçildiğini söylemek mümkündür. Tüm bu gelişmelere rağmen sivil hayata geçişin tam anlamıyla istenilen seviyeye ulaştığını söylemek güçtür. Turgut Özal'ın başbakan olmasından sonraki süreçte aldığı kararlar ve uygulamalar neticesinde silahlı kuvvetlerin siyasal hayat üzerindeki etkilerinin azaltılmasını sağlamıştır¹⁹⁸. Özal başbakanlık sürecinde Kenan Evren ve diğer askerler iyi geçinmeye ve kendileriyle ters düşmemeye özen göstermiştir. Ayrıca Özal, bu süreçte sivilleşme konusunda adımlar atmaya başlamıştır. Sivilleşme konusunda atılan en önemli adımlardan biri, meclis başkanı seçimi sürecinde yaşanmıştır. ANAP'ın çoğunluğunun yer aldığı TBMM'de Bülend Ulusu'nun yerine Necmettin Karaduman, TBMM Başkanı olarak seçilmiştir¹⁹⁹. Bu durum askerlerle olan yakınlığıyla bilenen hatta askeri yönetim sayesinde başbakan olan Bülend Ulusu'nun genel başkanlığa seçilmemesiyle sonuçlanmıştır.

Turgut Özal, bu dönemde sivil siyasete geçilmesi konusunda önemli adımlar atmıştır. Sivil hayata geçiş için 1984 yılı büyük önem arz etmekte olup bu yıl içerisinde Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), insan hakları ihlalinin dolaylı iki önemli karar almıştır. AET aldıkları bu kararları, Türkiye ile paylaşıp gerekenin yapılmasını talep etmişlerdir. Bu bağlamda AP'nin aldığı iki önemli karar şu şekildedir: “*İdamın kaldırılması ve cezaevinde bulunan bir elçinin hapisten çıkartılması*”. Türk Hükümeti, bu konuda gereken çalışmaların yapılacağını ifade etmiş olup AET içerisinde gayri resmi bir “Türk Dostları Grubu” kurmuşlardır²⁰⁰. Bu bağlamda Avrupa Topluluğu Türkiye'den sivil yaşama geçildiğine dair kanıt istemenin yanı sıra sundukları şartları da kabul edilmesini istemiştir.

Yaşanan bu hadiseler neticesinde Turgut Özal hükümeti sivilleşme konusunda daha net kararlar alınması için çalışmalar başlatmışlardır. Bu bağlamda alınan ilk tedbir cezaevlerinin yaşanılacak bir hale getirilmesi ve sıkı yönetimin olduğu il sayılarının azaltılmasına yönelik olmuştur. Özal AET'nin desteğini çok

¹⁹⁸ Fatma Nur Çakan, “Turgut Özal Döneminde Ordu-Siyaset İlişkisi (1983-1993)”, *Ağrı İbrahim Çeçen Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:10, Sayı:1, (2023), s.156-159.

¹⁹⁹ Sedef Bulut, “Bürokrasiden Siyasete Türkiye Büyük Millet Meclisinin XVI. Başkanı Necmettin Karaduman”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı:35, (2023), s. 174.

²⁰⁰ Mehmed Ali Birand, *Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası 1959-1999*, Doğan Kitap,11. Baskı, İstanbul, 2001, s.127-128.

önemsemekte, dönem itibariyle nakit ihtiyacının karşılanması adına AET'nin vereceği ekonomik yardımlara ayrı bir değer verilmiştir²⁰¹. Özal'ın bu çabasına rağmen AET'den istediği ve gerekli bulduğu desteği bulamadığı son derece açıktır.

Asker ve sivil bürokrasi arasındaki münasebetler bağlamında Turgut Özal'ın demokratik bir ülke olmanın önündeki engelleri kaldırmaya çalıştığı ve bu anlamda da askeri bürokrasiyle çok fazla ters düşmemeye dikkat ettiği anlaşılmaktadır. Bu alanda atılan ilk önemli adımlardan birisi gazetecilerin ve insan hakları savunuculuğunu yapan grupların üzerinde baskılar azaltılmaya çalışılmıştır. Gazetecilerin üzerindeki baskıların hafifletilmesi sonucunda cezaevinde kalmış olan gazeteciler, kendilerine ve diğerler mahkûmlara yapılan sayısız işkenceleri anlatmaya başlamışlar²⁰². Özal hükümeti bu işkencelerin önüne geçilmesi için cezaevlerinde işkence yapan birçoğu isim hakkında yargılanma kararı almıştır. Daha sonrasında alınan bir karar neticesinde hapis süreleri az kalan kişiler için af çıkartılmıştır. Bununla beraber Barış Derneği ve DİSK davalarından yargılanan birçok kişi hakkında serbest bırakma kararı alınmıştır²⁰³. Özal dönemi süresince sivil hayata geçişin sağlanması adına birçok önemli adım atıldığını söylemek mümkünken sendikalar konusunda böyle bir şey söylemek pek mümkün değildir.

Turgut Özal görev süresince askeri yönetimle her ne kadar ters düşmemeye özen göstermiş olsa da askerlerle yakınlığı olan herkesi devletin ana kadrolarında uzak tutmaya çalışmış ve 25 Mart 1984'te yerel seçimlerin yapılması kararlaştırılmıştır. Bu seçimlere, genel seçimlere katılan üç partinin yanı sıra SODEP ve DYP de katılmıştır. Bu seçimlerden kısa bir süre sonra askerlerin desteklediği MDP ve bununla beraber HP genel başkanları görevlerinden çekilme kararı almıştır²⁰⁴. MDP genel başkanının istifasının yanı sıra aynı zamanda bu parti kendini fes etmiştir.

²⁰¹ İhsan Dağı, İhsan Sezal, *Kim Bu Özal: Siyaset İktisat Zihniyet*, Boyut Kitapları, İstanbul, 2003, s.250-281.

²⁰² Tomakin, 2014, s.111.

²⁰³ Pınar Aydoğan, "Türkiye'de Anti-Komünist Söylemin Bir Uzantısı: Barış Derneği Davası", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Sayı:61, (2021), s.157.

²⁰⁴ Ali Arslan, "1973'ten Günümüze Yerel Seçim Sonuçları Temelinde Samsun'un Siyasi Yapısı", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı:10, (2006), s.84-87. Tomakin, 2014, s.100.

1986 yılına gelindiğinde siyasi yasakların kalkmasına yönelik birtakım çalışmalar yapılmıştır. Siyasi yasaklı liderlerin güdümünden kurulan partilerin bu süreçteki en önemli faaliyetleri yasakların kalkmasına yönelik olmuştur. Yasakların kalkmasına yönelik ilk teklif 1986 milletvekili ara seçimlerinden sonra SHP tarafından gelmiştir²⁰⁵. SHP'den gelen bu teklifi ilk başlarda Turgut Özal kabul etmemesine rağmen sonraki süreçlerde sıcak bakmaya başlamıştır. ANAP ve DYP birkaç yeni ekleme yaparak Anayasa Mahkemesine sunmuşlardır. Lakin Anayasa Mahkemesi'ne yapılan bu başvuru mahkemenin yetkisizlik kararıyla reddedildiği gibi aynı zamanda yasakların kalkması için referanduma gidilmesi kararı çıkmıştır²⁰⁶.

6 Eylül 1987 yılında yapılması kararlaştırılan referandumuna yönelik yapılan çalışmalar kapsamında Turgut Özal, referandum sürecinde ilk önce üzeri örtülü bir şekilde hayır propagandası yürütmüş ise de sonraki süreçlerde yasakçı siyasetçilerin kendisini ve partisini hedef almaları durumunda açık bir şekilde hayır propagandası yapmıştır. Özal, bu süreçte yasakların kalkması durumunda “*eski günlere gidileceği*” sözü üzerinden vatandaşları korkutmaya çalışmıştır. Özal, referandumda hayır çıkmasıyla siyasi yasakların halkın onayıyla devam edeceğini ve bu sayede siyasi yasakçı liderlerin artık siyasete dönemeyeceğini ifade etmiştir. Tam tersi durumunda ise yasakların kalkmasıyla siyaset sahnesindeki boşluk doldurulacak ve siyasi yasakçı liderler halkın tekrardan güvenini kazanıp Özal'ın kurmuş olduğu hâkimiyet tehlikeye uğratacağı gibi tamamen yok etme ihtimalini de beraberinde getirmiş olacaktır²⁰⁷.

Asker ve sivil bürokrasi arasındaki ilişkiler çerçevesinde sivil yaşama geçilmesi için önemli adımlar atmaya çalışan Turgut Özal'ın yasakların kalkması konusunda hayır propagandası yürütmesi arada bir çelişkinin oluşmasına sebep olmuştur. Bu çelişki akla şu soruyu getirmektedir: *Sivil yaşama geçilmek istenilmesinin altında yatan asıl sebep AT'den almak istenilen ekonomik yardım mıydı? yoksa gerçekten de demokrasinin doğru bir şekilde uygulanması adına atılmış bir adım mıydı?*

²⁰⁵ Tomakin, s.102.

²⁰⁶ Tanör, Boratav, Akşin, *Türkiye Tarihi 5, Bugünkü Türkiye Tarihi 1980-1995*, 2003, s.68-70.

²⁰⁷ Şaban İba, *Ordu Devlet ve Siyaset*, Çivi Yazıları, İstanbul, 1998, s.269-271.

1987 seçimlerinde ordunun açık bir şekilde desteklediği bir parti bulunmamakla birlikte, demokratikleşme söylemiyle iktidara gelen Turgut Özal'ın yasaklı liderlerin seçimlere katılımının önünü açan anayasal düzenlemeyi engellemeye çalışması, aslında politik ortamın bu kez de sivil iktidarın ciddi baskısı altında olduğunu göstermektedir²⁰⁸. Bu bağlamda 1987 Milletvekili Genel Seçimlerinin Özal ve partisine yönelik güven oylamasına dönüşmesinde, bu sebebin etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Demokrasiyle yönetilen ülkelerde askeri darbelerin yapılması sadece demokrasiye zarar vermekle kalmaz aynı zamanda halk iradesinin de önüne geçilmiş olur. Askeri Darbelerin yapıldığı dönemleri incelendiğinde bireylerin hak ve hürriyetlerinin doğru bir şekilde korunmadığı bununla beraber vatandaşların düşünce özgürlüğünü sağlayan, devlet ve halk arasındaki ilişkileri güvene alan anayasaların darbeler sonucunda işlevsiz bir hale getirilmesi durumunda büyük tehlikeler oluşturduğunu görülmektedir²⁰⁹. Aynı zamanda anayasaya bağlı kalınmadan hareket edilmesinin sadece vatandaşa değil aynı şekilde hem demokrasiye hem de devlete zararının olduğu bilinen bir gerçektir. Darbelerin yapıldığı tarihler göz önünde bulundurulduğunda bu süreçte en ağır bedeller ödeyenlerin sıradan halkın olduğu ortaya çıkmaktadır.

Türkiye’de yaşanan sorunlar üzerine tartışarak bir uzlaşmaya varma kültürünün yetersiz olması, siyasi alanda demokrasiye yeteri kadar uyum sağlanılmamasına yol açmaktadır. Aynı zamanda ordunun “devleti korumak” konusundaki yorumu çok ince bir çizgi üzerine kurulmuş olup bu bağlamda ordu devleti korumayı kendine bir görev gibi gördüğünden siyasi olaylara da müdahale etmekten geri durmamıştır²¹⁰. Bu durum, beraberinde askeri kesimin yönetime müdahale etmesiyle sonuçlanmaktadır. Nitekim askeri hükümetin devlet işlerine sıkça müdahale etmesi demokrasi ile yönetilen ülkeler için birer tehdit unsuru

²⁰⁸ Kenan Demirci, “Modern Seçim Kampanyalarının Türkiye’deki Seyrine Dair Bir Eleştiri ve Dönemleştirme Denemesi”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:71, Sayı:3, (2016), s.906.

²⁰⁹ Tanel Demirel, “12 Eylül’e Doğru Ordu ve Siyaset”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:56, Sayı:04, (2001), s.71-73.

²¹⁰ Dilek Yiğit Yüksel, “12 Eylül 1980 Askeri Darbesine Giden Süreçte Cumhurbaşkanlığı Seçim Krizi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:23, Sayı:45, (2022), s.969.

oluşturmaktadır. Bu bağlamda ülkelerin askeri kesimin yönetime müdahale etmesinin önüne geçmesi gerekmektedir.

1.8. Türkiye'nin İç Siyasetinde Terör Olaylarının Etkisi

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan beri var olan ve zaman içerisinde isim değiştirerek ülkenin en önemli sorunu haline gelen terör, günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Bu bağlamda terör olaylarının sadece tek bir gayesinin olmadığı bununla beraber çok daha farklı amaçlarının olduğunu söylemek mümkündür. PKK terör örgütünün gerçekleştirdiği eylemler sadece ülkenin birlik ve beraberliğine zarar vermekle kalmamış aynı zamanda huzur, güven ve asayiş sorununu da beraberinde getirmiştir²¹¹. Terör eylemlerinin ülkeye verdiği zararlar neticesinde devlet bu örgüte yönelik sert tedbirler almıştır. Devlet tarafından terör olaylarına yönelik atılmış en önemli adımlar, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi sonrasında atılmıştır.

Devletin 1980 Askeri Darbesiyle aldığı sert tedbirler, halkın aynı zamanda terör örgütüne zorlayıcı bir şekilde destek vermesine neden olmuştur. Bu destek daha çok Doğu Anadolu'da yaşanan halk tarafından sağlanılmıştır. Doğuda yaşayan halk devlet tarafından yalnızlaştırılmış ve uzun süre herhangi bir lider tarafından görülmemiş. Bu hadiseler burada yaşayan halkın terör örgütü tarafından çok kötü muamele görmesine sebep olmuştur. Bu süreçte Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yaşayan halkın büyük çoğunluğu devletin yanında yer alarak örgüte karşı mücadele etmiştir. Nitekim bu doğrultuda iç ve dış etkenleri dikkate alarak terörizme karşı etkili bir strateji geliştirmek önem arz etmiştir²¹². Bu safhada devletle birlikte verilen bu mücadelenin önemli bir yeri olmuştur.

²¹¹ Ömer Faruk Cantenar ve Fatih Tümlü, "PKK Terör Örgütünün Eylemlerinin Güvenlik Güçleri Zaiyatı Açısından Analizi", *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, Cilt:26, Sayı:1, (2016), s.5. Gürkan Çoşar, PKK Terör Örgütünün Kuruluşu, Faaliyetleri ve Türkiye'nin Mücadele Politikaları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2019, s.38.

²¹² İlker Başbuğ, *Terör Örgütlerinin Sonu*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2011, 72-74.

1.8.1983-1987 Yılları Arasında PKK Terör Örgütünün Faaliyetleri ve Hükümet Tarafından Bunlara Karşı Alınan Tedbirler

1970 tarihi itibarıyla ülkede var olan sağ ve sol düşüncelerin çekişmesinin yoğun olduğu bu yıllarda Türkiye’de PKK terör örgütünü kuran kişi olan Abdullah Öcalan, Ankara’da Üniversitesi’nde öğrencidir. “Apo” ismiyle bilinen bu şahıs üniversite yıllarında özellikle sol görüşlerden etkilenerek sonradan terör örgütü olarak adlandırılacak PKK örgütünün kurulmasına yönelik çalışmalarına bu süreçte gerçekleştirmiştir²¹³. Öcalan, örgüt kurma sürecini şu sözlerle ifade etmiştir; “1973 baharında 5-6 kişiyi, Ankara Çubuk Barajı’na getirdim. Bir ağacın altında örgüt kurma kararı aldık. O kişiler benimle birlikte bir iki ay ya kaldılar ya kalmadılar zaten sınıf kökeni bakımıyla aramızda kalamazdılar” böylelikle örgüt kurulmuştur²¹⁴. Abdullah Öcalan’ın yasadışı çalışmaları neticesinde bugün PKK terör örgütü olarak bilinen yapı kurulmuş olmaktadır.

1973-1974 yılları arasında PKK terör örgütünün başı olan Abdullah Öcalan terör örgütünün ideolojik alt yapısının oluşması için gereken çalışmalara başlamıştır. PKK, diğer Marksist referanslı örgütlerde olduğu gibi örgütlenmesinde parti- ordu- cephe üçlemesini uygulamıştır. Örgütlenmede “parti”ye ayrı bir önem veren PKK, ilk yapılanmasında hiyerarşik bir düzenle aşağıdan yukarıya “Hücre, Köy Komitesi, Yerel Komite, Bölge Komitesi, Merkez Komitesi ve Polit Büro” olarak örgütlenmiştir. Bunların en üstünde “Kongre” partinin en yüksek karar organı olurken, “Genel Sekreter”, “Merkez Komitesi” ve “Polit Büro”nun başkanı olmuştur. Kuruluş dönemindeki örgütlenmenin temel amacının propaganda, taraftar kazanma ve maddi destek sağlamak olduğu görülmektedir²¹⁵. Öcalan, bu süreçte örgütün kurulması yürüttükleri faaliyetlerin legalleşmesi için 1974 yılında “Ankara Demokratik Yüksek Öğrenim Derneğini” (ADYÖD) kurmuştur²¹⁶. Öcalan’ın kurmuş olduğu bu dernek örgüt için daha çok paravan bir yapı olarak görev almıştır.

²¹³ A. Cem Ersever, *Kütler PKK ve Abdullar Öcalan*, Milenyum Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2023, s.59-60.

²¹⁴ Birand, APO ve PKK, 1992, s.84.

²¹⁵ Cenker Korhan Demir, “Öğrenen Örgütler ve Terör Örgütleri Bağlamında PKK”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt:5, Sayı:19, (2008) s. 66.

²¹⁶ Birand, APO ve PKK, 1992, s.85.

Abdullah Öcalan'ın kurmuş olduğu bu dernek Milli İstihbarat Teşkilatı'nın (MİT) yapmış olduğu operasyon sonucunda 1975 yılında kapatılmıştır. Aynı zamanda dernek üyelerinin bir kısmı tutuklanmış olup 6 ay hapis cezasına çarptırılmıştır. Bu derneğin kapatılması üzerine Öcalan dernek üyelerini Ankara Dikmen'de bulunan bir yere çağırmıştır. Bu toplantıya Öcalan dışında Cemil Bayık, Şahin Dönmez, Ali Haydar Kaytan, Musa Erdoğan, Kesire Yıldırım, Turgut Çetineren, İsmet Kılıç, Hasan Asgar Gürgöze, Mehmet Hayri Durmuş, Baki Karer gibi isimlerin yanı sıra PKK'nın kurucu kadrosunda yer alan ve 2021 yılı itibariyle Kırmızı Liste ile aranan üst düzey teröristler de katılmıştır²¹⁷. Bu kişilerle birlikte, örgüt yeniden aktif hale gelmiştir²¹⁸.

Turgut Özal'ın Hükümet kurduğu tarihlerde yoğun olarak eylemlere başlayan ve daha çok Doğu ve Güneydoğu'da faaliyet gösteren örgütün stratejisi şu şekildedir: *“bölge halkının sempatisini kazanmak, ideolojik ve politik çatışmalarla kadroların savaşacak duruma getirilmesi, gerilla savaşı ile Kürdistan'ın tanınmasını sağlamak”*²¹⁹. Aynı zamanda bu örgütün üyeleri kendilerine birtakım hedefler belirlemişlerdir. Bu hedefler ise şu şekildedir: *“Örgüte karşı yapılacak eylemler için ajan ve muhbir belirlemek, hapiste kaldıkları süre zarfında kendilerine işkence yapan kolluk kuvvetlerini bulmak, kendilerinden taraf olmayan aşiret ve ağalarını belirlemek, aynı şekilde kendilerine karşı olan diğer örgütlere yönelik girişimlerde bulunmak”*.

Terör eylemlerinin ilk ve en ağır sonuçlarından biri 15 Ağustos 1984'te gerçekleşmiştir. Örgüt Eruh, Şemdinli ve Çatak ilçelerindeki karakollara saldırı düzenleyerek sekiz askerimizi şehit etmiştir²²⁰. Bu saldırıdaki amaç, içerdeki insanları öldürmekten çok, güvenlik kuvvetlerinin bulundukları yerleri kolayca hedef haline getirip saldırıların yapılabilceğini göstermek ve ayrıca üç farklı yere

²¹⁷ Mehmet Bora Sanyürek, *PKK*, “Türkiye'nin Terörle Mücadelesi: Kavramlar, Örgütler ve Aktörler”, (Der. Göktuğ Sönmez), TÜRK Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV), 2. Baskı, Ankara, 2021, s.51.

²¹⁸ Sertaç Canalp Korkmaz, *Algı Yönetimi ve Propaganda Çerçevesinde PKK Röportajları (2009-2012)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü*, Ankara, 2014, s.32.

²¹⁹ Birand, *APO ve PKK*, 1992, s.92.

²²⁰ Cevdet Aykan, *Demokratik Süreç ve Anılar (1946-2000)*, 2. Basım, Grafiker Yayıncılık, Ankara, 2007, s.391.

saldırarak sansasyonel etki yaratabilmek idi²²¹. 12 Eylül 1980 Askeri Darbesinden sonra 1984-1987 yılları arasında “terör sorunu” olarak ortaya çıkan bu sorun 1987-1989 yılları arasında ise “Güneydoğu sorunu” olarak ifade edilmeye başlamıştır²²². Sonraki yıllarda Kürt sorunu ve terör örgütü sorunu birlikte anılmaya başlanmıştır.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde terör saldırıların arttığı il ve ilçelerde yatırım oranları da düşmekte olup bu yatırımlar kısa vadeli hale gelmiştir²²³. Aynı zamanda yatırımcılar belirsizlik yüzünden terörün olmadığı yerlerde daha büyük yatırımlar yapmaktaydı. Nitekim bu sonuçlar neticesinde devlette bu yerlere fazla yatırım yapamamıştır. Terör olaylarının bitmesine yönelik devlet, birtakım önemli yatırımlar yaparak örgüte karşı halkın desteğini sağlamaya çalışmıştır²²⁴.

PKK Terör Örgütü, yaptığı eylemlerle sözde Kürt halkı için çalıştıklarını ve bu bağlamda “*Kürt Sorununa*” çare bulmak için mücadele ettiklerini beyan etmişlerdir. Buna karşılık Hükümet, ülkede herhangi bir sözde “*Kürt Sorunu*” olmadığını; asıl sorunun terör örgütü olduğunu söylemiştir. Bu çerçevede bu yıllarda ortaya atılan iddiaları etnik bir mesele olmaktan çok, bir demokratikleşme meselesi olarak gören Özal, Türkiye’nin modernleşmesi durumunda bu sorunun ortadan kalkacağına inanmıştır²²⁵. Aynı şekilde Özal, terör olaylarına yönelik geç bir müdahalede bulunulmasını yönelik şunları söylemiştir: “*Doğu sorununa daha önceden el atılabilirdi. Lakin unutmayın Anavatan’ın ilk iktidar devresinde, sivil rejime geçiş mücadelesi vardır. Aşağı yukarı 1,5-2 sene, benim bazı bakanlarım, benden çok Kenan Paşa’ya kulak verdiler. Benden değil daha çok ondan ürktüler. Bunun yanı sıra ilk önceliğimiz ekonomi ve darboğazda olan döviz meselesi olmuştur*”²²⁶. Bu da, Hükümetin terör örgütüyle nasıl mücadele edeceğini ve sorunu çözmek için ekonomik açıdan ne gibi önemler aldığını göstermesi bakımından son derece önemlidir.

²²¹ Birand, *APO ve PKK*, 1992, s.125.

²²² Fuat Uçar-Osman Akandere, “Turgut Özal’ın Kürt Sorununa Yaklaşımı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 66, (2017), s.367.

²²³ İnönü Akgün Alp, “Terörün Ekonomik Etkileri”, *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, Cilt:4, Sayı:1, (2018), s.7.

²²⁴ Bahattin Gökhan Topal, “Türkiye’de Terör Eylemleri ve Savunma Bakanlığı”, *Fırat Üniversitesi İİBF Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, (2020), s.75-77.

²²⁵ Uçar-Akandere, “Turgut Özal’ın Kürt Sorununa Yaklaşımı”, (2017), s.368.

²²⁶ Barlas, *Turgut Özal Anıları*, 1996. s.15-16.

PKK Terör örgütü konusunda Turgut Özal başta olmak üzere, aralarında Başbakan ve Cumhurbaşkanlarının da bulunduğu pek çok kimse, ivedi ve cesaretli adımlar atılması gerektiğine işaret etmişlerdir. Bu bağlamda Özal, terör örgütünün sebep olduğu sorunların çözümü için özgür bir ortamın sağlanılmasının yanı sıra serbest düşüncenin oluşması, halkla konuşarak terör olaylarının çözüme kavuşacağını ifade etmiştir²²⁷. Ne var ki ilk aşamada bunların hiçbiri yapılmamıştır. Sonraki süreçlerde Emniyet Genel Müdürlüğü bünyesine bağlı 1983 yılında “uçak kaçırma”, “rehin alma” ve terör olaylarına yönelik Özal Hareket Timi kurulmuştur²²⁸.

Birinci Turgut Özal Hükümeti döneminde terörle mücadele kapsamında 1985’te birtakım tedbirler alınmıştır. Bu çerçevede 4 Nisan 1985’te hükümetinin “442 Sayılı Köy Kanunu’na” 74. Maddesi değiştirilerek “Güvenlik Korucu ve Gönüllü Güvenlik Korucu Sistemi” ihdas edilmiştir. Düzenleme yapılan bu maddeye göre, “*Olağanüstü Hal ilanını gerektiren şiddet hareketlerine ait, ciddi belirtilerin ortaya çıkması veya her ne sebeple olursa olsun köylünün malına ve canına tecavüz hareketlerinin artması halinde geçici köy korucusu görevlendirilecektir*”²²⁹. Böylece söz konusu maddeyle terör örgütüyle mücadele bağlamında köy koruculuğu sistemi kurulmuş olmaktadır. Esasında Turgut Özal Hükümeti döneminde kurulan bu sistemle, örgütle mücadelede önemli adımlar atıldığı düşünülmektedir.

Birinci Turgut Özal Hükümeti döneminde terörle mücadele kapsamında yapılan bir diğer düzenleme olarak kurulan “Özal Hareket Timleri” sonradan Bingöl, Diyarbakır, Bitlis, Malatya, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Mardin bölgelerinde Emniyet Müdürlüklerince yapılandırılmıştır²³⁰. Yukarıda bahsi geçen “koruculuk sistemi” gibi Emniyet Genel Müdürlüğü bünyesinde oluşturan ve günümüzde Özel Harekat Daire Başkanlığı olarak bilinen timlerin de Türkiye’de terör örgütüyle mücadelede önemli adımlar attığı hususu, bilinen bir gerçektir. Koruyuculuk sistemi yeni oluşturulmuş

²²⁷ İbrahim Erdoğan, “Terörle Mücadele Stratejileri Bağlamında “Müzakere”: Türkiye Örneği”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt:8, Sayı:2, (2013), s. 374.

²²⁸ Şükrü Türköz, 20. Yüzyılda Avrupa ve Türkiye’de Terörizm ve Terörle Mücadele, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Afyonkarahisar, 2011, s.115.

²²⁹ Birand, *APO ve PKK*, 1992, s.142.

²³⁰ Türköz, 2017, s.115.

bir sistem olmamakla beraber Osmanlı Devleti'ne dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nde ismi Hamidiye Alayları olarak bilinen bu teşkilat "ülkeyi yabancı tecavüz ve saldırılardan korumak" için oluşturulmuştur²³¹. Osmanlı Devleti'nde oluşturulan bu yapı 1984'te Güneydoğu Anadolu'da PKK'yla savaşmak üzere yeniden canlandırıldı. Aynı zamanda Türkiye'de Köy Koruyucuları bugünde faaliyetlerini sürdürmekle beraber aldıkları tarihsel mirasa ayrıyeten bir önem yüklemektedir.

Yukarıda izah edildiği üzere Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde PKK Terör Örgütüyle mücadelede sadece askeri alanda değil; başka alanlarda da önemler almak suretiyle çalışmalar yapılmıştır. Bu alanlardan birisi ve belki de en önemlisi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yapılan ekonomik yatırımlardır. Bu çerçevede Başbakan Turgut Özal, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin gelişimi için "GAP" projesini geliştirmiştir. Türk Devleti, başlattığı GAP ve Doğu Anadolu Projesi (DAP) ile tarım ve hayvancılık temelli bir yatırım stratejisi izlemiştir²³². Bu proje neticesinde Özal, bölgenin gelişeceğini, sorunların çözüleceğini ve beraberinde terörü besleyen tüm olumsuzlukların ortadan kalkacağını söylemiştir²³³.

Bu bağlamda planlama evresinde terörün nedenlerinin doğru analiz edilmesi büyük bir önem teşkil etmektedir. Teröre yönelik asıl nedenler ortaya konulmadan çözüm önerileri için stratejiler geliştirmek geçici önlemler olarak kalacak ve terörle mücadelenin uzun dönemde kontrol edilebilecek bir seviyeye düşürülmesine veya tamamen bitirilmesi sonucuna ulaşılmasına engel teşkil etmiş olacaktır²³⁴. Dolayısıyla hükümetin başında bulunan kişilerin teröre sorununa yönelik kapsayıcı ve uzun süreli tedbirler alması gerekmektedir.

²³¹ Janet Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, (Çev. Renan Akman), İletişim Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 2013, s.43.

²³² Sanyürek, 2021, s.86.

²³³ Ramazan Üstündağ, *Türkiye'de Demokratikleşme ve Turgut Özal Dönemi Siyasi Liberalizmi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kütahya, 2018, s.67.

²³⁴ Aşkın İnci Sökmen, *İdeolojik Boyutu ile PKK Terör Örgütü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü*, Ankara, 2012, s.40.

1.9. 1982 Anayasası'nda Yapılan Düzenlemeler

1982 Anayasası'nda yapılan ilk değişiklik, 17.05.1987 tarih ve 3361 Sayılı kanunla gerçekleştirilmiştir²³⁵. Bu kanunla anayasanın 67, 75 ve 175 Maddeleri deęiştirilmiştir²³⁶.Yapılan değişikliklerle seçmen yaşının 21'den 20'ye düşürülmüş ve milletvekili sayısı da 400'den 450'ye çıkarılmıştır²³⁷. Ayrıca değiştirilen anayasa maddeleriyle 12 Eylül 1980 öncesi siyasetçilerinin birçoğuna 5 ila 10 yıl arasında değişen sürelerle getirilmiş olan siyaset yasaklar kaldırılması sağlanılmıştır²³⁸. Bu anayasa değişikliği oy çokluğuyla TBMM tarafından kabul edilmiştir. Aynı zamanda anayasa değişikliğinin oy çoğunluğu ile kabul edilmesi bu anayasada nispi bir kolaylık sağlanıldığını bizlere göstermiştir²³⁹.

Yukarıda yapılan açıklama neticesinde 1982 Anayasası'nda yapılan düzenlemeler doğrultusunda siyasi yasakları olan siyasetçilerin yasakları 6 Eylül 1987'de yapılan referandum sonucunda kaldırılmıştır. Referandum sürecinde Turgut Özal ve yasakçılar arasında oluşan “evet-hayır” propagandası nihayetinde yasakçıların aleyhinde olumlu sonuçlanmasını sağlamıştır. Referandumda “evet” oylarının fazla olması ile anayasanın geçici maddesi olan 4. Madde yürürlükten kaldırılması öngörülmüştür²⁴⁰. Bu referandumu birçok kategoride değerlendirmek mümkündür. Bu referandumu kurucu (anayasa), zorunlu, kontrollü, onay ve egemen güç aleyhinde referandum olarak sıralanabilir²⁴¹. Bu bağlamda bu referandum Türk siyasi tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Birinci Turgut Özal Hükümeti, referandumun üstünden daha bir yıl geçmezken tekrardan referandum yapma kararı almıştır. 25 Eylül 1988'de yapılması hedeflenen referandumun amacı yerel seçimlerin erkene alınıp alınmamasına yönelik olmuştur. Özal'ın almış olduğu erken seçim kararın arkasında hem siyasi hem de

²³⁵ Fazıl Hüsnü Erdem-Yunus Heper, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları ve Anayasa Önerileri*, SETA Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2011, s.43.

²³⁶ Tunç, s.186.

²³⁷ Düz,2018, s.46.

²³⁸ Beyza Nur Köroğlu, Referandum ve Türkiye Uygulaması, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kırıkkale, 2009, s.108.

²³⁹ Şahbaz, 2006, s.326.

²⁴⁰ Bilal Tunç ve Erdal Çelik, “Türkiye’de Yapılan Halkoylamaları ve Bunların Türkiye’deki Yansımaları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Cilt:18, Sayı:71, (2021), s.659.

²⁴¹ Düz, 2018, s.47-48.

sosyal nedenler mevcuttur. Bunun en önemli sebebi ise ekonomi olmuştur. Dönemin önemli gazetecilerinden olan Faruk Bildirici'ye göre *Özal'ın buradaki temel amacı Cumhurbaşkanı olmayı hedeflerken aynı yıl içerisinde birde seçim için herhangi bir baskı yaşamak istemediğinden erken seçim kararı almıştır*²⁴². Bu arada Özal'ın erken seçim kararı birçok isim tarafından eleştirilmiştir. Özal'ın bu kararını en çok eleştiren isim ise Süleyman Demirel olmuştur.

Yukarıda yapılan açıklama bağlamında Turgut Özal ve arkadaşları yerel seçimlerin 5 yıllık sürenin bir yıl kısaltılmasını mümkün kılan bir Anayasa değişikliğinin teklifini meclise sunmuşlardır²⁴³. Mecliste yerel seçimler erkene alınmasına yönelik yapılan oylamaya 377 milletvekili katılmış olup 283 kabul ve 93 ret oyu alan erken seçim kararı halk oyuna sunulması kararıyla sonuçlanmıştır²⁴⁴. Bunun sonucunda 1982 Anayasası'nın 127. Maddesi'nin Üçüncü Fıkrası değiştirilmiştir²⁴⁵.

25 Eylül 1988'de yapılması planlanan erken seçimlere yönelik Turgut Özal seçim sonucunun “*evet*” çıkması durumunda görevinden istifa edeceğini söylemiş olup sadece bununla kalmayarak aktif siyaseti tamamen bırakacağını da söylemiştir²⁴⁶. Özal'ın seçime yönelik bu tavrı seçimin, kendisi ve partisine karşılık bir güven oylamasına dönüşmesine sebep olmuştur. Anayasanın 127. maddesinin değiştirilmesini öngören 6.8.1988 tarih ve 3467 Sayılı Kanun, 25 Eylül 1988 tarihinde halk oyuna sunulmuştur. 25 Eylül 1988 tarihinde gerçekleştirilen bu referandum neticesinde, % 35 olumlu oya karşılık % 65 olumsuz oyla söz konusu Anayasa değişikliği reddedilmiştir²⁴⁷. Özal bu seçimden istediğini almadığı gibi daha önceden seçimden “*hayır*” oyunun fazla çıkması durumunda başbakanlık görevinden istifa edeceğini söylemesine rağmen bu istifa kararından “*Halk yine bizden yana*” diyerek istifa kararından vazgeçmiştir.

²⁴² Faruk Bildirici, *Hanedanın Son Prensi Mesut Yılmaz ve ANAP'lı Yıllar*, Ümit Yayıncılık, 4. Baskı, Ankara, 2003, s.153-154.

²⁴³ Köroğlu, 2009, s.111.

²⁴⁴ Kerem Yavaşca, “ANAP İktidarında Sonun Başlangıcı: 25 Eylül 1988 Referandumu”, *Akademik Hassasiyetler*, Cilt: 10, Sayı: 22, (2023), s.533.

²⁴⁵ Tunç, 2023, s.186.

²⁴⁶ Aşık, 2019, s.237-245.

²⁴⁷ Köroğlu, 2009, s.112.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK DIŞ POLİTİKASI (1983-1987)

2.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin Dış Politikasının Temelleri ve Birinci Turgut Özal Hükümetine Olan Etkileri

Cumhuriyet Dönemi Türk dış politikasının temelleri Mustafa Kemal Atatürk'e dayanmaktadır. Atatürk'ün dış politikada izlediği yol kendinden sonraki birçok siyaset adamı için örnek teşkil etmiştir Atatürk'ü Türk dış politikasında önemli kılan özelliği dış politikada daima gerçekçi davranmış olmasıdır²⁴⁸. Atatürk, dış politikada gözü pek olmanın yanı sıra aynı zamanda atak birisi olmuş ve dış politika konusunda gerçekçi ve uygulanabilir politikaların önünü açmıştır.

Dış politikada gerçekçi olunmasına bilhassa önem veren Mustafa Kemal Atatürk bu konuyla alakalı 1 Aralık 1921'de TBMM'de yapmış olduğu konuşmada şunları söylemiştir: *“Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin sabit, müspet, maddî bir siyaseti vardır: O da efendiler, Türkiye Büyük Millet Meclisinin muayyen hudut-u millîsi dâhilinde hayatını ve istiklâlini temin etmeye yöneliktir. Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti, temsil ettiği millet namına çok mütevazıdır ve hayalden tamamen uzak ve tamamen hakikatperesttir. Geniş, yüce ve fakat hayalî ve pratik değerden uzak birtakım hissiyatın peşinden koşarak kanun yapmaz. Bu milleti bugün idam sehvası karşısında bulunduran fiil ve hareketlerin menşei, hayaldir, hissiyattır”*²⁴⁹.

Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk dış politikası dogmatik değil gerçekçidir. Atatürk'ün Türk dış politikasında izlediği en önemli yollardan birisi denge politikası olmuştur. Atatürk, özellikle Londra Konferans'ından sonraki süreçte denge politikasını izlemeye karar vermiş olup bu konuya gereken önemi göstermiştir²⁵⁰. Dış politikada karşılıklı güven ve iş birliğini esas alan kendisi, dışarıda barışın sürekliliği, içeride kalkınmanın ve huzurun temininde güven duygusunun temin edilmesi

²⁴⁸ Gülnihal Bozkurt, “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 56, (2003), s.921.

²⁴⁹ Ercan Haytoğlu, “Atatürk'ün Dış Politika Anlayışında Gerçekçilik”, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, Sayı: 5, (2013), s.594.

²⁵⁰ Mustafa Bıyıklı, “Kaynakçalı ve Açıklamalı Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası Kronolojisi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 22, (2008), s.4.

sebebiyle dış politikanın saygı ve sevgi çerçevesinde ilerletilebileceğini savunmuştur²⁵¹. Aynı zamanda Atatürk, dış politikayı dostça münasebetlerle yürütmüştür. Bu bağlamda, Atatürk'ün yürüttüğü dış politikanın ülkenin güvenliği açısından da büyük bir önem teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

Mustafa Kemal Atatürk'ün dış politikada takip ettiği ve bir ömür boyu sadık kaldığı ilkeler şu şekildedir: *“Başka devletlerin iç işlerine karışmamak ve kendi iç işlerimize hiçbir suretle karıştırmamak, iç işlerimize karışma dıştan yardım istemenin bir sonucu olduğuna göre bu duruma düşmemek, dış borçlanmayı zaruri hale getiren bütçe açıklarına bütçe açıklarına mahal vermemek, dış politikada milli çıkarlarıma göre hareket edip hiçbir şekilde macera aramamak, içerde ve dışarda daima barıştan yana olmak ve bununla beraber barışın huzur ve güveni sağladığını ön planda tutmak, dış politikada gerçekçi olup sabit fikirde kalmayıp gerçeklerden yana olmak, güçlü bir dış politika için askeri, ekonomik ve ticari yönden büyümek gerekiyor”*²⁵².

Türk dış politikasının temel odağında başta Türkiye olmak üzere dünya da siyasi diyalog, ekonomik iş birliği ve kültürel uyumun tesis edilmesi ile tüm ülkelerin kazanç sağlayacağı adil ve bununla beraber sürdürülebilir siyasi, sosyal ve ekonomik bir düzenin oluşmasını sağlamaktır. Bu alt yapının oluşmasının tek bir yolla mümkün olacağı ve bunun da Mustafa Kemal Atatürk'ün söylemiş olduğu “Yurtta Sulh Cihanda Sulh” ilkesinin hedef alınması üzerine gerçekleşmesi mümkündür²⁵³. Bu bağlamda Türk dış politikasında Atatürk'ün bu sözünün büyük bir önem arz ettiğini görmekteyiz.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Mustafa Kemal Atatürk'ün vefat etmesi üzerine iç ve dış politikada yeni bir sürece girilmiştir. 11 Kasım 1938 yılında İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasıyla Milli Şef olarak bilinen süreç başlamıştır²⁵⁴. Aynı zamanda İnönü'nün cumhurbaşkanlığı dönemi İkinci Dünya

²⁵¹ Bıyıklı, 2008, s.4.

²⁵² Sadi Irmak, “Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 9, (1987), s.490-491.

²⁵³ Zuhale Karakoç Dora, “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasında Milli Birlik ve Milli Ekonomi Eksenli Kamu Diplomasisi”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:27, (2021), s.50.

²⁵⁴ Sultan Birgül, İran- Irak Savaşına Yönelik Turgut Özal Dönemi Türk-Dış Politikası: Realist Dış Politika, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kocaeli, 2020, s.23.

Savaşının başlangıç yıllarına denk gelmiştir. İnönü savaş süresince ülkenin güvenliğini tehlikeye sokmayacak tedbirler almıştır.

İsmet İnönü'nün Türk dış politikası işgalden korunma İkinci Dünya Savaşı'na girmemeye yönelik olmuştur. Bu bağlamda İnönü, savaş süresince sınırların korunması, güvenliğin sağlanması ve savaştan yara almamak adına birçok ülkeyle karşılıklı saldırmazlık anlaşmaları imzalamıştır²⁵⁵. İnönü'nün savaş süresince takındığı tavır ve tutumu Türkiye Cumhuriyeti tarihi açısından çok büyük önem arz etmiştir. İnönü, Türkiye'nin, İkinci Dünya Savaşı'nda tarafsızlık politikası izlemesini yeğlemiş ve her an değişen savaş koşullarını dikkatli bir biçimde izleyerek, ülkenin savaşa katılmaması için bizzat kendisi büyük bir kararlılık sergilemiştir²⁵⁶. İnönü'nün izlediği bu yol sayesinde Türkiye savaşa girmeyip toprak bütünlüğünü korumuştur.

1950 Mayıs ayında iktidara gelen Demokrat Partisi (DP) Genel Başkanı olan Adnan Menderes döneminde ise, Türkiye bilinçli olarak ve kendi isteğiyle Batı Bloku içerisinde yer almış ve diğer devletler tarafından "Batı'nın sözcüsü" olarak nitelendirilmiştir²⁵⁷. Bu dış politika çizgisi DP kendi tercihiydi. Batıya bağlanmak, DP için bir siyaset felsefesi haline gelmiştir. DP'yi batıya yakınlaştıran iki önemli sebep vardı bunlardan ilki batının siyasi, ekonomik ve askeri açıdan gelişmiş olması, ikinci sebep ise Sovyet tehlikesi olmuştur. Türkiye'nin yürütmüş olduğu bu politika Sovyet tehdidine mukabil bir güvence arayışı olmasının yanında iyi olmayan ekonomisine kaynak bulma gayretinin de bir göstergesidir²⁵⁸.

1961 ila 1980 yılları arasında Türk siyasal yaşamında son derece etkili olan AP'nin dış politikada temel aldıkları gaye hiçbir ülkenin Türkiye'nin iç işlerine karışmasına izin vermeden ulusal çıkarların korunmasına yönelik olmuştur. Bu çerçevede Süleyman Demirel Hükümetleri, doğrudan doğruya ABD'ye bağlı bir dış politika yapmamaya çalışarak SSCB ile olan ilişkilerin ilerlemesine yönelik politikalar uygulamaya çalışmıştır. Gerçekten de Demirel, dış politikada sadece siyasi hedeflere değil aynı zamanda ekonomiye de yönelik gereken önemin verilmesini istemiştir. Türk dış politikasında ele aldığımız dönemleri baz alarak ABD yanlı bir

²⁵⁵ Hasret Çomak, *21. Yüzyılda Çağdaş Türk Dış Politikası ve Diplomasisi*, Umuttepe Yayınları, Kocaeli, 2010, s.116-117.

²⁵⁶ Hüner Tuncer, *İsmet İnönü'nün Dış Politikası (1938-1950)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012, s.37.

²⁵⁷ Hüner Tuncer, *Adnan Menderes'in Dış Politikası*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013, s.22.

²⁵⁸ Birgül, 2020, s.25.

politikanın daha fazla ön planda olduğunu söylemek mümkündür. Aynı zamanda Turgut Özal döneminde Türk dış politikasının şekillenmesinde kendinden önceki isimlerin payı yadsınamayacak bir gerçektir.

2.2.Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikasının Temel Özellikleri

Birinci Turgut Özal Hükümeti'nin dış politikada temel aldığı düşünce ve politika şu şekildedir: *“Bağımsız bir devlet içinde organize olmuş toplumun siyasi, ekonomi, askeri ve sosyokültürel menfaatlerinin dış ülkelere karşı korunması ve bu ilişkilerin güven altına alınmasıdır. Aynı zamanda dış politika bir ülkenin uluslararası mevcut konumu ve gücünü devam ettirmesinin yanı sıra geliştirmesi ve güvenlik altına alınmasını sağlar”*²⁵⁹. Bu bağlamda Özal'a göre bir ülkenin dış politikadaki yaptırım gücü, adı geçen ülkenin ekonomik gücünü, uluslararası alanda kendini savunabilme ve karşı tarafı ikna etme kabiliyetiyle eş değerdir. Mevcut ülkelerin bu alandaki eksikleri dış politikada aktif bir rol üstlenmelerinin önüne geçmektedir. Güçlü bir ekonomiye sahip olan ülkeler dış politikada daha aktif bir rol üstlenirler.

Turgut Özal'a göre Türkiye Cumhuriyeti Türk dış politikasında aktif olmayarak oldukça pasif kalmıştır. Bu durum Özal'ın başbakan olmasıyla değişime uğramıştır. Aynı zamanda Özal, Türk dış politikasında “farklılık” yaratan liderler arasında sayılmaktadır²⁶⁰. Özal'ın bu değişim programı Türk dış politikasına yeni bir boyut ve yepyeni bir üslup getirmiştir. Özal dış politikada inisiyatif alınmamasının modern dünyayla bağdaşmadığını ve bu bağlamda Türkiye'nin modern bir dünyaya ayak uydurması konusunda gereken tedbirlerin alınması gerektiğini söylemiştir²⁶¹.

Birinci Turgut Özal Hükümeti'nin görev yaptığı 1983-1987 yılları genel hatlarıyla incelendiğinde genel olarak aşağıda sıralanan politikaların benimsendiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Türkiye'nin iç sıkıntıları ile yaşamış olduğu ekonomik

²⁵⁹ Yunus Emre Aysel, Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikasının Siyasal Liberalizm Açısından Analizi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Bilecek, 2016, s.32.

²⁶⁰ Lale Dünder, “Özal Dönemi Türk Dış Politikasında Turgut Özal'ın Kişisel Özelliklerinin Rolü”, *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:58, (2016), s.4.

²⁶¹ Doğan, 1994, s.315.

sorunların yanı sıra uluslararası arenadaki imajını düzeltmek ve devletin toparlanması adına ülkenin tüm sorunlardan arınmasını sağlama ve bununla beraber aktif bir dış politika inşa etmeye çalışmaktır²⁶². Özal, geleneksel içe dönük, pasif ve aşırı ihtiyatlı olan dış politika onun sayesinde inisiyatif alan aktif, cesur bir dış politikaya bırakmıştır²⁶³. Dış politikada etkin olan devletçilik ve milliyetçi olan politikalar Özal dönemi içerisinde ilk defa değişime uğramıştır. Özal kendi dönemi içerisinde dış politikada çok farklı politikalara başvurarak aktif bir dış politikanın yolunu açmıştır. Aynı zamanda Türk dış politikasında yaşanan bu değişimlerden yola çıkarak Özal'ın karakter özelliklerinin de bu konuda etki ettiğini söylemekte mümkündür²⁶⁴.

1983 yılları itibarıyla dışa açık serbest piyasa ekonomisine geçen Türkiye’de Turgut Özal’ın siyasal hedeflere ulaşmanın güçlü bir ekonomi ile olacağı görüşü kabul edilmiştir. Özal’ın dış politikadaki temel anlayışı, uluslararası serbest ticaret sistemi olmuştur. Özal’ın dış politikasına göre modern dünyaya ayak uydurabilmek için Türk dış politikasında serbest pazara geçilmesi gerekmektedir²⁶⁵. Bununla beraber ülkenin kalkındırılması ve bu konuda gereken adımların atılması sayesinde Türkiye’nin de medeniyetler seviyesine ulaşmasının mümkün olacağını ifade etmiştir. Özal, Türk dış politikasında yaşanan sorunların ve geri kalmışlığın ekonomik araçlarla çözümlenebileceğini savunmuştur. Bu bağlamda Özal, “*dış politikanın sadece siyasi ilişkilerden ibaret olmadığı aynı zamanda ekonomik ilişkilerinde sağlam temellere dayanması gerektiğine inanmıştır*”²⁶⁶.

Birinci Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası, Türk siyasetine yenilikçi bir bakış açısı getirerek farklı tarzını ortaya koymuştur. Bunun gibi konjonktürün buna uygun olduğu, diplomasinin yanında ticaret ve ekonomik araçların da dış politika aracı olarak kullanılması bağlamında farklı olan fakat çok fazla sapmaların olmadığı

²⁶² Birgül, 2020, s.29.

²⁶³ Doğan, 1994, s.315.

²⁶⁴ Sedat Laçiner, “Özal Dönemi Türk Dış Politikası”, *1980-2003 Türkiye’nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları*, (Ed. Turgut Göksu, Hasan Hüseyin Çevik, Abdülkadir Baharçipek, Ali Şen), Siyasal Kitapevi, Ankara, 2003, s.46-47.

²⁶⁵ Volkan Uğraş, Merkez Sağ Siyasetin Popülist Söylemi ve Turgut Özal Dönemi Örneği, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Aydın, 2019, s.60.

²⁶⁶ Birol Akgün, “Türkiye’de Hiçbir Taraf Batı’yla İlişkilere Hayır Demiyor”, *Mülakatlarla Türk Dış Politikası*, (Ed. Habibe Özdal, Osman Bahadır Dinçer, Mehmet Yetgin), Uşak Yayınları, Uşak, 2009, S.298-300.

bir döneme işaret etmektedir²⁶⁷. Bu bağlamda Özal'ın Türkiye'ye getirmek istediği dış politikanın diğer dış politikalarından farklı olduğu şeklinde düşünülebilir.

Turgut Özal'ın Türk dış politikasındaki önemli parametrelerin dayanakları arasında yer alan ve kendisinin özellikle dikkat edilmesi konusunda özen gösterdiği ekonomi, sosyal ve siyasi dönüşümler kendisinin her zaman birinci önceliği olmuştur²⁶⁸. Özal'ın dış politikadaki bu anlayışı ekonomide liberalizmi savunmasını ve dış ticarete serbest pazar anlayışının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bununla beraber Özal'ın dış politikada, herkesi kucaklayamaya çalışan ideolojisi Yeni “Osmanlıcılık” akımına yönelik görüşlerin tekrardan ortaya çıkmasını sağladığı gibi günümüz siyasetinin de bundan istifade etmesini sağlamıştır²⁶⁹.

1980 Askeri Darbesi sonrası yapılan seçimleri kazanan Turgut Özal, dış politikanın temellerini ticaret üzerine oluşturmuştur. Özal'ın dış politikada farklı bir yol izleyememesinin sebebi, Askeri Darbeyi gerçekleştirenlerin dönem itibarıyla güçlü bir konumda olmasından kaynaklanmıştır²⁷⁰. Özal'ın ekonomi üzerine kurmuş olduğu dış politika kendini üç temel gösterge ile göstermektedir. Adı geçen üç temel gösterge, aşağıda açıklandığı şekildedir:

Üç temel ögenin birincisi, Turgut Özal dış politikada devletler ve bölgeler arası ilişkilerin geliştirilmesi sonucunda ekonominin dışa açılımının ilk koşulu olduğunu söylemiştir. İkincisi, ekonomik ilişkilerin uluslararası sorunlarında gidereceğini söylemiştir²⁷¹. Üçüncüsü ise bir ülkenin uluslararası arenadaki gücü aynı zamanda ekonomik gücüyle bağlantılıdır bununla beraber dış politikada ekonomik güçlenme aynı zamanda güçlü bir siyasi varlığında oluşmasına zemin hazırlar²⁷². Özal, uluslararası yaptığı tüm geziler ve ziyaretlere Türkiye'nin önemli birçok iş

²⁶⁷ Kübra Deren Ekici, Sosyal Konstrüktivizme Göre Turgut Özal Dönemi Türk-Dış Politikası (1983-1993), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kocaeli, 2018, s.44.

²⁶⁸ Cihan Daban, “Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası”, *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 33, (2017), s.86.

²⁶⁹ Tevfik Çavdar, *Türkiye’de Liberalizm (1860-1990)*, İmge Kitapevi, Ankara, 1992, s.150.153.

²⁷⁰ Emrah Utku Gökçe-Ömer Çaha, “Politik Kimlik ve Dış Politika Kemalist ve Liberal-Muhafazakar Kimliklerin Türk Dış Politikasındaki Öteki Algısı ve Uluslararası Yapıyla Uyumu”, *İnsan ve Toplum Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2, (2019), s.75.

²⁷¹ Hüner Tuncer, *Özal’ın Dış Politikası (1983-1989)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s.34.

²⁷² Zayittin Diri, Turgut Özal (1983-1993) Dönemi Türk Dış Politikası, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2018, s.51.

adamını da kendisiyle birlikte götürmekteydi. Özal, iş adamlarını yanında yurt dışı gezilerine götürerek ülkenin ekonomisinin dışa açılmasını sağlamıştır²⁷³.

Turgut Özal, Türkiye'nin mevcut sorunlarını göz önüne alarak bir dış politika oluşturmayı amaçlamıştır. Aynı zamanda Özal, dış politikada diğer ülkelerinin kendi politikalarını da tahlil etmekteydi. Özal, başkan olur olmaz Dışişleri Bakanlığı'na verdiği ilk talimat şu şekilde olmuştur; *“Bana 10 yıllık bir barış sağlayın! Çevreyle kavga etmeyelim! Ekonomiyi güçlendirmek için buna ihtiyacımız var!”* ifadeleri olmuştur²⁷⁴. Özal'ın bu söylemlerinin altında yatan en önemli sebep ise Türkiye'nin uzun süreli bir barış içerisinde kalarak dış politikada ekonomik kalkınmaya engel herhangi bir sorunun oluşmamasını sağlamak istemesi yatmaktadır. Nitekim Özal'a göre dış politikada alınacak her tedbir ülkenin çıkarına yönelik atılmış bir adım olarak değerlendirilmelidir.

2.3.ABD İle Olan İlişkiler

Turgut Özal, ABD ile olan yakınlığıyla bilinen bir isim olmanın yanı sıra iki devlet arasındaki ilişkilere de oldukça önem vermiştir. Özal'ın ABD'ye olan hayranlığının 1952 yılında öğrenci olarak gittiği sürece dayanmaktadır. Özal, o yıllarda gittiği ABD'ye büyük bir sempati duymaya başladığı gibi gelişmişlik seviyesine de hayran kalmıştır. Sonraki yıllarda Özal'ın tekrardan ABD'ye gidip Dünya Bankası'nda görev alması bu hayranlığın daha da artmasına olanak sağlamıştır. Özal her alanda gelişmiş olan ABD'yi örnek alarak Türkiye'nin de bu denli gelişmesini istemiştir. Özal, yakın çevresine ABD'ye yönelik *“Dış politikada ABD ile ilişkilerini iyi yürütemeyen bir ülke hem kendisine hem de diğer ülkelere bir faydası dokunamaz”* demiştir.

Turgut Özal, ABD'yi çok iyi bilmekteydi, Özal'ın ABD'yi bu denli iyi tanınması dış politika ilişkilerinde oldukça işine yaramıştır. Özal'ın dış politikada tamamen ABD yanlısı olduğunu söylemek çok doğru değildir. Zira kendisi ABD'nin gelişmişlik seviyesinden yanaydı. Özal, dış politikada oldukça realist bir görüşe sahip

²⁷³ Haydar Çakmak, *Liderlerin Dış Politika Felsefesi ve Uygulamaları*, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2013, s.120.

²⁷⁴ Tuncer, *Özal'ın Dış Politikası (1983-1989)*, 2015, s.33.

olmuş ve Türkiye'nin gelişip ve ilerlemesi için ABD'nin gelişmişlik düzeyinin örnek alınmasını savunmuştur. Bu bağlamda Başbakan, dış politikada ülkelerle ilişkiler kurmayı çok sevdiği gibi bu ilişkilerde oldukça samimi olmuştur. Kendisinin dış politikada ABD ile olan ilişkilere bu denli önem vermesinin tek sebebi, ABD'nin gelişmişlik düzeyi değildir²⁷⁵. Zira Başbakan, Türkiye'nin bulunduğu konum itibarıyla çok fazla sorun yaşayacağını bilmekteydi bundan mütevellit ABD ile olan ilişkilerine çok daha fazla önem vermekteydi.

1980-1989 yıllarında ABD'nin Başbakanı Ronald Reagan, birinci Turgut Özal Hükümeti'ne olumlu yaklaşmış ve Özal'ı saygın bir isim olarak görmüştür. ABD'nin Özal'a değer vermesi ve ilişkileri dikkate almasının temel nedeni Özal'ın dış ilişkilerde göstermiş olduğu samimiyet ve dürüstlük olduğu belirtilmiştir. Ayrıca kendisinin ABD'ye karşı rahat tavrı ABD'nin de kendisine karşı daha ılımlı bir politika izlenmesini sağlamıştır.

Aynı zamanda Özal'ın Amerika'da eğitim görmüş olması bu iki ülke arasından ilişkilerin gelişmesine zemin hazırlamıştır²⁷⁶. Bunun sayesinde Özal, dış politikada ABD ile olan ilişkileri neticesinde birçok önemli başarı elde etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Türkiye 1985 yılında Muş ve Batman'da askeri havaalanının açılması ve Malatya havaalanının genişletilmesi konusunda ABD destekli birtakım çalışmaların yapılması sağlanılmıştır²⁷⁷. Bu arada dönem itibarıyla Başbakan ABD'yi yanına alarak hem Batıda hem de Doğuda yer alan devletlerle iyi ilişkiler yürütmeye çalışan Özal, dış ilişkilerde ABD başta olmak üzere birçok ülkede Türkiye lehine olumlu adımlar atılmasını sağlamıştır. Özal'ın dış politikadaki bu anlayışı kendinden önceki siyasetçilerden önemli bir ölçüde ayrılmasına zemin hazırlamıştır²⁷⁸.

²⁷⁵ Zafer Küçükşabanoğlu, Turgut Özal Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1983-1993), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2019, s.131.

²⁷⁶ Daban, 2017, s.86.

²⁷⁷ İlhan Uzgel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Ed. Baskın Oran), İletişim Yayınları, Cilt. II, İstanbul, 2014, s.50.

²⁷⁸ Muhittin Ataman, "Özal ve İslam Dünyası, İnanç ve Pragmatizm", *Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet*, (Ed. İhsan Sezal-İhsan Dağı), Boyut Kitapları, 2.Baskı, İstanbul, 2016, s.349-354.

2.3.1. Siyasi İlişkiler

Turgut Özal, Türkiye'nin ABD ile olan ilişkilerine yeni bir boyut kazandırmaya çalışmıştır. Özal her ne kadar Türkiye'nin dış politikasını ekonomi üzerine şekillendirmiş olsa da Türkiye'nin siyasi gelişimine de büyük önem vermiştir. Özal'ın dış politikada aldığı kararlar Türkiye'nin hem ABD hem de diğer dış devletler tarafından tanınmasını sağlamıştır. 1983-1987 yıllarına bakıldığında Türkiye ve ABD ilişkilerinin çok yakın olduğu ve altın yıllarının yaşandığını söylemek mümkündür²⁷⁹. Aynı zamanda bu dönemde Özal ABD'nin desteğini alabilmek için bazı konularda birtakım tavizler vermiştir²⁸⁰. Özal'ın dış politikada ABD taraflı bir politika seyretmesindeki temel sebebi ise ABD'nin Türkiye yanlısı politikalardan yana olmasını sağlamak olmuştur.

Turgut Özal dış politikada ABD ile herhangi bir sorun yaşamak istemediğinden dönem itibariyle var olan Ermeni, Yunanistan ve Kıbrıs sorunlarına yönelik taviz verme gibi bir tutum sergilemesine sebep olmuştur. Özal'ın bu sorunlara yönelik taviz vermesi kamuoyunda çokça eleştirilmiştir. Aynı zamanda Özal'ın bu tutumuna yönelik ABD'nin Türkiye'ye karşı farklı bir politikası olmamıştır. Kıbrıs'tan ayrılarak bağımsızlığını ilan eden KKTC'ni Türkiye'nin tanıması ve bu konuda gereken desteği vermesi ABD'nin hiç hoşuna gitmemiştir. ABD, KKTC bulunan Türk askerlerinin ülkeye geri dönmesini talep etmiştir. Nitekim ABD, Türkiye'ye yapılacak yardımları bu koşula bağlamıştır²⁸¹. Kıbrıs, ABD için Rusya'nın deniz gücünü Doğu Akdeniz'den uzak tutmak için önemli bir yere sahip olmuştur.

Turgut Özal'ın "*Kıbrıs Sorununa*" barışçıl yaklaşımı hakimken Yunanistan tam aksine Kıbrıs'ın Rumların yönetimine verilmesini talep etmekteydi. Rumlar bu sayede Yunanistan ile dolaylı bir ENOSİS hayalini gerçekleştirebilecektir²⁸². Özal, bu konuda ABD'nin desteğini alarak bu sorunun kendi aleyhine çözümlenmesini istemiştir. Lakin ortaya çıkan sonuç Özal'ın pek de istediği gibi olmamıştır.

²⁷⁹ Uzgel, 2014, s.50.

²⁸⁰ Burcu Bostanoğlu, *Türkiye-ABD İlişkilerinin Politikası*, İmge Kitapevi, Ankara, 1999, s.467.

²⁸¹ Ekici, 2018, s.216.

²⁸² Daban, 2017, s.91.

Birinci Turgut Özal Hükümeti görev yaptığı süre boyunca ABD ile yapılan siyasi görüşmeler ve bu görüşmelerin sonucunda alınan kararlar şu şekilde olmuştur: *“Türkiye, ABD ile Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı arasında daha önceden imzalanan ve artık protokolden kaldırılması planlanan bu antlaşma üzerine Erdem Ener görevlendirilir. Bu görüşme neticesinde kararnamenin iptali 03/01/1984 tarihinde kararlaştırılmıştır”*²⁸³.

*“Hava Kuvvetleri Komutanlığı Personel Başkanı Hava Tümgeneral Halis Burhan, 30 Ocak-7 Şubat 1984 arasında Washington’da yapılacak olan Türk Dostu Amerikalılar Derneği’nin hazırlamış olduğu seminere katılmıştır. Bununla beraber Halis Burhan National War College’de bir konferans vermiştir”*²⁸⁴. Bu durum Türkiye’nin dış politikada tanınır bir hale geldiğini gösterdiği gibi aynı zamanda sözünün de işlevsel bir nitelik kazandığını göstermektedir.

*“Türkiye ile ABD, ülkenin ekonomik kalkındırılmasına yönelik kredi görüşmeleri yapılmıştır. 3 Şubat 1984’de ABD’nin Türkiye’ye vermek üzere hazırladığı 63.500.000 Dolar tutarında kredi ve bununla birlikte 75.000.000 Dolar tutarında bağış görüşmeleri yapılmıştır”*²⁸⁵. Bu görüşmeler neticesinde ülkeye verilmesi planlanan kredilerin faizleri konusu da netlik kazanmıştır. Buna göre verilen kredinin ilk kullanımı ile uygulanacak faiz % 5 oranında olacaktır.

*“Türkiye’nin teknisyen açığının azaltılması konusundaki “Sinai Eğitim Projesi’ne” 39.400.000 doları kredi temini maksadıyla 13-21 Şubat 1984 tarihleri arasında Washington’da bir müzakere yapılması kararlaştırılır”*²⁸⁶. Yapılan bu müzakereye Türkiye adına Washington Büyükelçiliği Maliye ve Ekonomi Başmüsaviri Tunç Bilget katılmıştır. Görüşmeye katılan diğer isimler şu şekildedir: T. Nihat Güner (Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanı), Yılmaz Ayhan (Sinai Eğitim Geliştirme Merkezi Genel Müdürü), Gönül Barutçuoğlu (Dış Ticaret Müsteşarlığı Genel Başkanı), Saim Kaptan (Devlet Planlama Teşkilatı Uzmanı).

²⁸³ BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.499.167.2.

²⁸⁴ BCA, Fon Kodu,030.18.01.02., Yer No.501.178.6.

²⁸⁵ BCA, Fon Kodu,030.18.01.02., Yer No.501.180.4.

²⁸⁶ BCA, Fon Kodu,030.18.01.02., Yer No.502.184.5.

“Türkiye ile ABD arasında yakıt depoları kiralama ve yakıtların ikmalî konusunda müzakerelerde bulunmak ve ayrıca yabancı petrol şirketleri ile görüşmeler yapılması adına 7-12 Mart arasında adı geçen ülkelerle görüşmeler yapılması üzerine görüşmeler hazırlanmıştır”²⁸⁷. Bu görüşmelerin yapılması adına Devlet Bakanı İsmail Özdağlar’ın başkanlığında bir liste hazırlanması ve bu listedeki isimlerin bu alanda görev alınması talep edilmiştir.

“Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu Genel Müdürlüğü tarafından yürütülmekte olan Sivas-Kangal Linyit projesi için gerekli olan “bir adet Dragline’nin” finansmanı maksadıyla, hükümetimizle American Express İhracat Kredisi Kurumu (American Express Export Credit Corporation-ECCO) ve ABD’nin ithalat ve ihracat bankası (Eximbank) arasında daha önceden imzalanmış 15.000.000 Dolar tutarındaki kredinin görüşmelerinin 09 Mart 1984 tarihinde yapılması kararlaştırılmıştır”²⁸⁸.

“ABD’nin Türkiye’de yapılan akrilik iplik ihracatına tek taraflı kısıtlama uygulaması talebi ile ilgili olarak 19-21 Aralık 1984 tarihlerinde adı geçen ülke yetkilileriyle Ankara’da görüşme yapılması planlanmıştır”²⁸⁹. Hükümeti temsilen Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı Anlaşmalar Genel Müdürlüğü Daire Başkanı Ertuğrul Tepe katılmıştır. Bu görüşmeye Tepe dışında Nejat Eren (Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı Anlaşmalar Genel Müdürlüğü Şube Müdürü), Ahmet Günkut (Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı Anlaşmalar Genel Müdürlüğü Şube Müdürü), Murat Özçelik (Dışişleri Bakanlığı Ekonomik İşler Genel Müdürlüğü Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dairesi Üçüncü Katibi)²⁹⁰.

“16-17 Eylül 1984 tarihleri arasında Paris’te yapılacak olan Bilimsel Araştırma Konularından Sorumlu Bakanlar Konferansına Hükümetimizi temsilen İsmail Özdağlar, Tahsin Nuri Dağlı (Devlet Bakanlığı Müşaviri) katılmıştır”²⁹¹.

“Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Zahit Atakan’ın, ekli listede ismi yer alan kişilerle birlikte, hükümetimizi temsilen ABD Deniz Kuvvetleri Komutanı

²⁸⁷ BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.503.188.10.

²⁸⁸ BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.503.191.7.

²⁸⁹ BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.522.300.3.

²⁹⁰ BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.522.300.3.

²⁹¹ BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.516.263.5.

Oramiral James D. Watkins'ın resmi davetlisi olarak temaslarda bulunmak üzere, 4-12 Şubat 1985 tarihleri arasında Amerika'ya gönderilmesi kararı alınmıştır”²⁹². Bu görüşmeler 9 gün sürmüştür. Aynı zamanda Atakan'a bu görüşme esnasında eşlik eden kişilerden biri eşi Güler Hanım olmuştur.

“İstanbul Metro Projesi ve Demiryolunun Tünelle Boğazdan Tüp Geçişi”, mühendislik çalışmaları için ABD Milletlerarası Ticaret ve Kalkınma Programı'nda temin edilen 1.200.000 Dolar tutarındaki hibe yardımının 1.400.000 Dolara çıkarılması sebebiyle, arttırılan kısım ile ilgili yapılacak anlaşmayı hükümetimiz adına imzalamaya Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarı olan Ekrem Pakdemirli gönderilmesi kararlaştırılmıştır”²⁹³. Bu görüşmenin 30.10.1985 tarihinde yapılması için görüşmeler yapılmıştır.

“Türkiye Elektrik Kurumu'nca gerçekleştirilecek olan Afşin-Elbistan Entegre projesinin elektrik santrali bölümünün genel müteahhitlik hizmetlerinin dış finansman ihtiyacının karşılanması adına ABD Eximbank garantisi çerçevesinde Manufacturers Hanover Trust Co, tarafından verilecek kredi ile ilgili anlaşmanın yürürlüğe girmesi için 29 Ocak 1986 tarihinde görüşmeler yapılmıştır”²⁹⁴.

“Ameri Birleşik Devletleri Tarım Bakanlığı'nın yan kuruluşu olan Commodity Credit Corporation (CCC) GSM-103 programı çerçevesinde Tarım Orman ve Köyişleri Bakanlığı'nca gerçekleştirilecek olan sığır ithalatında, ABD ticari bankaları ile (CCC) garantisi altında yapılacak kredi anlaşmalarında T.C. Ziraat Bankası'nın borçlu, hazinenin garantör olması ve bu uygulama sebebiyle T.C. Ziraat Bankası'nın ilerde uğrayacağı kur riskinin hazinece karşılanması için 11 Şubat 1987 tarihinde görüşme yapılması kararlaştırılmıştır”²⁹⁵. Yapılan tüm bu görüşmelerin Türkiye-ABD ilişkilerinde ne denli büyük bir önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Turgut Özal'ın Amerika ile ilişkilerin gelişmesine yönelik birtakım adımlar attığını söylemek mümkündür. Ancak Özal'ın bu çabası bazı alanlarda karşılıksız kalmıştır.

²⁹² BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.523.310.7.

²⁹³ BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.542.411.2.

²⁹⁴ BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.550.446.6.

²⁹⁵ BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.571.576.9.

2.3.2. Ekonomik İlişkiler

Birinci Turgut Özal Hükümeti Dönemine kadar ABD ile olan ilişkilerin genel itibariyle sadece askeri ve stratejik ortaklık üzerine kurulu olduğu görülmektedir. Özal, kendi dönemi içerisinde bu ilişkileri ekonomik, ticari ve sosyal alanları da ekleyerek bu ilişkileri geliştirmiştir. Özal, dış ticaret açığını kapatmak ve dış politikada daha güçlü bir hale gelmek için ABD'nin desteklerine ihtiyaçlarını olduğunu her seferinde dile getirmiştir. ABD ile olan ilişkiler daha çok ekonomik eksenli olmuştur.

ABD, ekonomik yardımları sürekli olarak herhangi bir şarta bağlamaktaydı. Bu durum Turgut Özal ve hükümetini oldukça rahatsız etmiştir. ABD, Türkiye'ye verilecek ekonomik yardımlar için Kıbrıs ve diğer meseleler doğrultusundan sürekli olarak Türkiye'den tavizler istemekte ve bu tavizler doğrultusunda ekonomik yardımları bir şarta bağlamıştır²⁹⁶. 1984 yılı içerisinde ABD'den ekonomik ve askeri yardım için 930.000.000 dolarlık yardım talep edilmiş ABD'nin 200.000.000 dolarlık bir indirim yapılmış ve bununla birlikte ABD Türkiye'nin Kıbrıs konusunda tarafsız kalması durumunda bu ekonomik yardımı kabul edeceğini söylemiştir²⁹⁷. Aynı zamanda 1987 yılında Türkiye'nin tekrardan Kıbrıs sorununa yönelik girişimlerinden rahatsız olan ABD, kongre kararı ile Türkiye'ye verilecek ekonomik ve askeri yardımların 200.000.000 dolar olmasını kararlaştırmıştır.

ABD tarafından Türkiye'ye yapılan yardımlar Turgut Özal'ı hiç memnun etmemiştir. Zira bu yardımlar, %60 krediye karşılık %40 hibe şeklinde olmuştur²⁹⁸. Sonraki süreçlerde bu yardımlar yerini ticari ilişkilere bırakmıştır²⁹⁹. Aynı zamanda Türkiye'ye yapılan bu ekonomik yardımlar 7/10 şeklinde olmuştur. ABD, Türkiye'ye 1/10 oranında ekonomik yardım yapması durumunda 1/7 oranında da Yunanistan'a da ekonomik yardım yapmaktaydı. Bu durum Türkiye açısından oldukça rahatsız edici bir hal almıştır. Dönemin hükümeti bu 7/10 oranında yardımın kaldırılmasını istemekteydi³⁰⁰.

²⁹⁶ Uzgel, 2014, s.54.

²⁹⁷ Tuncer, *Özal'ın Dış Politikası (1983-1989)*, 2015, s.108.

²⁹⁸ Aysel, 2016, s.43.

²⁹⁹ Uzgel, 2014, s.53.

³⁰⁰ Kemal Çiftçi, Tarih, *Kimlik ve Eleştirel Kuram Bağlamında Türk Dış Politikası*, Siyasal Kitapevi, Ankara, 2010, s.294-296.

Turgut Özal, ABD’den askeri alandan ziyade ekonomik alanda serbestlik istemiştir. Bu durum ABD’nin Türkiye dış politikasında hiç alışık olmadığı bir durum olmuştur. Özal, ABD’nin ekonomik alanda kendilerine sağlayacağı faydaları düşünerek birçok konuda taviz verme yoluna gitmiştir. Aynı zamanda Özal, Türkiye’nin Ortadoğu, Kafkaslar, Balkanlar ve Orta Asya ile olan yakınlığı münasebetiyle ABD’nin bu konuda Türkiye’den sürekli olarak faydalanacağını düşünerek dış politikada ABD ile olan ilişkileri en üst düzeye çıkarmayı istemiştir³⁰¹. Özal, ABD ile olan ilişkilerine çok farklı anlamlar yüklenmiştir. ABD, Türk-Dış politikasında Özal için her zaman büyük bir öneme sahip olmuştur.

Turgut Özal’ın ABD ile olan ekonomik ilişkilerine önem vermesinin temelinde Türkiye’nin ihracat ürünlerinin bu ülke pazarında kendine yer bulmasını istemesi önemli bir rol oynamıştır. Nitekim Özal’ın ABD’yle olan ilişkilerde daha fazla yardım yerine daha fazla ticaret ilkesini ön plana çıkartması ve bu doğrultuda Amerikan pazarlarının Türk mallarına açılmasını istemesi Amerikalıları pek hoşnut etmemiştir³⁰². Aynı zamanda ABD, sonraki süreçlerde Türk mallarının ihracatı konusunda duyduğu rahatsızlıktan ötürü bu mallarının ihracatına kota uygulaması getirmiştir. Özal, ihracat üzerine kurmuş olduğu ekonominin ABD tarafından kısıtlanmasını hiç hoş karşılamamıştır.

Turgut Özal, ABD’nin Türkiye mallarına koymuş olduğu kota uygulamasının kaldırılmasını talep ettiyse de bu istek Amerika tarafından hiç hoş karşılanmamıştır³⁰³. ABD, Türkiye’ye yapmış olduğu her yardım da bir karşılık talep etmiştir. Özal, ekonomik yönden Türkiye’nin çok fazla geride olmasını bildiğinden sürekli olarak ABD’den taraf bir politika izlemiştir.

³⁰¹ M. Zeki Duman, *Türkiye’de Liberal-Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal*, Kadim Yayın Gurubu, Ankara, 2010, s.339-340.

³⁰² Nasuh Uslu, “1947’den Günümüze Türk-Amerikan İlişkilerinin Genel Portresi”, *Avrasya Dosyası*, cilt:2, sayı: 6, (2000), s.221.

³⁰³ Duman, 2010, s.339-340.

2.4. Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Birliği (SSCB) ile Olan İlişkiler

1983 yılında Turgut Özal'ın, hükümetin başına gelmesi ile ABD ile olan ilişkiler iyi bir hal almaya başlamıştır. Bunun yanı sıra ABD ile 1980 yılında yapılan Savunma ve Ekonomik İş birliği Anlaşması (SEİA), Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ile olan ilişkileri durma noktasına getirmişti³⁰⁴. Aynı zamanda SSCB'nin Afganistan'a saldırması ise iki ülke arasındaki ilişkileri iyice kötü bir hale sokmuştur. Özal, bu süreçte SSCB ile kötüye giden ilişkilerin düzeltilmesinden yana bir tavır sergilemiştir. Özal'ın Türk-Dış politikasında tüm ülkelerle barış içinde yaşamak ilkesi yer almıştır³⁰⁵. Özal iki devlet arasındaki ilişkilerin düzeltilmesi adına birtakım girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimler siyasal alanda Türkiye'nin lehine olumlu neticeler vermiştir.

2.4.1. Siyasi İlişkiler

1984'te SSCB ve Türkiye arasında imzalanan doğal gaz antlaşması ikili ilişkilerde bir dönüm noktası olmuştur³⁰⁶. Bu yıllarda Türkiye'nin enerji ihtiyacının bir kısmının karşı taraftan karşılanmaya başlanması iki devlet arasında yaşanan en önemli siyasal bir hadise olmuştur. İki ülke arasında yaşanan bu olay iki devlet arasında ticari ilişkilerinde oluşmasına zemin hazırlamıştır.

İki devlet arasında imzalanan bu antlaşma, müteahhitlik hizmetlerinin de önünü açmıştır. Türkiye 1987'den başlayarak 25 yıl boyunca, serbest döviz karşılığında Sovyet Rusya'dan toplam 120 milyar metreküp doğal gaz almayı kabul etmiştir³⁰⁷. 25-27 Aralık 1984 tarihinde, Sovyet Rusya lideri Nikolay Tikhonov Türkiye'yi ziyaret etmiş ve bu ziyaret iki ülkenin ticari ilişkilerinin gelişmesini sağlamıştır³⁰⁸. Bu resmi ziyaret sonucunda “Ekonomik, Ticari, Bilimsel ve Teknik iş birliğinin Geliştirilmesine İlişkin Uzun Vadeli Program”, 1986-1990 dönemini

³⁰⁴ Çakmak, *Liderlerin Dış Politika Felsefesi ve Uygulamaları*, 2013, s.121.

³⁰⁵ Faruk Sönmezoğlu, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der Yayınları, İstanbul, 2004, s.452-453.

³⁰⁶ Aysel, 2016, s.67.

³⁰⁷ Tuncer, *Özal'ın Dış Politikası (1983-1989)*, 2015, s.129.

³⁰⁸ Diri, 2018, s.67.

kapsayan “Mal Değişimine İlişkin Anlaşma” ve “Kültürel ve Bilimsel Değişim Programı” imzalanmıştır³⁰⁹.

SSCB’de hükümetin başına Mihail Gorbaçov’un iktidara gelmesiyle birlikte Ankara-Moskova ilişkilerinde yeni bir döneme girilmiştir³¹⁰. Aynı dönem içerisinde Bulgaristan’da artan şiddet ve baskılardan kaçan ve Moskova’da Türk Büyük Elçiliğine sığınan Mustafa Süleymanoğlu³¹¹ (Naim Süleymanoğlu) sorunu da çözülmüştür³¹². Bununla beraber uzun zamandır iki devletin en önemli sorunu haline gelen Fır Hattı sorunu da çözümlenmiştir³¹³.

1984 ve 1987 yılı itibariyle Sovyet Rusya ile yapılan siyasi görüşmeler ve yapılan antlaşmalarda şunlar yer almaktadır: “Sovyet Birliği ile ikili ticaret ve ekonomik iş birliği ilişkilerimizin durumu ve bu ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla imzalanması öngörülen uzun vadeli ekonomik, ticari, teknik ve bilimsel iş birliği programı hakkında görüşmelerde bulunmak üzere, Devlet Bakanı A. Kurtcepe Alptemoçin’in başkanlığında bir heyetin 30 Eylül-7 Ekim 1984 tarihleri arasında Türkiye’yi temsilen SSCB’ye gönderilmesi ve görüşmeler neticesinde, üzerinde mutabakata varılacak belgelerin imzalanması hususunda heyet başkanının yetkili kılınması konusunda karar alınmıştır”³¹⁴.

“Karadeniz Hava Sahası konusunda Sovyetler Birliği yetkilileriyle 11-12 Aralık 1985 tarihlerinde Moskova’da yapılan ikili müzakerelere, Türk Hükümetini

³⁰⁹ Tuncer, *Özal’ın Dış Politikası (1983-1989)*, 2015, s.129.

³¹⁰ Aysel, 2016, s.68.

³¹¹ Naim Süleymanoğlu 1984 yılı itibariyle Bulgaristan’da Türklere yönelik başlatılan asimile hareketine yönelik sessiz kalmak istemediğinden Todor Jivkov’un yönetiminde gerçekleştirilen bu politikanın tüm dünya tarafından duyulmasını istemektedir. Bu bağlamda Birinci Turgut Özal hükümeti döneminde Naim Süleymanoğlu’nu Türkiye’ye getirmek için başlatılan çalışma neticesinde Süleymanoğlu 1986 yılında Türkiye’ye getirilmiştir. Turgut Özal, Naim Süleymanoğlu için Bulgaristan’a 1.000.000 dolar rüşvet vermiştir. Süleymanoğlu 1988 yılında Güney Kore’nin başkenti Seul’de düzenlenen halter müsabakasında 190 kg kaldırarak dünya rekoru kırmıştır. Bu müsabaka sonunda Süleymanoğlu’nun basın toplantısında Bulgar Türklere yönelik baskı ve zulümden bahsetmesi tüm dünyanın Bulgaristan Türklere yönelik yapılan asimile hareketinden haberdar olmasını sağlamıştır. Bunun sonucunda Todor Jivkov hükümeti geri adım atmaya başlamıştır. 22 Kasım 2019 tarihinde Yapımcı: Mustafa Özlü, Yönetmen: Özer Feyzioğlu tarafından hazırlanan ve gösterime giren “*Cep Herkülü: Naim Süleymanoğlu*” filmi konunun iyice öğrenilmesi adına önemli bilgiler sunmaktadır. Bu film Bulgar Türkleri ve Naim Süleymanoğlu’nun ne büyük zorluklarla karşı karşıya kaldığını gözler önüne sermektedir.

³¹² Diri, 2018, s.67.

³¹³ Sönmezoğlu, 2004, s.452-455.

³¹⁴ BCA, Fon Kodu.030.18.1.2., Yer No.517.265.8.

temsilen, Dışışleri Bakanlığı Çok Taraflı Siyasi İşler Genel Müdür Yardımcısı Turhan Fırat'ın başkanlığında bir heyetin oluşturulması ve bu heyetin Sovyet Rusya'ya gönderilmesi kararı alınmıştır³¹⁵.

“SSCB ile Türkiye arasında mevcut ekonomik iş birliği anlaşmaları çerçevesinde kurulan sınai tesisleri için Sovyetler Birliğince sağlanan kredilerin geri ödenmesine dair kontenjanlı mal listesini ihtiva eden 1986 yılı SSCB Özel Hesabına ait teati mektubunu, Türkiye adına Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı Genel Anlaşmalar Genel Müdürü Cüneyt Elker'in imzalanması konusunda yetkili kılınması kararı alınmıştır³¹⁶. Bu görüşmeler iki devletin de ilişkilerinin yeniden şekillendiğinin bir kanıtıdır.

2.4.2. Ekonomik İlişkiler

Türkiye ile SSCB arasındaki ekonomik ilişkiler “*perestroyka*”³¹⁷ öncesinde önemli ölçüde gelişmiş, perestroyka sonrasında 1990'larda yaşanacak patlamanın önünü açacak niteliğe bürünmüştür³¹⁸. SSCB ile Askeri Hükümet arasında yaşanan ekonomik gelişmelerin ilki 10 Mart 1981'de imzalanan Seydişehir Alüminyum Fabrikasının Genişletilmesine ilişkin Sözleşmesi olmuştur³¹⁹. Aynı zamanda bu gelişmeye bağlı olarak Ocak 1982'de imzalanan ticaret hacminin % 30 artırılması protokolü izlemiştir. Bu protokol ABD'nin Polonya'daki sıkıyönetim nedeniyle SSCB'ye ekonomik boykot uyguladığı zamana denk gelmesi ve bu süreçte imzalanması bu protokolün ne denli önemli olduğunu bizlere göstermektedir.

18 Eylül 1984'te iki ülke arasında imzalanan doğal gaz anlaşması ve bunun bir sonucu olarak müteahhitlik hizmetleri ve ticari iş birliği alanlarında yeni olanaklar yaratmıştır. SSCB bu doğal gaz satışından elde ettiği gelirin % 70'ini Türkiye'den mal olarak kullanmayı, bu % 70'lik bölümün % 35'inin de müteahhitlik hizmetlerine

³¹⁵ BCA, Fon Kodu.030.18.1.2., Yer No.544.423.7.

³¹⁶ BCA, Fon Kodu.030.18.1.2., Yer No.553.466.1.

³¹⁷ Nisan 1985'te SBKP Merkez Komitesi ara toplantısında SSCB'nin yeniden yapılandırılması hareketine perestroyka ismi verilmiştir.

³¹⁸ Erel Tellal, “SSCB'yle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular; Belgeler, Yorumlar*, (Ed. Baskın Oran), İletişim Yayınları, Cilt. II, İstanbul, 2014, s.163.

³¹⁹ Derviş Memiş, 1980-1991 Yılları Arası Türk-Sovyet İlişkileri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kars, 2019, s.74.

ayrılmasını kabul etmiştir³²⁰. Aynı zamanda geriye kalan % 30 da SSCB'ye açılan ticaret ve tüketim kredilerinin ödenmesi için kullanılacaktır. Müteahhitlik hizmetlerinin önünün açılması ile birlikte Sovyet piyasasına giren taahhüt şirketleri çok sayıda iş üstelenmişlerdir. Ayrıca bu firmalarda çalışan kişiler için SSCB önemli bir gelir kapısı olmuştur.

SSCB, Türkiye'nin ihracatının da gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. SSCB ile tek yönlü olarak gözüken ticari ilişkiler 1984 yılı itibariyle yeni bir boyut kazanmıştır. Müteahhitlik hizmetleri ile sınırlı olan ticaret anlayışı zamanla yerini ürün ticaretine bırakmıştır. Türkiye'nin SSCB'ye ticaretini yapacağı ürünlerden bazıları şu şekildedir: “canlı hayvan, zeytin, soğan, patates, narenciye, meyve-sebze, boksit, tiftik, tütün, pamuk³²¹. Bu da dönem itibarıyla ekonomik ilişkilerin yoğunluğunu göstermesi açısından önemlidir.

2.4.Avrupa Ekonomik Topluluğu ile Olan İlişkiler

Türkiye Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) veya bugünkü ismiyle bilinen Avrupa Birliği (AB)ile ilk münasebeti, topluluğun kuruluşundan altı yıl sonra 12 Eylül 1963'te imzaladığı Ankara antlaşması ile olmuştur³²². Bundan sonraki süreçte Türkiye, AET ile olan ilişkilerini daha da geliştirmeye çalışmıştır. AET, Türkiye'nin ilişkilerinin düzelmesine yönelik sarf ettiği bu çabayı hoş karşılamıştır. Nitekim AET için 1960-1970 arasında ekonomik gelişim için düşük ücretli Türk işçileri büyük bir öneme sahip olmuştur. 1980 Askeri Darbesi'nden sonra AET ile olan ilişkiler bozulmaya başlamıştır. AET, 1982 yılında yayınladığı bir bildiri ile Türkiye'de demokrasi ve insan haklarının sağlanması durumunda tekrardan ikili görüşmelerin yapılabileceği söylemiştir.

³²⁰ Tellal, 2014, s.163.

³²¹ Resmi Gazete, 29 Nisan 1983, Sayı:18032, s.4.

³²² Fahir Armaoğlu, 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, Timaş Yayınları, 22.Baskı, İstanbul, 2017, s.860.

1983 yılında ANAP Hükümeti'nin göreve gelmesi üzerine AET ile bozulan bu ilişkilere yönelik birtakım adımlar atılmaya başlanmıştır³²³. Ancak, Türkiye'de demokrasi ve insan hakları konularında olumlu gelişmelerin gerçekleştiğine AET'nin bazı üyelerini inandırabilmek güç olmuştur³²⁴. ANAP Hükümeti'nin, AET ile ilişkilerindeki temel amacı hem tam üyelik hem de üyelikle beraber ikili çıkarların dengelenmesi unsuru olmuştur³²⁵. ANAP Hükümeti'ne göre Türkiye'nin AET'ye üye olması durumunda Türkiye'nin bölgesel bir güç haline geleceği ve aynı zamanda Orta Doğu ve İslam ülkelerinde Türkiye'nin önemi daha fazla artmış olacaktır³²⁶.

Turgut Özal, AET ile olan ilişkilere çok önem vermiş olup daha önceden bozulan bu ilişkileri düzeltip, Türkiye'nin ekonomisinin gelişimine yönelik herhangi bir sorun teşkil etmemesini istemiştir. Bundan dolayı Özal'ın AET ile ilişkilerin düzeltilmesi adına büyük bir uğraş gösterdiği şeklinde düşünülebilir.

2.4.1. Siyasi İlişkiler

Turgut Özal, AET ile olan ilişkilerinin düzelmesine yönelik birtakım girişimlerde bulunmuş ise de yaşanan iki önemli hadise bu girişimleri zor bir hale sokmuştur. İlki ve en önemlisi, Panhelenik Sosyalist Hareket (PASOK) Partisi'nin kurucusu olan Andreas Papandreu'nun iktidara gelmesinden sonra Türkiye ile sorunlarını AET platformlarına taşıyan Yunanistan'ın, Türkiye-AET ilişkilerinin önüne set çekmesiydi³²⁷. İkinci sorun ise Federal Almanya ile yaşanan Türk işçilerin serbest dolaşımı konusundaki anlaşmazlıktır³²⁸. Bu iki sorun, AET olan ilişkileri iyice

³²³ Umut Karabulut, "Anavatan Partisi İktidarının İlk Yıllarında Türkiye-Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) İlişkileri ve Türkiye'nin AET'ye Tam Üyelik Başvurusu", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt:6, Sayı:14, (2007), s.137.

³²⁴ Ekrem Yaşar Akçay, "Turgut Özal Dönemi Türkiye-Topluluk İlişkileri", Hakkâri Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Dergisi, Sayı:47, (2016), s.50.

³²⁵ Tuncer, *Özal'ın Dış Politikası (1983-1989)*, 2015, s.120.

³²⁶ Muhittin Demiray, *Turgut Özal Dönemi Türkiye Cumhuriyeti'nin Dış Politikası (1983-1993)*, Türk Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemi): 1.Cilt, (Ed. Mustafa Bıyıklı), Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2015, s. 267.

³²⁷ Çağrı Erhan ve Tuğrul Arat, "Avrupa Topluluklarıyla", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Ed. Baskın Oran), İletişim Yayınları, Cilt. II, İstanbul, 2014, s.89.

³²⁸ Tuncer, *Özal'ın Dış Politikası (1983-1989)*, 2015, s.120-121.

zora sokmuştur. Özal, her ne kadar ilişkilerin düzelmesine yönelik girişimlerde bulunmuş ise de; Yunanistan her defasında bu girişimleri bir şekilde engellemiştir.

Turgut Özal, AET etkileyip siyasi ilişkileri düzeltmek adına bu süreçte birkaç önemli adımlar atmıştır. Bu adımlardan önemli olanları şunlardır: “*Türkiye’deki Yunan gayrimenkullerinin satışını yasaklayan 1964 tarihli gizli antlaşmanın kaldırılması ve Yunanistan’ın, AET’ye başvuru sürecinde Türkiye’ye karşı veto vermesinin önüne geçilmesini sağlamak. AET’nin Türkiye’de yaptığı ihalelerde başarılı olmasını sağlamak ve bunun üzerine büyük sermaye sahiplerinin aracılığıyla AET ile olan ilişkileri düzeltmek*”³²⁹. Özal’ın bu adımları AET tarafından olumlu karşılanmıştır. Lakin sonraki süreçlerde Özal’ın AET ile siyasi ilişkilerin gelişmesine yönelik aldığı bu tedbirlerin, genel olarak olumlu sonuçlar doğurduğu söylenemez.

Turgut Özal’ın siyasi ilişkilerin gelişimine yönelik aldığı tedbirlerin peşi sıra 14 Nisan 1987’de AET’ye üye olmak için başvuru yapmıştır. Özal, bu başvuruyu Roma Antlaşma’nın “*Her Avrupa Devleti Topluluğa üye olmayı talep edebilir*” şeklinde başlayan 237. maddesi çerçevesinde yapmıştır³³⁰. Özal’ın bu başvurusu zamanlama itibarıyla çokça eleştirilmiştir. Özal bu eleştirilere yönelik daha fazla beklemenin gerek olmadığını ifade etmiştir. Özal’ın bu başvurusu ülkeye yeni bir boyut kazandırmıştır.

Turgut Özal döneminde AET ile sürekli görüşmeler yapılmaya çalışılmıştır. Bu görüşmelerin büyük çoğunluğu siyasi ilişkilerin düzelmesine yönelik olmuştur. Bu süreçte Türkiye, AET ile ilişkilerinin gelişmesine yönelik önemli siyasi girişimlerde bulunmuş ise de bu girişimlerden umduğunu bulamamıştır. Aynı zamanda Yunanistan, bu süreçte Türkiye’nin AET ile olan ilişkilerinin gelişmesini istemediği gibi bununla beraber bu ilişkilerin düzelmesine yönelik atılan adımlara da müdahalede bulunmuştur. Bundan dolayı AET, Doğu Akdeniz’de bulunun bu iki ülke

³²⁹ Aysel, 2016, s.65.

³³⁰ Ceren Uysal, “Türkiye- Avrupa Birliği İlişkilerinin Tarihsel Süreci ve Son Gelişmeler”, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, Sayı: 1, (2001), s.146.

arasında bir denge politikası oluşturmaya çalışmıştır³³¹. AET'nin denge politikasını oluşturmada ki temel sebebi ise stratejik kaygıları olmuştur.

Türkiye'de, AET ile ilişkileri geliştirmesi konusunda kararlı bir hükümet görev başında yer almasına rağmen, Avrupa Parlamentosu Türkiye'ye karşı olan sert tutumunu değiştirmemiştir³³². Turgut Özal, AET konusunda sürekli olarak *“esas hedeflerinin tam üyelik olduğunun ve bununla birlikte menfaatlerin ortak çıkar haline gelmesi gerektiğini”* ifade etmiştir³³³. Bu bağlamda Özal'ın dış politikada Mustafa Kemal Atatürk'ü örnek aldığı söylenebilir.

Turgut Özal, AET ile yaşadığı onca soruna rağmen 1987'de topluluğa tam üyelik başvurusunda bulunmuştur³³⁴. Özal, bu toplulukla uyum içerisinde gözükmek ve üye olmak için birçok gümrük indirimi yapmıştır³³⁵. Bu başvuru, Roma Antlaşması'nın “Topluluğun üçüncü bir devletle ortaklık oluşturan anlaşmalar imzalamasına” dair 238. maddesi kapsamındaki Ankara Anlaşması ve Katma Protokol ekseninde değil, Antlaşma'nın “Her Avrupa Devleti Topluluğa üye olmayı talep edebilir” şeklinde başlayan 237. maddesi çerçevesinde yapılmıştır³³⁶.

2.4.2. Ekonomik İlişkiler

Turgut Özal'ın uygulamaya koyduğu dışa açılım çerçevesinde gerekli yapısal dönüşüm programlarının gerçekleşmesi yalnızca dış kredilere bağlı idi³³⁷. Özal'a göre Türkiye'nin, AET'ye üye olması ile dış pazarlarda ülkenin daha itibarlı bir hale geleceği ve bu sayede dış ticarete istenilen yere gelineceğini ifade etmiştir. AET ile ilişkilerinin düzeltilmesinin temelinde yine en çok “ekonomi” sebebi yer almıştır.

³³¹ Mehmet Murat Erdoğan, “Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu/Avrupa Birliği İlişkilerinde Değişmeyen Öncelikler”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:51-52, (2008), s.138.

³³² Hasan Erdoğan, Turgut Özal Döneminde Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Isparta, 2003, s.78.

³³³ Birand, 2001, s.427-428.

³³⁴ Ali Ulvi Özdemir, *Türkiye'de Avrupa Birliği Karşılığının Tarihi*, İlksan Matbaası, Ankara, 2008, s.91-92.

³³⁵ Veysel Bozkurt, *Türkiye ve Avrupa Topluluğu*, Ağaç Yayınevi, İstanbul, 1992, s.38-40.

³³⁶ Uysal, 2001, s.146.

³³⁷ Erhan-Arat, 2014, s.95.

Dönem itibarıyla Türkiye hem dış yatırımlar hem de ticaret hacmi olarak birçok ülkenin gerisindedir³³⁸. AET ile karşılaştırıldığında ise bu farkın oldukça yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye ile AET arasında mevcut olan “Ortaklık Antlaşması’na” göre, AET ülkenin ekonomisinin gelişmesine yönelik mali yardımlarda bulunacaktı. Esas itibarıyla bu mali yardımların ülke ekonomisinin gelişmesinde çok önemli olması istenmiştir.

Birinci Turgut Özal Döneminde yapılan anlaşmaya göre AET, Türkiye’ye vereceği ekonomik yardımların miktarı ve şartlarını mali protokoller dahilinde belirlemekte bunun yanı sıra AET, Avrupa yatırım bankası aracılığıyla Türkiye’nin kalkınmasına yönelik ekonomik yardım projelerini tahsil etmektedir³³⁹. AET, Türkiye’ye verdiği bu kredilerin tahsisinde projelerin mevcut ekonomik özelliklerini göz önünde bulundurarak yardımlarda bulunmuştur.

AET, Türkiye’ye verdiği veya vermiş olacağı her krediyi kar oranı üzerinden hesaplayarak, uzun vadeli yatırımlara düşük vadeli faiz uygulandığı gibi ödeme süresini de uzatmıştır. Kar oranı düşük olan projelerin ise faiz oranı normal olmasına rağmen planlanan bir geri ödeme süresine tabi tutulur. Turgut Özal’ın AET ile olan ilişkisi ekonomik liberalizasyon üzerine kurulmuştur. Özal’ın bu süreçte AET’ye yönelik attığı her adım hem AET’ye üye olmak hem de dış politikada ekonominin düzelmesine yönelik adımlar üzerine kurulmuştur³⁴⁰.

Türkiye’nin AET ile olan ekonomik ilişkilerinde bu dönemde bir gerileme kaydedilmiştir. 1979-1984 yılları arasında AET ihracatta % 48,5’ten % 38,3’e, ithalatı ise % 36,1’den % 27,6’ya kadar gerilemiştir. Aynı zamanda bu dönem içerisinde İslâm ülkeleri ile olan ticari ilişkilerde de bir yükselme yaşanmıştır. Bu dönemde ihracat % 18,1’den % 40,6’ya, ithalat ise % 22’2’den % 35’e yükselmiştir³⁴¹. Turgut Özal hükümetinin yaptığı birtakım bürokratik kolaylıklar ve teşvikler, AET ile Türkiye arasında ki ticari ilişkileri belli bir safhaya getirmiştir. Bu

³³⁸ Erdoğan, 2008, s.138-139.

³³⁹ Alattin Erik, Avrupa Topluluğu ve Türkiye AT İlişkileri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1995, s.34.

³⁴⁰ Aysel, 2016, s.67.

³⁴¹ Demiray, 2015, s.246.

ticari gelişmelere örnek verecek olursak; 1980 tarihinde Avrupa'ya ihraç edilen malların çoğunluğunu tarım ürünleri oluşturmaktaydı.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde AET ülkeleri ile Türkiye arasında yapılan ticari işlemlere göre 1985'te ihraç edilen ürünlerin % 75'ini sınai mallar oluşturmuştur³⁴². Türkiye'nin, AET ülkelerine ihraç ettiği sanayi ürünlerinin payı 1984'te % 38.3 iken 1986 tarihinde bu oran %55'e çıkmıştır. Özal, Türkiye için liberal bir ekonomi modeli istemekteydi ve bu istediğini gerçekleştirmek için AET ile olan ekonomik ilişkilerin gelişmesine yönelik birtakım girişimlerde bulunmuştur. Özal döneminde AET ile ilişkilerde birtakım olumlu gelişmelerin yaşandığını söylemek mümkündür.

Turgut Özal, AET ile olan ilişkilerin ilerlemesi adına birtakım girişimlerde bulunulmuş ise de gümrük indirimi konusunda tam bir mutabakata varılamamıştır. İki ülke arasında bir ortaklık antlaşması yaratan Ankara Antlaşması'na dayanılarak akdedilen ve 21/2/1972 tarihli ve 7/5476 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile onaylanmış bulunan Katma Protokol'ün 11. maddesi gereğince ithalat gümrük vergisi ile buna benzer vergi resimlerde 1986 tarihinde 22 yıllık listede yapılması gereken altıncı %10'luk indirimin 1/1/1986 tarihinden geçerli olmak üzere ertelenmiştir³⁴³. Bu gümrük indirimi mali yükümlülüklerin getirmiş olduğu birtakım sorunlardan dolayı ertelenmiş olup yapılan bu indirim sadece belirli ürünler üzerinden yapılmıştır.

2.5.Balkan Devletleriyle Olan İlişkiler

Balkanlar, coğrafi, siyasi ve ekonomik açıdan olduğu kadar, tarihi, kültürel ve insani bağlar bakımından da Türkiye için büyük bir öneme sahip olmuştur. Türkiye, Balkanların her zaman ayrılmaz bir parçasıdır. Balkanlar ile Türkiye arasındaki ilişkileri, kökleri geçmişteki ortak değerlere dayanan komşuluk, dostluk ve bazılarıyla müttefiklik bağlarından güç alan bir bütün olarak tanımlamak mümkündür. Bir zamanlar barış içerisinde ilişkiler yürütülen Balkan Devletleriyle zaman içerisinde bu barış, yerini çok önemli sorunlara bırakmıştır. 1983-1987

³⁴² Özal Dönemi Türkiye'nin Ekonomi Politikası", Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi I Küresel Krizler ve Ekonomik Yönetişim 15-16 Nisan 2010. Malatya: İnönü Üniversitesi, 2010, s. 978-1008.

³⁴³ BCA, Fon Kodu.030.18.1.2., Yer No.560.515.7.

tarihinde Yunanistan ve Bulgaristan, Türkiye için önemli sorunlara sebep olmuştur. Bu sorunları çözümü Türkiye'yi bir hayli meşgul etmiştir. Bu kısımda konunun önemine ve yoğunluğuna binaen Türkiye ile Yunanistan ve Bulgaristan arasındaki ilişkiler üzerinde durulmuştur.

2.5.1. Türk-Yunan İlişkileri

1980 tarihi itibarıyla Yunanistan, Türkiye'nin AET'ye üye olması konusunda karşısına sürekli engeller çıkarmaktaydı. AET'nin üyesi olan Yunanistan, Türkiye'nin birçok sorununu AET'de kendi lehine çevirmekteydi. Türkiye, Yunanistan'ın bu tutumundan vazgeçmesi için Yunanistan'ın NATO'ya girmesi konusunda veto hakkını kullanmamıştır. Türkiye'nin, Yunanistan'la ilişkilerinin düzelmesine yönelik attığı bu somut adıma rağmen bir düzelme olmamıştır. 1981 yılında Andreas Papandreu'nun iktidara gelmesi ile mevcut ilişkiler çok daha kötüye gitmeye başlamıştır³⁴⁴. Türkiye ile Yunanistan arasında olan sorunlar şu şekildedir: Limni Sorunu, Fır Hattı Sorunu, Ege Kıta Sahaneliği, Kıbrıs Meselesi³⁴⁵.

1983 genel seçimlerinden sonra başbakan olan Turgut Özal, Yunanistan ile iyi ilişkiler tesis etmek istemiştir. Bu çerçevede kendisi, *“Ben, Türkiye ve Yunanistan'ın daha da dost olmalarının, ikisinin de çıkarına olduğuna inanıyorum, ama zor bir noktadan başlıyoruz. Belki de her iki taraf için en geçerli öğüt, ön koşul olmadan görüşmelere başlamak, ticareti artırma, turizm gibi konuları ele alıp, anlaşmazlık konularını dondurmak olabilir”*³⁴⁶ açıklamasında bulunmuştur.

Başbakan Turgut Özal'ın bu dostluk eli Yunanistan tarafından geri çevrilmiştir³⁴⁷. Özal, iki devletin arasının düzelmesi durumunda Türkiye'nin ekonomik yönden kazançlı çıkacağı gibi aynı zamanda ABD'de bulunan Yunan Lobisi Türkiye karşıtı faaliyetlerinin azalacağını söylemiştir. Bunun yanı sıra

³⁴⁴ Bülent Bozkan, Türk-Dış Politikasında Turgut Özal Dönemi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016

³⁴⁵ Yeliz Yazan, “Türk-Yunan Ege Denizi Sorunlarının Avrupa Birliği Komisyonunun ve Parlamentosunun Bakış Açıları Çerçevesinde İncelenmesi”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:2, Sayı:1, (2012) s. 191-219.

³⁴⁶ Milliyet, 3 Aralık 1983, s.1.

³⁴⁷ Tuncer, Özal'ın Dış Politikası (1983-1989), 2015, s.89.

Yunanistan’la ilişkilerin düzelmesi durumunda AET’ye katılmanın önündeki en büyük engellerden biri kalkmış olacaktır. Özal da, daha önceden yabancı bir gazeteye vermiş olduğu röportajda “iki ülke arasındaki anlaşmazlığın AET için tehdit unsuru oluşturduğunu” söylemiştir³⁴⁸. Kendisinin Yunanistan’la aralarının düzelmesini istemesindeki en önemli sebebi AET’ye üye olmak istemesi yatmaktadır.

Turgut Özal, Yunanistan’la aralarının düzelmesi adına tek taraflı olacak şekilde vize uygulamasını kaldırmıştır³⁴⁹. Özal’ın bu çabasına yönelik Yunanistan’dan herhangi bir karşılık gelmemesine rağmen batı medyasından Özal’a yönelik olumlu eleştiriler yapılmıştır. Almanya basınında kendisi için Mustafa Kemal Atatürk’ten sonra Yunanistan ile olan ilişkilere en pozitif bakan başbakanın olduğuna dair yazılar yazılmıştır³⁵⁰.

Özal’ın komşu ülkelere yönelik olarak geliştirmiş olduğu politika anlayışında mevcut sorunları bir çatışma ortamında çözmekten ziyade, bu sorunları ekonomik iş birliği ile barışçıl faaliyetler yoluyla sağlanabileceği düşüncesini geliştirmiştir³⁵¹. Aynı zamanda Özal’ın sahip olduğu ve uygulamaya koyduğu bu düşünce, sınır ülkelerle olan ilişkilerde kendini çatışma yerine sivilleşmeye bağlı çalışmalara bırakmıştır³⁵². Bu bağlamda Özal’ın dış politikadaki belirlediği tüm ilişkilerin ekonomik kapsamlı olduğu düşünülebilir.

Yunanistan’da Başbakan Andreas Papandreu’nun hükümetinin başa gelmesinden sonraki süreçte Türkiye aleyhinde sloganlarda bulunmuşlardır. Bu sloganların ana başlığı “Türk tehdidi” kavramını ön plana çıkartılarak yapılmıştır. Dönem itibarıyla Türkiye’ye karşı nefret söylemlerinin artmasını sağlamak Papandreu’nun temel hedefi olmuştur. Papandreu’nun bu nefret söylemleri, 1984 yılına kadar devam etmiştir. Bunun yanı sıra nefret söylemlerine yönelik Turgut Özal

³⁴⁸ Yunus Emre Karaca, Türk Dış Politikasının Dönüşümünde Turgut Özal’ın Etkisi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2022, s.118.

³⁴⁹ Ali Balcı ve Elif Madakbaş Güleler, “Turgut Özal Türk Dış Politikası: Amerikan Düzeninde Yeniden Konumlanma ve Otonomi Arayışı”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, Sayı:55, (2018), s.91.

³⁵⁰ Milliyet, 5 Ocak 1985. s.1.

³⁵¹ Fatih Solmaz, Turgut Özal’ın Liberalizm ve Muhafazakarlık Arasında Geçen Siyasi Hayatı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2018, s.87.

³⁵² Kemali Saybaşı, *Türkiye’de Planlı Ekonomik Kalkınma Döneminde Devletin Ekonomiye Müdahalesi (1963-1985)*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1986, s.17-18.

ve hükümetten Papandreu'ya karşı herhangi bir olumsuz tavır sergilenmemiştir. Özal, Papandreu'nun bu olumsuz söylemlerine yönelik “*Türkiye’ye yönelik bu konuşmalar sadece iç politikada tribünlere oynanmak için söylenen sözlerden ibaret olmuştur*”³⁵³.

Papandreu, Türkiye’ye yönelik eylemlerini 1985 seçimlerine kadar devam ettirmiştir. 1985’te yapılan seçimlerde Papandreu’nun partisi olan Panhelenik Sosyalist Hareket (PASOK), Partisi’nin seçimlerde oy kaybetmesiyle sonuçlanmasının ardından Papandreu’nun Türkiye’ye yönelik eylemleri azalmaya başlamıştır. Yunan hükümetinin Türk tehdidini canlı tutması Yunan ekonomisinin önemli bir bölümünü askeri harcamalara ayırmasına yol açmıştır³⁵⁴. Bu durum Yunanistan ekonomisini zarara uğratmıştır. Papandreu, ülkesinin ekonomide girdiği bu çıkmazdan dolayı Türkiye ile ilişkilerinde bir yumuşamanın olabileceği sinyalini vermiştir. Turgut Özal, bu süreçleri Türkiye lehine çevirmeye yönelik politikalar takip etmiştir.

Turgut Özal ve Papandreu’nun yapacağı bu görüşmenin gizli bir şekilde yapılması kararı alınmıştır³⁵⁵. Gizlilikle yürütülen bu görüşmenin Şubat 1986’da Davos’ta³⁵⁶ İsviçre eski Cumhurbaşkanı Furnder’in düzenlediği öğle yemeğinde yapılması kararı verilmiştir³⁵⁷. İkili arasında gerçekleştirilen bu görüşmede iki devlet arasında mevcut olan herhangi bir soruna değinilmemiştir. Buna bağlı olarak Papandreu basına yapmış olduğu konuşmada Özal’la tanışmanın kendisini memnun ettiğini söylemiştir. Yapılan “bu görüşmeye rağmen iki ülke arasındaki sorunlar devam etmiştir. Netice itibarıyla iki ülke arasındaki ilişkilerde sabit bir politika olmadığı ve koşullara bağlı olarak her iki ülkenin de farklı stratejiler izlediği ortaya çıkmaktadır.

Bu görüşme neticesinde taraflar Türkiye ve Yunanistan arasında bir iş konseyi kurulması kararını almıştır. Bu görüşmenin Türkiye tarihi açısından ayrı bir önemi

³⁵³ Melek Fırat, “Yunanistan’la İlişkiler”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Ed. Baskın Oran), İletişim Yayınları, Cilt. II, İstanbul, 2014, s.110.

³⁵⁴ Karaca, 2022, s.120-121.

³⁵⁵ Fırat, 2014, s.111.

³⁵⁶ Davos olarak ele aldığımız “Dünya Ekonomik Forumu Toplantıları’dır.

³⁵⁷ Karaca, 2022, s.121.

vardır. Davos görüşmelerinin olduğu yıl içerisinde haziran ayında Turgut Özal 26 yıl aradan sonra Atina'ya ziyaret eden ilk başbakan olmuştur.

2.5.2. Türkiye-Bulgaristan İlişkileri

1980'lere gelindiğinde Bulgar yönetimi tarafından Bulgar Türklerine karşılık asimile hareketleri başlamıştır³⁵⁸. Bu süreçte Bulgaristan'da, Türkçe konuşması yasaklanmayan ama kendi dilinde eğitim göremeyen, Bulgarca yazılarla Türkçe yazıların aynı sayfada olduğu Türkçe gazete okuyan, sadece mahalli radyolarda birkaç saatliğine haber dinleyebilen, siyasal ortamda nüfuslarına oranla az sayıda temsil edilebilen bir Türk nüfusu vardır³⁵⁹. Bulgar Hükümeti, çıkardığı bir yasa tasarısıyla Bulgar Türklerinin nüfus kütüklerinin millet bölümünün boş bırakılması sağlanmıştır³⁶⁰. Bu bağlamda Bulgarlar, asimile hareketinin başlangıcı sayılabilecek birtakım adımları atmış olmaktaydı.

1984'te Pomaklar ve Romanlardan sonra sıra Bulgar Türklerine gelmiştir³⁶¹. Pomaklar ve Romanlara, Bulgarlar tarafından zorla isim değişikliği yapılmıştır. Aynı şekilde bu durum Bulgar Türklerine de uygulanmıştır. Bulgaristan'da, 1984'te başlayan “Yeniden Doğuş” adı verilen isim değiştirme kampanyasıyla Türklerin asimile edilme süreci hemen başlamıştır³⁶².

Todor Jivkov liderliğindeki Bulgar yönetiminin, 1984 sonuna doğru Bulgaristan'da yaşayan, sayıları 1,5 milyon kadar tahmin edilen ve Bulgaristan nüfusunun %10'unu oluşturan Türklerin isimlerini değiştirmeye ve Slav isimleri vermek suretiyle, Türkleri “Slavlaştırma”ya çalıştığı gözlemlenmiştir³⁶³. Yeniden Doğuş süreci ile Türkçe konuşulmanın yasaklandığı gibi aynı zamanda konuşanlara

³⁵⁸ Bilal Tunç, *İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Bulgaristan'daki Türklerin Türkiye'ye Göçleri: Kocaeli Örneği*, “Göç, Mültecilik ve İnsanlık Uluslararası Sempozyum 26-28 Ekim 2018, Kocaeli”: *Kocaeli Büyükşehir Yayınları*, Kocaeli, 2018, s. 80.

³⁵⁹ Rengin Yavuz, Bulgar Milliyetçiliği ve Bulgaristan Türkleri Üzerine Bir Değerlendirme, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, (2019), s.226-227.

³⁶⁰ Topalömer, 2023, s.113.

³⁶¹ Özcan Sert, Bulgaristan Siyasetinde Hak ve Özgürlükler Hareketi'nin Rolü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2018, s.59.

³⁶² Sevcan Kurnaz-Rıza Kurt, “Turgut Özal Dönemi Türkiye-Bulgaristan İlişkileri”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:6, Sayı:12, (2019), s.307.

³⁶³ Tunç, 2018, s. 84.

5 ile 20 leva arasında değişen para cezasına çarptırıldılar³⁶⁴. Bununla beraber 1985'te de iş yerlerinde Türkçe konuşulması yasaklanmış, adını değiştirdiğini gösteren belgeyi yanında bulundurmayan kişiler işlerinden olmuşlar, Aynı zamanda daha önceden Türk isimleriyle verilen kimlik ve pasaportlar geçersiz sayılmıştır³⁶⁵.

Bulgarlar, Türk çocukların sünnet edilmesini, camilerde ibadetlerin belirlenen saatlerde yapılması onun haricinde ibadetleri yasakladığı gibi camilerde kapatılmıştır. 1985'e kadar Bulgarların bu asimile politikaları gizli yürütülmüştür³⁶⁶. Lakin baskıyla devam eden asimilasyon politikalarına halkın daha fazla dayanacak gücü kalmadığından, bu asimile politikaları tüm dünyaya duyurulmuştur. Uzun zamandır Bulgaristan'da devam eden bu politikalar asimile politikalarının son aşamasını oluşturmuştur³⁶⁷. Asimile politikalarına yönelik Bulgar Türklerinin miting ve protestoları olmuşsa da Jivkov'un sert tedbirleri bu gösterileri bastırmakta yeterli olmuştur. Bu tedbirlerin en sert Belene Toplama Kampları olmuştur.

Belene Toplama Kampları ilk defa 1944 yılında, toplum için tehlikeli görülen kişilerin ayrı bir yere yerleştirme amacıyla ortaya çıkmıştır³⁶⁸. Bu kamp Belene Adaları'nın üzerine kurulmuştur. Kampın Belene Adası üzerinde inşa edilmesinin en önemli sebebi ise, Bulgaristan'ın en soğuk yerlerinden biri olması ve aynı zamanda mahkumların çoğunun donarak can vermesi olmuştur³⁶⁹. Nitekim bu kamp hem işkencelerin hem de ölümlerin fazlaca yaşandığı bir kamp durumuna gelmiştir. Aynı zamanda TRT Belgeselin 1989 yılında çekmiş olduğu "Belene Belgeseli"³⁷⁰ ve TRT Nostaljide yayımlanmış olan "Belene" dizisi³⁷¹, Bulgar Türklerinin yaşadıkları zorlukları göz önüne sermektedir.

1985 yılına gelindiğinde Bulgar Türklerinin yaşadığı asimile durumundan haberdar olan Turgut Özal, ilk başta çok dikkatli olmaya çalışmıştır. Sonraki

³⁶⁴ Demirhan, (2019), s.253.

³⁶⁵ Yavuz, (2019), s.227.

³⁶⁶ Tunç, 2018, s. 84.

³⁶⁷ Hüseyin Avni Bıçaklı, Türkiye- Bulgaristan İlişkileri (1978-2008), İmge Kitapevi, Ankara, 2016, s.313.

³⁶⁸ Yavuz, (2019), s.228.

³⁶⁹ Serdar Çakmak, "1989 Bulgaristan Zorunlu Göçünün Nedenleri ve Sonuçları: Belene Kampı", *International Academic Social Resources Journal*, Cilt:7, Sayı:39, (2022), s.788.

³⁷⁰ TRT Belgesel, "1989 Belene Belgeseli".

³⁷¹ TRT Nostalji, "Belene", bu dizi dört bölümden oluşmaktadır. Senaryo: Avni Özgürel'e ait olup, Yapımcı: İbrahim Başar, Yönetmen: Hüseyin Karakaş.

süreçlerde Bulgaristan'ın aldığı sert tedbirlerden dolayı Türkiye'nin bu tutuma karşı tavrı sert olmaya başlamıştır. Turgut Özal Hükümeti, 22 Şubat 1985'te Bulgar Hükümeti'ne verdiği notada, zorla girişilen isim değiştirme ve "Slavlaştırma" politikasının kabul edilemeyeceğini belirterek, gerekirse iki taraf arasında bir "genel göç anlaşması" yapılmasını önermiştir³⁷². Bulgaristan, Türkiye'den gelen bu teklife bir türlü yanaşmamıştır. Jivkov, Türkiye'nin bu söylemine yönelik "ülkede Türk olmadığı, sadece Müslümanların var olduğu" söylenmiştir.

1986 tarihine gelindiğinde iki ülke arasında gerginlik hat safhaya ulaşmıştır. 23 Ocak 1967 tarihinde Bulgaristan-Kırcaali doğumlu halterci Naim Süleymanoğlu 1986 yılının aralık ayında Melbourne'de düzenlenen Dünya Halter Şampiyonası sırasında Türk büyükelçiliğine sığınmış ve Türkiye'ye iltica etmiştir. Turgut Özal, Süleymanoğlu'nu gizli bir operasyonla Türkiye'ye getirmiştir³⁷³.

Türkiye, Bulgaristan'ın Türklere yönelik sert tedbirlerine yönelik nota vermesine rağmen Jivkov sert eylemlerine devam etmiştir. Turgut Özal, Bulgaristan'la olan sorunlarını ikili görüşmeler yoluyla çözemeyeceğini anlayınca bu sorunu uluslararası alana taşıma yolunu seçmiştir³⁷⁴. Türkiye bu sorunu önce NATO'ya sonrasında Avrupa Güvenlik ve İş birliği Konferansı'na götürmüştür. Birçok Avrupa devleti Bulgaristan'ı kınamıştır.

Avrupa Konseyi, Bulgaristan'da yaşanan gelişmelere yönelik bir rapor hazırlayıp bir an önce Bulgaristan'ın baskıcı politikalarına son vermesini istemiştir. 1986 yılı sonlarına doğru Jivkov hükümeti, Bulgaristan'dan göç eden Türkleri tekrar Bulgaristan'a geri dönmeye teşvik etmiştir³⁷⁵. Jivkov'un bu isteğinin altında tek yatan sebep Bulgaristan'da ortaya çıkan iş gücü sorunu olmuştur.

2.6.Ortadoğu Devletleriyle Olan İlişkiler

Turgut Özal, Türk dış politikasında çok yönlü bir siyaset politikasını izlemiştir. Özal, hükümetin başına gelmesiyle Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerini

³⁷² Tuncer, *Özal'ın Dış Politikası (1983-1989)*, 2015, s.132.

³⁷³ Tunç, 2018, s. 84.

³⁷⁴ Tuncer, *Özal'ın Dış Politikası (1983-1989)*, 2015, s.132.

³⁷⁵ Kurnaz-Kurt, (2019), s.308.

geliştirmeye çalışmıştır. Özal’a göre Ortadoğu ve İslam ülkeleri, Türkiye’nin doğal müttefiklerindendir. Aynı zamanda Özal bu devletlerle olan stratejik ve jeopolitik konumunun vermiş olduğu önemi kullanarak, ekonomik bağlarla bu oluşumu güçlendirmek istemiştir. Bununla beraber Özal, daha başbakan olmadan önce Süleyman Demirel’le yaptığı bir konuşmada “*Türkiye’nin ekonomik kalkınmaya hizmet edecek şekilde tasviye edilmesini*” söylemiştir. Bu sebepten mütevellit Özal, Ortadoğu ülkeleriyle barış içerisinde yaşamayı ve ilişkilerde ekonomiyi temel alınmasını istemiştir.

2.6.1. Türkiye-İran-Irak İlişkileri

1980 Askeri Darbesinin yapıldığı yıl içerisinde Irak, İran’ın topraklarını işgal etmiştir ve bu savaş tam sekiz yıl sürmüştür³⁷⁶. İçerisinde birçok neden barındıran bu savaş çok yönlü bir üstünlük mücadelesine dönüşmüştür³⁷⁷. Uzun yıllar sürecek olan bu savaş Türkiye’yi her alanda etkilemiştir. Aynı zamanda bu savaşın başlamasıyla Türkiye hemen tarafsızlığını ilan etmiştir³⁷⁸. Türkiye’nin bu süreçte ki tarafsızlık politikası İran’ı rahatlattığı gibi iki devlet arasındaki ilişkilerin seyrinin bozulmamasını sağlamıştır³⁷⁹. Savaşın başladığı tarihlerde itibaren her iki devlette Ortadoğu devletleri başta olmak üzere bütün devletleri yanlarında olmaları konusunda çağrıda bulunmuşlardır³⁸⁰.

Irak’ın lideri olan Saddam Hüseyin, bununla sınırlı kalmayarak savaşa dair görüşlerini temsilciler aracılığıyla 27 ülkeye iletilmesi adına elçiler göndermiştir. Saddam Hüseyin’in adına Türkiye’ye gönderilen isim Gençlik ve Spor Bakanı olan Kerim Mahmut Hüseyin olmuştur. Türkiye bu süreçte tarafsız kalacağını Mahmut Hüseyin’e tekrardan yenilemiştir.

³⁷⁶ Seçil Özdemir, “İran-Irak Savaşı: Türkiye Sınırlarında Terörizme Etkisi”, *Akademik Bakış Dergisi*, Cilt:13, Sayı:26, (2020), s.59-60.

³⁷⁷ Birgül, 2020, s.54.

³⁷⁸ Ahmet Özkaya, “1979-1990 Dönemi Türkiye-İran İlişkileri”, *Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt:7, Sayı:45, (2020), s.438.

³⁷⁹ Ceren Yücealtay, “İran-Irak Savaşı ve Türkiye Üzerine Etkileri”, *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Cilt:4, Sayı:1, (2022), s.23.

³⁸⁰ Ayşe Selcan Özdemirci, Türk Basınına Göre İran-Irak Savaşında Türkiye’nin Arabuluculuk Faaliyetleri (1980-1988), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü*, İstanbul, 2014, s.73.

Irak'ın, İran'a saldırmasının bazı temel sebepleri şu şekildedir: “Şattü'l-Arap su yolunun Irak denetiminde olması, Körfez bölgesinde egemenlik hakkını elde etmek, olmuştur³⁸¹. Irak uzmanı Phebe Marr ise bu savaşın çıkmasındaki temel sebebin Devlet Başkanı Saddam Hüseyin'in emellerinin bir sonucu olduğu, aynı zamanda Şattü'l-Arap ve Kuzistan'ı işgal etmek suretiyle İran'ı küçük düşürüp, onu cezalandırmak istediği için bu savaşı çıkardığını ifade etmiştir³⁸².

Yukarıda bahsi geçen savaşın ortaya çıkmasının sebepleri incelendiğinde çok farklı görüşlerin olduğu ortaya çıkmaktadır. Irak Sanayi ve Madenler Bakanı Tahir Tevfik, savaşın sebebi için “*İran Halkına yönelik bir nefretin olmadığı, İran'la olan ilişkilerinin Türkiye ilişkileri gibi olmasını istediklerini*” söylemiştir. Tevfik'in bu açıklamasından bu savaşın halkların birbiriyle olan düşmanlığından değil, tamamen birbirine zıt olan rejimlerin savaşı olduğu ortaya çıkmaktadır³⁸³.

Savaşın çıktığı bu dönem açısından çok önemli olan ve etkileri günümüze kadar gelen bir hadise meydana gelmiştir. Türkiye'de PKK eylemlerinin başladığı 1984 yılından itibaren Türk kamuoyunda PKK militanlarının İran sınırını kullandığına yönelik birtakım bilgiler öne sürülmüştür³⁸⁴. Bu süreçte Irak sınırında PKK'ya yönelik askeri harekette bulunan Türkiye'nin Irak'la olan yakın teması İran'ı rahatsız etmiştir. Bu durumdan rahatsız olan İran, Türkiye'nin tarafsızlığını devam ettirmesi adına 1984 yılında Turgut Özal hükümetiyle bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma neticesinde İran Türkiye'nin güvenliğini tehdit eden tüm unsurları topraklarında herhangi bir faaliyet yapmamasına dair güvence vermiştir³⁸⁵. Aynı zamanda Irak, Türkiye'nin tepkisini yol açmamak adına Kerkük-Yumurtalık Petrol boru hattını işgal etmeyi veya zarar vermeyi asla düşünmemiştir. İran'ın bu süreçte, açık bir şekilde olmasa da, terör örgütüne destek verdiği iddiaları olmuştur.

Türkiye, iki ülke arasında yaşanan savaşta aktif bir tarafsızlık politikasını temel almıştır. Türkiye'nin bu politikası savaş sürecinde önemli kazançlar elde

³⁸¹ Birgül, 2020, s.54.

³⁸² Zafer Yıldırım, Türk Basınında İran-Irak Savaşı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2005, s.20.

³⁸³ Özdemirci, 2014, s.78-79.

³⁸⁴ Hande Erol, Türkiye-Ortadoğu İlişkileri (1983-1993), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2008, s.24.

³⁸⁵ Özkaya, 2020, s.438.

etmesini sağlamıştır. Türkiye'nin her iki tarafa da eşit davranması sonucunda ticaret hacmini milyarlarca dolara çıkarmıştır. Savaşın önceki süreçte Türkiye'nin bu iki ülke ile olan ticaret hacmi, petrolün dışında birkaç yüz milyon doları geçmemekteydi, Savaşın başlamasıyla Türkiye'nin İran'la toplam ticaret hacmi 2.000.000.000 dolara yükselmiş, Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı'nın ikincisi de bu dönemde yapılmıştır³⁸⁶. Aynı zamanda Türkiye İran-Irak arasında ikili görüşmeler sağlayarak savaş sürecinin bitmesi adına birtakım girişimlerde bulunup arabuluculuk yapmaya çalışmıştır.

Turgut Özal iki ülke arasındaki savaşa yönelik basın mensuplarına şu şekilde bir açıklama yapmıştır: *“Aşağı yukarı 7 senedir devam eden bir savaş bizi tabiatıyla çok üzüyor. Harp sahasında ölen insanlar, ayrıca masum ölen insanlar var. 2 dost ülke arasında çok şiddetli bir harp var... İran-Irak harbi başka sebeplerden dolayı 7 seneyi buldu. Şunun bunun kazanmasını şu anda önemli görmüyorum. Bizim için önemli olan harbin iki ülke içinde şerefli bir şekilde sona ermesidir. Türkiye bu konuda elinden gelen gayreti gösteriyor, gösterecek, işin zorlukları olduğunu biliyoruz. İki tarafında birbirlerine yaklaşımlarında paralel noktalar olmazsa işin çok zor olacağını biz yedi sene sonunda anladık”*³⁸⁷.

Sekiz yıl süren bu savaşta Irak ve İran birbirlerine herhangi bir şekilde üstünlük sağlayamadılar. Nitekim bu savaş her iki ülkeye de çok büyük zararlar vermiştir. Saddam Hüseyin sekiz yılın sonunda biten savaşın hemen ardından Irak içerisinde yer alan Kürtlerin, İran'a destek vermesini affetmeyerek, önemli Kürt aşiret reislerini ve bununla beraber birçok Kürt halkına karşı operasyonlar başlatmıştır. Bu bağlamda Saddam Hüseyin'in Kürt halkına yönelik eylemleri çok sert şekilde olduğu iddia edilmiştir. Zira Savaşın hemen akabinde Irak'ta yüzlerce Kürt vatandaş katledilmiştir. Türk Tarihine bu katliam “Halepçe Katliamı” olarak yerini almıştır³⁸⁸.

Netice olarak sahip olduğu jeostratejik, jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel önemi nedeniyle tarih boyunca sayısız mücadelelere sahne olan Ortadoğu,

³⁸⁶ Tuncer, *Özal'ın Dış Politikası (1983-1989)*, 2015, s.43-44.

³⁸⁷ Yıldırım, 2005, s.300, TBMM Kütüphanesi, Başbakan Turgut Özal'ın konuşma, mesaj, beyanat ve mülakatları, 13.12.1986, 12.12.1987, s.58.

³⁸⁸ Yüksel Kaştan, “II. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye-Irak Siyasi İlişkileri”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:19, (2008), s.316.

günümüzde olduğu gibi gelecekte de birçok devletin sahip olmak isteyeceği önemli bir bölge olma vasfını sürdürmeye devam edecektir³⁸⁹. Nitekim Ortadoğu'ya yönelik bağımsız politikalarının yürütülmemesi ve tek bir tarafa yönelik desteğin verilmesinin zararlarını en ağır biçimde görmüş iken bunun yerine daha esnek, eşitlikçi, demokrasi ve ekonomik ilişkilerin yer aldığı bir politikanın Ortadoğu'ya uygulanması neticesinde daha olumlu sonuçlar elde etmenin mümkün olacağını söylemek mümkündür. Lakin emperyalist düşüncelere sahip olan ülkelerin Ortadoğu üzerinde hakimiyet kurmak istemesi bu bölgede geçmişten günümüze gelen savaşların olmasına sebebiyet vermiştir³⁹⁰.

2.6.2. Türkiye-Suriye İlişkileri

1983-1993 yılları arasında Türk dış politikasının en fazla önem gösterdiği yerlerden biri de Ortadoğu olmuştur. Ortadoğu'nun Türkiye için önemli olması Türk dış politikasının buna yönelik gelişmesini sağlamıştır. Bu bağlamda Turgut Özal'ın Ortadoğu'ya yönelik politikası İslam ve pragmatizm üzerine kurulmuştur. Aynı zamanda Özal, Ortadoğu ülkeleriyle ekonomik iş birliği ile ilişkilerinin gelişip ilerleyebileceğini düşünmüştür.

Turgut Özal'ın Ortadoğu ülkelerine yönelik olan ekonomi politikası 1980'ler ve 1990'lar boyunca PKK ve su sorunu gibi nedenlerle oldukça sorunlu bir seyir izleyen Türkiye-Suriye ilişkilerinde önemli gelişmeler yaşanmasına olanak sağlamıştır³⁹¹. Suriye'nin bağımsızlığını ilan etmesi üzerine çok da Türkiye taraflı bir politikadan yana olmamış ve Türkiye için önemli bir sorun olan PKK'ya açık bir şekilde destek verdiği iddia edilmiştir.

PKK terör örgütünün Suriye'deki faaliyetleri gün gittikçe artması sonucunda Türkiye'nin bu süreçte bu faaliyetlere karşı tavrı sert bir hal almıştır. Türkiye, Suriye

³⁸⁹ Ali Gökçe Özdem, "Büyük Devletlerin Değişmeyen Mücadele Alanı: Ortadoğu", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt:5, Sayı:2, (2016), s.33.

³⁹⁰ Bilal Tunç, *Modern Çağda Ortadoğu Coğrafyası ve Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme*, "Modernleşme Kısacasında Ortadoğu Tarih-Kültür-Siyaset", (Ed. Ahmet İşler), Fenomen Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2021, s.32-33.

³⁹¹ Özkan Gökcan, "Türkiye'nin Suriye Politikasında Turgut Özal Dönemi", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:7, Sayı:4, (2019), s.296.

ile güvenlik adına atılacak iş birliği ile Suriye'nin terör örgütüne vermiş olduğu destekten geri atmasını planlamıştır. Kenan Evren, terör örgütüne yönelik Ankara'nın endişeye kapılmasından dolayı Suriye lideri Hafız Esad'a iki ülke arasında sınır güvenliğinin sağlanması ve teröristlerin giriş çıkışlarına son verilmesi için bir mektup göndermiştir³⁹². Evren'in bu mesajı Hafız Esad tarafından olumlu karşılanmıştır. Bu mesaja yönelik iki ülke arasında 1985 yılında "Sınır Güvenlik Protokolü" imzalanmıştır³⁹³.

Suriye'nin terör örgütü olan PKK'ya barınak ve lojistik konusunda yardımlarda bulunduğu iddia edilmiş ve bundan dolayı da Birinci Turgut Özal Hükümeti döneminde bu ülkeyle ilişkiler, çok da olumlu seyretmemiştir³⁹⁴. Buna rağmen her ne kadar Kenan Evren'in mesajı üzerine Suriye ile bu konuda anlaşma yapıldıysa da Suriye'nin terör örgütüne yönelik desteklerini sürdürmekte devam ettiğine dair iddialardan, ilişkiler kötü olmuştur.

Suriye'nin PKK'ya yönelik desteğinin sürdürdüğüne dair iddialar nedeniyle, "*Suriye PKK'ya yardım ederse sularını keseriz*" şeklinde bir söylemle Turgut Özal, daha önce Suriye'yi ikna etmek için bir iş birliği unsuru olarak kullandığı "*su meselesini*" bu defa Suriye'yi PKK'ya yönelik desteğinden vazgeçirmek için politik bir araç haline getirmiş ve bunu Suriye'ye yönelik bir tehdit unsuru olarak kullanmıştır³⁹⁵. Bu da, iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da gerginleşmesine ortam hazırlamıştır.

Suriye, Türkiye'nin "suları keseriz" söylemine yönelik, Fırat ve Dicle'yi ortak su statüsünde değerlendirip eşit bir şekilde paylaşılmasına yönelik talepte bulunmuştur. Suriye, kaynağı Türkiye olan bu nehirlerin bu tarz bir paylaşımına tabi tutulmasını adil bir paylaşım olacak şekilde düzenleme yapmasını talep etmiştir. Buna karşılık Suriye'nin Asi Nehri için böyle bir düşüncesinin olmaması ve bu

³⁹² Yasin Çoşkun, "CIA'İN Değerlendirmeleri Işığında I. Turgut Özal Hükümeti'nin Dış Politikası Üzerine Bir Analiz (1983-1987)", *Tarihin Peşinde*, Sayı:20, (2018), s.611-612.

³⁹³ İbrahim Korgun, "Türkiye-Suriye İlişkileri", *Ahi Evran Akademi*, Cilt:1, Sayı:1, (2020), s.60.

³⁹⁴ Erol, 2008, s.114.

³⁹⁵ Ferhat Durmaz, "Turgut Özal Döneminde Türkiye'nin Ortadoğu Politikalarının Liberalizm Çerçevesinde İncelenmesi (1983-1993)", *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı:105, (2021), s.219.

konuda herhangi bir öneride bulunmayıp aynı zamanda nehrin sularının kesilmesinde de bir sakınca görmemesi bu talebinin sorgulanmasına sebep olmuştur³⁹⁶.

Suriye, PKK terör örgütünü destekleyerek, teröristleri kendi ülkesinde barındırmış ve bununla kalmayarak Lübnan'ın Beka Vadisinde binlerce teröristin yetişmesine de yardımcı olmuştur³⁹⁷. Türkiye, Suriye'nin bu hareketine rağmen ilişkilerinin düzeltilmesinden yana bir tavır sergilemiştir. Aynı zamanda Turgut Özal iki ülke arasında ilişkilerin düzeltilmesi yönünde çok önemli girişimlerde bulunmuştur.

1987 yılında Turgut Özal, Türkiye ve Suriye ilişkilerinin rayına oturtulabilmesi amacıyla Şam'a gitmiştir. İki ülke liderleri arasındaki görüşmede Suriye Cumhurbaşkanı Hafız Esad, “*Şundan emin olmalısınız ki Suriye'den Türkiye'ye zarar gelmeyecektir*” diye belirtmiştir³⁹⁸. Şam'a gerçekleştirilen bu ziyarette Türk heyetinin en önemli isteği PKK faaliyetlerine verilen desteğin son bulması olmuştur³⁹⁹. Türkiye, bu süreçte Suriye'nin PKK ve daha birkaç konuda verdiği sözleri tutması adına iki ülke arasında bir protokol imzalanmıştır.

2.6.3. Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri

1980 Askeri Darbesi'ni olumlu karşılayan ülkelerden biri Suudi Arabistan olmuştur. Bu olay her iki ülke arasında ilişkilerin yumuşamasını sağlamıştır. İki ülke arasında ilk temaslar, Şubat 1984 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu temasların ilki Cumhurbaşkanı Kenan Evren tarafından yapılmıştır. Evren'in Suudi Arabistan'la sıcak olan bu teması iki ülke arasında ileride yapılacak ticari ilişkilerinde kapısının açılmasına ortam hazırlamıştır.

Kenan Evren'in Suudi Arabistan' ziyaret, Türk subaylarının yabancı dil öğrenmek amacıyla Suudi Arabistan'a gitmesi, Suudi Arabistanlı subayların da Türkiye'nin harp okullarında eğitim alması, Suudi Arabistan'ın talebi doğrultusunda

³⁹⁶ Yavuz Gökalg Yıldız, *Global Stratejide Ortadoğu Krizler Sorunlar ve Politikalar*, Der Yayınları, İstanbul, 2020, s.30-33.

³⁹⁷ Erol, 2008, s.117.

³⁹⁸ Fatih Özçelik, “Suriye ve Su Sorunu Bağlamında Terör”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt:7, Sayı:2, (2018), s.928.

³⁹⁹ Gökcan, 2019, s.296.

Suudi Arabistan’a Türk askeri uzman gönderilmesi, iki ülke arasında 18 yatırım projesi ve özel sektörler aracılığıyla *kurulacak “Türk-Suudi Ortak Yatırım ve Ticaret Şirketi”* yatırım finansman şirketlerinin kurulması, ticaret ve inşaat sektörleri için görüşmelerin yapılması, Kuzey Yemen sınırındaki “*Khamis Mushayt Üssü’ne*” Türk askeri heyetinin gidip Arap birliklerini eğitmesi konusunda iş birliği anlaşması imzalanmıştır⁴⁰⁰. Bu anlaşma, Türk dış politikasının şekillenmesinden ve Türk-Arap ilişkilerinin düzelmesi bağlamında önemli bir yere sahiptir.

Kenan Evren, Suudi Arabistan’a ziyaretinin sonunda yapmış olduğu bir açıklamada, Türkiye’nin İslam dünyasına, Arap kardeşliğine ve Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerine büyük önem verdiğini, aynı zamanda bu ilişkilerin gelişip ilerlemesinin iki ülkenin faydasına olduğuna dair açıklamada bulunmuştur⁴⁰¹. Evren’in bu açıklaması Türk dış politikasında tekrardan “İslam” ögesini ön plana çıkarmıştır.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde Türkiye’nin, Suudi Arabistan’la ilişkilerin gelişmesi aynı zamanda Kuveyt ile aralarında askeri iş birliğinin temellerinin atılmasını da olanak sağlamıştır. Türkiye’nin bu yıllarda Avrupa devletleriyle olan gerginliği kendisinin Ortadoğu’ya karşı yaklaşımına zemin hazırlamıştır⁴⁰². Türkiye’nin Ortadoğu’ya olan yaklaşımı Türk dış politikasında ekonomik alana yeni bir boyut kazandırmıştır.

Turgut Özal Hükümeti’nin Arap dünyasına olan bakışı daha dinamik, cesur ve iş bitirici olmuştur⁴⁰³. Bu bağlamda kendisi, Türkiye için alışılmışın dışında, ama halkın şark toplumu özelliklerini yansıtan bir yönetim anlayışı geliştirmiş ve aynı zamanda Araplarla ilişkilerin ancak çıkar temelinde gelişebileceğini ortaya çıkarmıştır⁴⁰⁴.

⁴⁰⁰ Dilan Büyükdeniz, 1980-1993 Yılları Arasında Türkiye’nin Orta Doğu Politikası, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Edirne, 2022, s.80.

⁴⁰¹ Tuncer, *Özal’ın Dış Politikası (1983-1989)*, 2015, s.39.

⁴⁰² Mustafa Bostancı, Suudi Arabistan Devleti’nin Kuruluşu ve Türkiye -Suudi Arabistan İlişkileri (1926-1990), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2013, s.296.

⁴⁰³ Mustafa Bostancı, “Türk-Suud İlişkilerine Katkısı Bakımından Cumhurbaşkanı Kenan Evren’in Suudi Arabistan Ziyareti (21-24 Şubat 1984)”, *Sosyal Bilimleri Metinleri Dergisi*, Sayı:1, (2017), s.110.

⁴⁰⁴ Mustafa Bostancı, “Türk-Suudi İlişkilerine Katkısı Bakımından Turgut Özal’ın Suudi Arabistan Ziyareti (16-20 Mart 1985)”, *Yeni Türkiye*, Cilt:85, Sayı:1, (2016), s.655.

Kenan Evren'in Suudi Arabistan'a yönelik yapmış olduğu görüşmenin üzerinden tam bir yıl geçmemişken bu seferde Turgut Özal, 16 Mart 1985 tarihinde Suudi Arabistan'ın başkenti olan Riyad'a gitmiştir. Özal, bu gezisine Türkiye'den bir heyetle katılmıştır. Bu heyetin içindeki isimler Dış İşleri Bakanı Vahit Halefoğlu, Milli Savunma Bakanı Zeki Yavuztürk, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Mustafa Kalemli, Bayındırlık ve İskan Bakanı Safa Giray, bazı iş adamları, müteahhitler ve gazetecilerde bu gezide Özal'a eşlik eden kişiler arasında yer almışlardır⁴⁰⁵. Özal Hükümetinin, bu görüşmeyi yapmak istemesinin temel sebebi bir önceki yıla oranla düşen ticaret hacminin artmasını sağlamak ve ekonomik büyümeyi sağlamak olmuştur.

Cumhurbaşkanı Kenan Evren'den sonra Turgut Özal'ın da Suudi Arabistan'a ziyareti iki ülke arasındaki ilişkilerin bir hayli gelişmesini sağlamıştır. Özal, bu görüşmenin hemen akabinde Suudi Arabistan Kralı Fahd'ın, Türkiye'nin herhangi bir sorunu olması durumunda koşulsuz yanında yer alıp gereken desteği vereceğini belirtmiştir". Aynı zamanda bunların yanı sıra Özal, Türkiye'nin gece konu ve İstanbul ikinci boğaz köprüsünün yapımı için Suudi Arabistan 200.000.000 dolarlık kredi vermiştir. Sonrasında bu 200 milyon krediye 50 milyon daha eklenmiştir. İki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesi en çok Türkiye'nin yararına olmuştur. Bu görüşmelerin Türkiye'ye en büyük getirisi ekonomik anlamda olmuştur.

⁴⁰⁵ Bostancı, 2013, s.330.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN İKTİSADİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL POLİTİKALARI (1983-1987)

3.1. Türkiye Ekonomisine Genel Bir Bakış

Turgut Özal, hükümet programını okurken temel aldıkları ekonomiyi şöyle açıklamıştır; “*Hükümetimiz milliyetçi ve muhafazakâr, sosyal adaletçi, rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisini esas alan bir hükümettir*”⁴⁰⁶. Özal tekrardan ekonomiye yönelik sözlerine şunları eklemektedir; “*Bizim uygulayacağımız ekonomik politikalar, bize has, bizim şartlarımıza uygun politikalar olacaktır. Hükümet olarak hiçbir zaman enflasyonla mücadele politikamızdan taviz vermeyeceğiz*”. Bu söylemlerinden yola çıkarak Özal’ın ekonomide tamamen serbest pazar ekonomisinden yana olduğu anlaşılmaktadır. Dönemin şartlarına bakıldığından mevcut durumun bu ekonomi modelini ortaya çıkardığını söylemek mümkündür.

Turgut Özal’a göre özel sektör ve kamu sektörünü karşı karşıya getiren karma ekonomi sistemi tamamıyla yanlıştır⁴⁰⁷. Özal, serbest Pazar ekonomi modelini istemesinin sebebini şöyle açıklamaktadır: “*Ekonominin tabii "kanunları içinde gelişmesini sağlamak üzere, ülke menfaatleri doğrultusunda müdahale ve tehditlerin asgariye indirilerek, rekabet şartlarının hâkim kılındığı serbest pazar ekonomisinin uygulanması ekonomik sistem tercihimizdir. Büyük halk kitlelerine yeterli, kaliteli ve ucuz mal ve hizmet sunulmasının en iyi şekilde bu sistem içerisinde mümkün olabileceğine inanıyoruz*”⁴⁰⁸. Özal, iktidarın başına geldiği gibi ele aldığı ilk konu ekonomi olmuştur. Aynı zamanda Özal’ın uygulamaya koyduğu politikaların çoğunluğu da ekonomiye yönelik olmuştur. Bu dönemde Özal hükümetinin ekonomiye müdahalesi dikkatli bir şekilde gerçekleşmiştir. Özal’a göre ekonomik iyileşme toplum içerisinde ilerlemenin önünü açtığı gibi aynı zamanda bir bütün olmayı da sağlamaktadır.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde Türkiye’de ithal ikameci anlayış terk edilerek onun yerine ihracata dayalı sisteme geçilmiştir⁴⁰⁹. Bu süreci ekonomiye

⁴⁰⁶ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.65.

⁴⁰⁷ Ahmet Canlı, Adnan Menderes ve Turgut Özal Dönemi Ekonomi Politikalarının Analizi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2020, s.12.

⁴⁰⁸ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.66.

⁴⁰⁹ İsmail Hakkı Düğür ve Murad İsgender, “Ekonomik Kalkınma Deneyimleri ve Bazı Ülke Deneyimleri”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:2, (1999), s.26.

entegre etmeye çalışan Özal, hem ekonomik kalkınmayı sağlamış hem de devletin ekonomiye müdahalesini azaltmıştır. Özal ilk kez dışa açılma politikaları ile daha önce Türk tarihinde görülmemiş kalkınmayı başlatmış ve aynı zamanda serbest piyasa ekonomisini Türkiye'ye getirerek özgürlükçü politikalarının ne kadar yerinde olduğunu kanıtlamıştır⁴¹⁰. Özal'a göre ekonomi sadece toplumun değil aynı zamanda memleketinde en önemli sorunu olmuştur. Ayrıca ona göre ekonomik kalkınma, sadece bireyin değil aynı zamanda halkında kendi kaderini tayin etmesinde önemli bir rol üstlenmektedir.

Turgut Özal iktidara geldiği süre zarfında ekonomiye yönelik yaptığı ilk reformlar şu şekildedir: İlk olarak Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu kaldırılmış, Türk lirası konvertible hale getirilmiştir. Akabinde dış ticaret liberalleştirilmiştir⁴¹¹. Aynı zamanda bu dönem içerisinde İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) kurulmuş olup döviz serbestisi getirilmiştir. Özal, dönemi içerisinde KDV başta olmak üzere birçok vergi düzenlemeleri hayata geçirilmiştir. Bu bağlamda çeşitli teşviklerle sanayileşme ve yatırımlar desteklenmiş, tek el ürünlerinin (sigara, alkol, tütün) ithalatı serbest bırakılmıştır⁴¹². Nitekim bu yolla kaçakçılık önemli ölçüde engellenmeye çalışılmıştır.

Turgut Özal her ne kadar ekonominin serbestleşmesini sağlamış olsa da dönemin en büyük sorunu olan enflasyona karşı net bir çözüm üretememiştir. Özal, ekonominin gelişmesi ve ticaretin artması için yurt dışı seyahatlerine kendisiyle birlikte önemli iş adamlarını da götürmüştür⁴¹³. Dönemin en zengin iş adamlarından biri olan Sakıp Sabancı "Özal'ın teşvikleri sayesinde hem dışa açıldık hem de daha fazla kazandık".

Turgut Özal'a göre piyasa ekonomisi prensipte kendi doğal haline bırakılmalıdır, Nitekim piyasa ekonomisi kendi başına bırakıldığında, birey piyasa

⁴¹⁰ Necla Merve Görgün, Turgut Özal'ın Üç Hürriyet Teorisi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Turgut Özal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2016, s.63.

⁴¹¹ İsmail Kurun, "Yeni Sağ ve Demokratikleşme Arasındaki İlişki: Turgut Özal Dönemi Türkiye'si Örneği", Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:9, Sayı:1, (2017), s.366.

⁴¹² M. Zeki Duman, Türkiye'de Liberal Muhafazakar Siyaset ve Turgut Özal, Liberte Yayınları, 2. Basım, Ankara, 2017, s.305.

⁴¹³ M. Zeki Duman, "Turgut Özal'ın Politikalarında Ekonomik Rasyonalizm", Sosyoloji Dergisi, Sayı:23-24, (2011), s.115-116.

içinde kendi çıkarlarını maksimize etmeye çalıştığında en iyi şekli ile çalışır⁴¹⁴. Ancak Özal, piyasaya tamamen müdahale etmeden bırakılmasından taraf değildir. Kendisi, devletin ekonomi piyasasından tamamen elini ayağını çekmesinden yana olmayıp sınırlı bir şekilde müdahalesini istemiştir.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde ekonomiyi daha çok serbestleştirmeye dayanan politikalar istikrarlı bir biçimde değil, deneme-yanılma yöntemine göre uygulanmıştır⁴¹⁵. Bu süreçte ekonominin serbestleşmesi için verilen ekonomik kararlar el yordamıyla belki tutar anlayışıyla yürütülmeye çalışılmıştır. Nitekim ekonominin serbestleşmesini öngören kararların düşünülmeden verilmesi durumunda, büyük bir kargaşayı da beraberinde getirdiği dönemin uygulamalarından açık bir biçimde anlaşılmaktadır.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde büyük bir ölçüde ithalatta miktar kontrolleri kaldırılmış, lakin bu durum beraberinde keyfi olarak azaltıp ve arttırılabilen fon uygulamalarının yaygınlaşmasına sebebiyet vermiştir⁴¹⁶. Bu çerçevede Birinci Turgut Özal Hükümeti Dönemi öncesinde 33 adet fon kurulmuşken Özal döneminde bu fon sayısı 105'e ulaşmıştır⁴¹⁷. Ayrıca Özal'ın farklı isimlerde çıkarmış olduğu bu fonlar birçok kişi tarafından eleştirilmiştir.

Veysel Bozkurt'a göre *“fonlar aracılığıyla devlet çok büyük paralar toplamış ve bu paralar iktidarın amaçlarına yönelik kullanılmıştır. Nitekim bu durum Özal, dönemi içerisinde yolsuzluk ve rüşvetin çok fazla artmasına sebep olmuştur. Aynı zamanda Özal'ın “benim memurum işini bilir”⁴¹⁸ açıklaması ne liberal nede muhafazakarlık anlayışıyla örtüşmemektedir. Özal dönemi ahlaki yozlaşma rüşvetin artmasının en önemli sebebi olmuştur.*

⁴¹⁴ Uluç, 2014, s.124.

⁴¹⁵ Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan Türkiye'nin 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3.Baskı, İstanbul, 2006, s.128.

⁴¹⁶ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitapevi, 9.Baskı, İstanbul, 2005 s.155.

⁴¹⁷ Bahadır Gönül, Turgut Özal Döneminde Liberal Ekonomi Politikalarının Liberal Siyasal Politikalarına Yansımaları (1983-1993), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2019, s.38. (en önemli fonlar, İmar Fonu, Kamu Ortaklığı Fonu, Toplu Konut Fonu, Tasarruf Mevduat Sigortası Fonu, GAP Fonu, Savunma Sanayi Destekleme Fonu)

⁴¹⁸ Veysel Bozkurt, “Geleceğin Toplumu, Dönüşümcü Liderlik ve Turgut Özal”, *Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet*, (Ed. İhsan Sezal-İhsan Dağı), Boyut Kitapları, 2.Baskı, İstanbul, 2016, s.150; Faruk Mercan, *Turgut Özal*, Feza Gazetecilik, İstanbul, 2001, s.43. (Özal'ın bu sözü amacı dışında kullanılmıştır. Özal parti teşkilatının bürokrasiyi rahatsız etmemesi için kullanmıştı).

3.1.1. Tarım ve Hayvancılık

Tarım, iktisadi kalkınmada ele alınan üçlü sektör ayrımında oransal değişikliklerle de ifade edildiği gibi, hemen hemen tüm ekonomilerde birincil faaliyet sahası olarak kabul edilmiştir⁴¹⁹. Aynı zamanda tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişte hem üretim hem de istihdam olarak insanların yaptıkları iş noktasındaki bağımlılıkları bu durumun diğer bir göstergesidir. Tarım faaliyetleri insanların temel alanını oluşturması yanında iktisadi kalkınmada da öncü sektör olarak kabul edilmektedir. 1980 itibarıyla ithalat yanlısı politikalar izlenilmesi ile düşen verim sonucunda Türkiye kendi kendine yetebilen ülke konumunda çıkıp gıda ihtiyacını karşılamayacak durumuna gelmesine ortam hazırlamıştır⁴²⁰.

Tablo 1. Tarım Alanlarının Kullanışına Göre Dağılımı ve Orman Alanı

Yıl	İşlenen Alan		Sebze Bahçeleri	Bağlar	Meyve ağaçlarının	Zeytin Ağaçlarının	Ormanlar
	Ekilen	Nadas			Kapladığı Alanlar	Kapladığı Alanlar	
1983	17.164	5.854	678	655	1.453	814	20199
1984	17.453	6.421	628	625	1.470	816	20199
1985	17.908	6.025	662	625	1.489	821	20199
1986	19.149	5.771	638	600	1.490	835	20199
1987	18.781	5.574	609	590	1.517	856	20199

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Tarım İstatistikleri Özeti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1988, s. 1.

Yukarıdaki tablo bağlamında 1983-1987 yılları arasında beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı hazırlanmıştır. Beş yıllık kalkınma planı doğrultusunda tarım alanında verimliliğin artırılması amaçlandıysa da lakin birtakım sorunlar neticesinde istenilen verimlilik elde edilememiştir. Turgut Özal dönemi tarım politikaları ele alındığında, ekilen alanlar arasında bir dengesizliğin mevcut olduğu ve bununla beraber ekimi yapılan ürünlerin arasında oluşan dengesizliğin ülkenin kendine yetebilme konusunda sorun yaşamasına sebep olduğu ortaya çıkmaktadır.

⁴¹⁹ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Tarım İstatistikleri Özeti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1988, s. 1.

⁴²⁰ Recep Erbay, “Ekonomik Kalkınmada Tarımın Rolü: Türkiye Üzerinde Bir Değerlendirme”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:2, Sayı:4, (2013), s.12; Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK),

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde ekonomi alanında neler yapıldığını ve önceki dönemlere göre herhangi bir ilerleme olup olmadığı hususu ile ilgili olarak aşağıda verilen iki numaralı tablonun bilgilerinden istifade edilmiştir⁴²¹.

Tablo 2. Türkiye’de Tahıllar ve Ekilen Toplam Alanlar (Hektar)

Yıl	Toplam	Buğday	Arpa	Çavdar	Yulaf	Mısır	Pirinç
1983	13.322.299	9.230.000	2.900.000	275.000	170.000	550.000	70.000
1984	13.403.175	9.000.000	3.250.000	250.000	172.000	550.000	64.000
1985	13.844.625	9.350.000	3.350.000	240.000	167.000	567.000	62.000
1986	13.780.100	9.350.000	3.343.000	221.000	158.000	560.000	55.000
1987	13.84.605	9.415.000	3.314.000	241.000	178.000	570.000	53.000

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarım İstatistikleri Özeti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1988, s. 3.

İki numaralı tablodaki verilerden anlaşılacağı üzere Birinci Turgut Özal Hükümeti döneminde Türkiye’de tahılların ekim alanları 1987 yılı itibarıyla artmıştır. Buna göre 1983’te 13.322.299 Hektar olan tarım alanları 1987 yılı itibarıyla yaklaşık olarak 500.000 Hektar artarak 13.842.605 Hektar olmuştur. Ayrıca tablodan çok net bir biçimde görülebileceği üzere, buğday, arpa, çavdar, mısır, yulaf ve pirincin hemen hepsinin ekim alanları artmıştır. Bu da Birinci Turgut Özal Hükümeti döneminde yapılan çalışmalarla tahıl ekim alanlarında artış gösterildiğini ortaya koyması bakımından son derece önemlidir.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde ekonomi alanında neler yapıldığını ve önceki dönemlere göre herhangi bir ilerleme olup olmadığı hususu ile ilgili olarak aşağıda verilen üç numaralı tablonun bilgilerinden istifade edilmiştir⁴²². Bu tabloda tahıl alanlarından elde edilen üretim miktarlarıyla ilgili bilgiler verilmiştir.

⁴²¹BDİE, 1988, s. 3.

⁴²²BDİE, 1988, s.3.

Tablo 3. Türkiye’de Tahıllardan Elde Edilen Üretim

Yıl	Toplam	Buğday	Arpa	Çavdar	Yulaf	Mısır	Pirinç
1983	24.365.000	16.400.000	5.425.000	380.000	320.000	1.480.000	189.000
1984	26.202.235	17.200.000	6.500.000	360.000	316.000	1.500.000	168.000
1985	26.385.152	17.000.000	6.500.000	360.000	314.000	1.900.000	162.000
1986	29.248.150	19.000.000	7.000.000	350.000	300.000	2.300.000	165.000
1987	29.172.150	18.000.000	6.900.000	380.000	325.000	2.400.000	160.000

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarım İstatistikleri Özeti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1988, s. 3.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde tahıl üretim alanlarının arttığına dair veriler yukarıda gösterilen üç numaralı tabloda gösterilmiştir. Üç numaralı tablodan elde verilere göre, tahıl alanlarında olduğu tahıldan elde edilen verimde de ciddi artış olmuştur. Buna göre 1983’te toplam üretim 24.365.000 kg. iken; bu miktar 1987’de yaklaşık olarak 5.000.000 kg. artarak 29.172.150 kg’ye çıkmıştır. Bu da Özal döneminde tahıl üretiminde Türkiye’de ciddi bir artışa işaret etmektedir.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde baklagillerin ekim alanları hususunda nelerin yapıldığını ve önceki dönemlere göre herhangi bir ilerleme olup olmadığı hususu ile ilgili olarak aşağıda verilen dört numaralı tablonun bilgilerinden istifade edilmiştir⁴²³. Bu tabloda baklagillerin üretim alan miktarları gösterilmiştir.

Tablo 4. Türkiye’de Baklagiller Ekim Alanları (Hektar)

Yıl	Toplam	Bakla	Bezelye	Nohut	Fasulye	Mercimek
1983	1.355.517	42.500	2.200	334.500	120.000	650.000
1984	1.345.562	42.000	1.800	345.000	112.000	620.000
1985	1.434.029	42.000	1.700	399.000	150.000	597.000
1986	1.722.921	42.500	2.240	534.000	153.000	750.000
1987	2.059.848	44.000	2.400	655.000	180.000	916.000

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Tarım İstatistikleri Özeti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1988, s. 4.

⁴²³ BDİE, 1988, s. 4.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde tahıl üretim alanlarının arttığına dair veriler yukarıda gösterilen dört numaralı tabloda gösterilmiştir. Örneğin 1987’de toplam baklagiller üretim alanı, 1.355.517 hektar iken; 1987’de bu miktarın yaklaşık olarak 7.00.000 hektar artarak 2.059.848 hektara ulaştığı görülmektedir. Bu da, Birinci Turgut Özal Hükümeti döneminde tarımda yapılan yatırım ve çalışmaların olumlu sonuçlar verdiğini ve baklagillerin üretim alanında artışa ortam hazırladığını ortaya çıkarmaktadır.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde baklagillerin ekim alanlarından elde edilen verimde diğer dönemlere göre herhangi bir ilerleme olup olmadığı hususu ile ilgili olarak aşağıda verilen beş numaralı tablonun bilgilerinden istifade edilmiştir⁴²⁴. Bu tabloda baklagillerin üretim alan miktarları gösterilmiştir.

Tablo 5. Türkiye’de Baklagillerden Elde edilen Verim

Yıllar	Toplam	Bakla	Bezelye	Nohut	Fasulye	Mercimek
1983	6.995	1.812	1.858	867	1.458	1.000
1984	7.220	1.810	2.056	971	1.464	919
1985	8.866	1.738	2.059	1.003	1.133	1.035
1986	6.546	1.882	2.040	1.180	1.111	1.133
1987	7.058	1.818	2.083	1.090	1.157	1.010

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarım İstatistikleri Özeti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1988, s. 3.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde baklagillerden üretimin arttığına dair veriler yukarıda gösterilen beş numaralı tabloda gösterilmiştir. 1983 yılında baklagillerden toplamda 6.995 ton verim elde edilmişken; aradan geçen dört yıl içerisinde yani 1987’de bunun 63 ton artarak 7.058 tona çıktığı görülmektedir. Ancak, burada geçen yıllar içerisinde çok büyük artışların olduğunu söylemek çok da mümkün olmadığı, tablo verileriyle ortaya çıkmaktadır.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde endüstriyel bitkilerinden elde edilen verimde diğer dönemlere göre herhangi bir ilerleme olup olmadığı hususu ile ilgili olarak aşağıda verilen altı numaralı tablonun bilgilerinden istifade edilmiştir⁴²⁵.

⁴²⁴ BDİE, 1988, s.5.

⁴²⁵ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Tarım İstatistikleri Özeti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1988, s. 4.

Tablo 6. Türkiye’de Endüstriyel Bitkilerden Elde edilen Verim

Yıllar	Toplam	Tütün	Şeker P.	Kenevir	Afyon Sakızı	Anason	Pamuk
1983	39.785	1.019	35.440	1.370	530	559	863
1984	34.332	942	31.439	1.251	639	706	763
1985	30.770	964	30.486	1.048	508	435	785
1986	36.854	933	32. 536	1.268	655	577	885
1987	36.837	896	32.476	1.266	549	734	916

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Tarım İstatistikleri Özeti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1988, s. 5.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde endüstriyel bitkilerinden elde edilen verimde yıllara göre dalgalanmaların olduğu ve genel olarak bir artışın olmadığı anlaşılmaktadır. Tablo altındaki verilere göre 1983’te toplamda 39.785 ton olarak elde edilen şeker pancarının 1987’de düşerek 36. 337 tona düştüğüm anlaşılmaktadır. Bu da, Özal Hükümetleri döneminde endüstriyel ürünlerdeki verimi arttırmak için yeterince çalışmaların olmadığını ortaya çıkarmaktadır.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde zeytin ağaçlarından elde edilen verimde diğer dönemlere göre herhangi bir ilerleme olup olmadığı hususu ile ilgili olarak aşağıda verilen yedi numaralı tablonun bilgilerinden istifade edilmiştir⁴²⁶. Bu tabloda baklagillerin üretim alan miktarları gösterilmiştir.

Tablo 7. Türkiye’de Zeytin Ağaçlarından Elde edilen Verim

YIL	Ağaç Sayısı		Zeytin Üretimi		
	Meyve Veren	Meyve Vermeyen	Toplam	Yemeklik	Yağlık
1983	74.965	6.400	400.000	126.000	274.000
1984	75.000	6.600	800.000	245.000	555.000
1985	75.850	6.210	600.000	150.000	450.000
1986	77.000	6.500	1.010.000	202.000	808.000
1987	79.000	6.565	600.000	173.080	426.920

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Tarım İstatistikleri Özeti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1988, s. 15.

Birinci Turgut Özal dönemi kapsamında Türkiye’de yapılan zeytin üretiminde 1983 ile 1988 yılları arasında olan artışın olduğu tablo yedinin verilerinden açıkça görülmektedir. Ancak 1987’de ise zeytin üretiminde çok ciddi bir düşüş olduğu ortaya çıkmaktadır. Örneğin 1987’de 1.010.000 olan üretim 1987’de 410.000 ton

⁴²⁶ BDİE, 1988, s.15.

düşerek 6.00.000 tona düşmüştür. Bu da, zeytin üretiminde yıllara göre olan dalgalanmayı ortaya çıkarmaktadır.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde turunçgillerden edilen verimde diğer dönemlere göre herhangi bir ilerleme olup olmadığı hususu ile ilgili olarak aşağıda verilen sekiz numaralı tablonun bilgilerinden istifade edilmiştir⁴²⁷. Bu tabloda baklagillerin üretim alan miktarları gösterilmiştir.

Tablo 8. Türkiye’de Turunçgillerden Elde edilen Verim

YIL	Limon			Mandalina			Portakal		
	Ağaç Sayısı		Üretim	Ağaç Sayısı		Üretim	Ağaç Sayısı		Üretim
	M. Veren	M. Vermeyen		M. Veren	M. Vermeyen		M. Veren	M. Vermeyen	
1983	3.525	430	300.000	5.100	960	230.000	9.100	1.200	730.000
1984	3.555	425	317.500	5.115	890	219.400	9.200	1.250	761.000
1985	3.290	562	188.000	5.337	890	257.000	9.240	1.210	505.000
1986	3.500	700	310.000	5.700	1.100	300.000	9.050	1.500	750.000
1987	3.840	777	340.000	6.125	1.130	270.000	9.270	1.640	700.000

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarım İstatistikleri Özeti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1988, s. 14.

Tablo sekizden görüldüğü üzere Türkiye’de üretimi yapılan başlıca meyvelerden olan mandalina, limon ve portakalın yıl bazıyla üretiminde sabit bir artışın olmadığı görülmektedir. Aynı zamanda meyve vermeyen ağaçların olması elde edilmesi planlanan üretimde bir azalmanın yaşanmasına neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda turunçgillerin üretiminde yaşanan dengesizlik ekonomik kapsamlı elde edilecek gelirden bir düşüşe de sebep olduğunu söylemek mümkündür.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde sert kabuklu meyve veren ağaçlardan edilen verimde diğer dönemlere göre herhangi bir ilerleme olup olmadığı hususu ile ilgili olarak aşağıda verilen dokuz numaralı tablonun bilgilerinden istifade edilmiştir⁴²⁸.

⁴²⁷ BDİE, 1988, s. 14.

⁴²⁸ BDİE, 1988, s. 11.

Tablo 9. Türkiye’de Sert Kabuklu Meyve Veren Ağaçlardan Elde edilen Verim

	Antep Fıstığı			Badem			Ceviz			Fındık			Kestane		
	Ağaç Sayısı			Ağaç Sayısı			Ağaç Sayısı			Ağaç Sayısı			Ağaç Sayısı		
YIL	M. Veren	M. Vermeyen	Üretim	M. Veren	M. Vermeyen	Üretim	M. Veren	M. Vermeyen	Üretim	M. Veren	M. Vermeyen	Üretim	M. Veren	M. Vermeyen	Üretim
1983	17.400	12.830	25.000	3.900	810	41.000	3.200	900	125.000	248.000	23.000	395.000	1.500	540	55.000
1984	17.600	13.000	23.000	3.900	810	33.000	3.225	1.000	112.000	248.000	23.500	300.000	1.650	545	57.000
1985	18.100	13.395	35.000	3.950	800	38.000	3.275	1.000	110.000	250.000	27.000	180.000	1.405	548	58.000
1986	18.640	12.670	30.000	4.040	840	40.000	3.240	945	110.000	251.000	23.500	300.000	1.630	600	70.000
1987	18.977	13.715	30.000	4.054	761	33.000	3.255	956	110.000	256.690	19.420	280.000	1.836	618	90.000

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarım İstatistikleri Özeti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1988, s. 11.

Türkiye’de üretimi yapılan sert kabuklu meyveler ihracat alanında ülkenin en önemli kısmını oluşturmaktadır. Bu bağlamda tablo dokuza bakıldığında Antep fıstığı ve kestane üretiminde bir artışın yaşandığı görülürken badem, ceviz ve fındık üretiminde 1983 yılından sonraki süreçlerde bir azalmanın olduğu görülmektedir. Nitekim bu durum hem tarım hem de ekonomik açıdan ülkenin faydasına olmamıştır.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde Türkiye’de hayvancılık sektöründe diğer dönemlere göre herhangi bir ilerleme olup olmadığı hususu ile ilgili olarak aşağıda verilen on numaralı tablonun bilgilerinden istifade edilmiştir⁴²⁹.

Tablo 10. Cinslerine Göre Hayvan Sayısı

Yıl	Toplam	Koyun	Kıl Keçisi	Sığır	Manda
1983	82.495.000	48.707.000	13.615.000	14.099.000	758.000
1984	68.522.000	40.391.000	11.127.000	12.410.000	544.000
1985	70.886.000	42.500.000	11.233.000	12.466.000	551.000
1986	72.431.000	43.758.000	11.295.000	12.713.000	540.000
1987	72.048.000	43.796.000	11.053.000	12.713.000	524.000

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarım İstatistikleri Özeti 1991*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1992, s. 11.

Birinci Turgut Özal Hükümeti döneminde önceki yıllara göre hayvan sayısında çok ciddi bir azalma olduğu tablonun verilerinden anlaşılmaktadır. Örneğin 1983’te toplam büyük ve küçükbaş hayvan sayısı 82.495.000 adet iken; hükümetin son yıllı olan 1987’de yaklaşık olarak 10.000.000 adet azalarak 72.048.000 adede

⁴²⁹ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarım İstatistikleri Özeti 1990*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, s. 16.

düştüğü anlaşılmaktadır. Buda, bahsi geçen hükümet döneminde hayvancılık alanında ciddi oranda düşüşlerin olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde küçükbaş hayvancılıktan edilen verimde diğer dönemlere göre herhangi bir ilerleme olup olmadığı hususu ile ilgili olarak aşağıda verilen on bir numaralı tablonun bilgilerinden istifade edilmiştir⁴³⁰.

Tablo 11. Türkiye’de Kümes Hayvancılığı ile İlgili Sayısal Verileri

Yıl	Tavuk ve Horuz	Hindi	Tavuk Yumurtası
	Toplam		
1983	60.435.000	3.162.000	5.031.775
1984	60.472.000	3.288.000	5.659.334
1985	61.046.000	3.315.000	5.837.682
1986	58.039.000	3.207.000	5.448.681
1987	58.045.000	2.946.000	6.127.010

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarım İstatistikleri Özeti 1991*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1992, s. 11.

On bir numaralı tablonun verilerinden açık bir biçimde görülebileceği üzere Birinci Turgut Özal Hükümeti döneminde küçük ve büyükbaş hayvancılıkta olduğu gibi kümes hayvanlarının da sayılarında görece bir düşüş olmuştur. Örneğin 1987’de tavuk, horoz ve hindi bağlamında yaklaşık olarak 64.000.000 adet olan küçük baş hayvan sayısı, 1987’de yaklaşık olarak 61.000.000’a düşmüştür. Buda, dönem itibarıyla Türkiye’de hayvan sayıları bağlamındaki düşüşleri ve bunlara bağlı olarak da et ürünlerinden ve yumurtalardan elde edilen verimin de düşmesine ortam hazırlamıştır.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde arıcılıktan edilen verimde diğer dönemlere göre herhangi bir ilerleme olup olmadığı hususu ile ilgili olarak aşağıda verilen on iki numaralı tablonun bilgilerinden istifade edilmiştir⁴³¹.

⁴³⁰ BDİE, *Tarım İstatistikleri Özeti 1990*, 1992, s. 16.

⁴³¹ BDİE, 1988, s. 16.

Tablo 12. Türkiye’de Arıcılıktan Elde edilen Verim

YIL	Kovan Sayısı		Bal Üretimi	Balmumu Ü.
	Eski Tip	Yeni Tip	Ton	
1983	822.030	1.774.076	33.178	2.645
1984	756.191	1.905.209	35.620	2.513
1985	645.142	1.940.161	35.940	2.196
1986	515.999	2.070.973	39.649	2.083
1987	444.580	2.367.185	34.418	2.131

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarım İstatistikleri Özeti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1988, s. 15.

Tablo on ikinin verilerinden de anlaşılacağı üzere Birinci Turgut Özal dönemi içerisinde arıcılıkta olumlu yönde seyreden bir ilerleme gerçekleşmiştir. Aynı zamanda bu tablodan da görüldüğü üzere bal üretiminin yıl bazlı olarak arttığı görülmeye rağmen 1987 yılında bal üretiminde bir düşüş yaşandığı görülmektedir. Ancak bu düşüşe rağmen arıcılık faaliyetlerinin halkın temel geçim kaynaklarından birisi olduğu söylemek mümkündür.

3.1.2.Sanayi

Turgut Özal tarafından planlanan dışa açık, serbest piyasa sisteminde öncelik verilen ilk konu sanayi olmuştur. Bununla beraber sanayinin milli gelir açısından önemi yadsınamayacak olsa da Özal’a göre milli gelir açısından ihracata dayalı sanayinin önemi çok daha büyük olmuştur. Özal’a göre sanayinin gelişimine yönelik alınacak başlıca tedbirler şu şekildedir: “*Sanayileşmede yapı değişikliğine gidilmesi şarttır. Sayın Üyeler, belirli bir program dahilinde üretim kapasitesi, kalite ve fiyat yönünden dünya pazarlarında rekabet edebilir mamullerin üretilmesi sanayileşmede temel ilkimizdir. Kalite ve fiyat itibarıyla rekabet edebileceğimiz sanayi ürünlerine ağırlık vermek, buna mukabil rekabet edemeyeceğimiz mamul ve yarı mamulleri ithal etmek en akılcı yoldur*”⁴³².

Turgut Özal, Hükümet Programı’nda sanayinin gelişimine engel teşkil eden durumlardan kısaca bahsetmiştir. “*Aşırı sübvansiyonlar, çok yüksek gümrük hadleri*

⁴³² TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.74.

ve ithal yasaklamaları ile korunan bir yapıda, sanayimizin sağlıklı gelişmesini bekleyemeyiz”⁴³³. Buna yönelik olarak Özal, sanayiye yönelik korumanın makul bir şekilde olmasının daha iyi olacağını düşünmektedir. Buda, konuşmanın devamında ortaya çıkmaktadır.

*“Sanayi mamullerinin dış pazarlamasında güven verici ve yardımcı olmak maksadıyla, Devletin daha aktif bir rol oynamasını gerekli görüyoruz, Sanayinin bütün yurda pratik ve gerçekçi ölçülerde yayılması için Devlet, alt yapı ve hizmet yatırımlarını yapacaktır. Yatırımlar ve ihracat teşvik edilecektir. Sanayi tesislerinin düşük maliyette ve düzenli olması için organize sanayi bölgelerine önem verilecektir”*⁴³⁴. Turgut Özal’ın bu sözlerinden yola çıkarak sanayinin dışa açılması için ihracat yaparak geliştirilmesi yönünde bir savunması olduğunu söylemek mümkündür. Aynı zamanda Özal, ithal ikameci yanlısı olan politikanın sanayi için büyük bir engel teşkil ettiğini ve bu engelin kaldırılması ile sanayinin gelişeceğini savunmuştur.

Turgut Özal dönemi milli gelir dağılımı incelendiğinde, büyüme oranının da zaman içerisinde dalgalanmalar yaşandığı ve bu dalgalanmalarla beraber Özal döneminin son iki yılında büyüme hızının düştüğü görülmüştür. Özal döneminde ekonomide 1984 itibarıyla da bir canlanma yaşanmaya başlamıştır. Ekonomideki bu canlanmanın yaşanmasında ki en önemli sebep Özal’ın iç ve dış ekonomide talep artışına yönelik politikalar geliştirmesi olmuştur. Bu gelişme beraberinde imalat sanayisi ve inşaat sanayisinin de gelişmesini sağlamıştır. Özal ve hükümeti için sanayinin önemli bir yeri olmuştur. Nitekim, 1983 yılında sanayi sektörünün milli gelir içindeki payı %21.3 iken, 1989 yılına gelindiğinde bu oran %26.5’e yükselmiştir⁴³⁵. Konuya açıklık getirmek amacıyla aşağıda verilen on üç numaralı tablonun verilerinden istifade edilmiştir.

Turgut Özal döneminde sanayinin gelişmesine yönelik yapılan teşvikler sonunda meyvesini vermiştir. Devlet destekli bu teşvikler sanayinin canlanması konusunda önemli bir rol oynamıştır. Özal, döneminde tarım sektörünün gerilemesine karşın sanayinin, milli gelir dağılımı bakımından artışı söz konusudur. Milli gelirin

⁴³³ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.74.

⁴³⁴ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.74.

⁴³⁵ Canlı, 2020, s.197.

büyümesinde sınai üretimin ihracata yönlendirilmesi etkili bir neden olmuştur. Ancak bununla beraber gelişimin tam tersi yönde seyrettiği durumlarda olmuştur. 1978-79 yıllarında görülen %29 oranındaki sanayi payı 1988 yılında %16'ya düşmüş, sınai yatırımların milli gelir içindeki oranı ise %6.1'den %4.2'ye gerilemiştir⁴³⁶. Bu gerilemeyle birlikte yatırımlar konusunda büyük pay alan kısım konutlar olmuştur.

Birinci Turgut Özal Döneminde sanayi alanında ne gibi gelişmelerin olduğunu ortaya koyabilmek amacıyla birtakım tablolardan istifade edilmiştir. Bu tablolarda başlıca hangi sanayi dallarında gelişmeler olduğu ve gelişmelerle ilgili sayısal verilerin neler olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılmış ve konuyla ilgili olarak da değerlendirmeler yapılmıştır.

Birinci Turgut Özal Döneminde imalat sanayi alanında ne gibi gelişmelerin olduğunu ortaya koyabilmek amacıyla aşağıda verilen on üç numaralı tablonun verilerinden istifade edilmiştir⁴³⁷.

Tablo 13: Türkiye’de İmalat Sanayi Toplamı

Yıl	İş Yeri Sayısı	Ücretle Çalışanlar	Girdi	Çıktı	Katma Değer
1983	9.266	862.552	4.776.665	7.254.413	2.477.748
1984	8.779	891.028	7.920.931	11.479.979	3.559.049
1985	10.647	928.128	12.153.801	17.810.621	5.656.821
1986	9.764	943.997	16.056.534	25.973.634	9.917.100
1987	9.414	973.535	26.613.279	40.754.319	14.141.041.

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarım İstatistikleri Özeti 1923-2013*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2014. s.250

Tablo on üçün verilerinden anlaşılacağı üzere Türkiye’de imalat sanayinin iş yeri sayısı, ücretle çalışan sayısı, girdi, çıktı ve katma değer oranlarının 1983’ten 1987’ye kadar artış göstermiştir. Bu tablodan yola çıkarak imalat sanayinin Türkiye ekonomisi açısından önemli bir yeri olduğu söylenebilir.

Birinci Turgut Özal Döneminde gıda sanayi alanında ne gibi gelişmelerin olduğunu ortaya koyabilmek amacıyla aşağıda verilen on dört numaralı tablonun verilerinden istifade edilmiştir⁴³⁸.

⁴³⁶ Boratav, 2005, s.162.

⁴³⁷ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Tarım İstatistikleri Özeti*, Devlet İstatistik Enstitüsü 1923 -2013, Ankara, 2014. s.250.

⁴³⁸ BDİE, 2014, s.254.

Tablo 14: Türkiye’de Gıda Sanayi Toplamı

Yıl	İş Yeri Sayısı	Ücretle Çalışanlar	Girdi	Çıktı	Katma Değer
1983	2.050	186.901	946.775	1.421.709	474.964
1984	1.899	195.042	1.522.364	2.252.264	729.900
1985	2.277	193.432	2.162.866	3.344.577	1.181.711
1986	2.158	193.965	3.000.236	4.685.543	1.685.307
1987	2.000	189.223	4.271.280	6.680.419	2.409.139

Kaynak: BDİE, 2014, s.254.

Tablo on dördün göz önünde bulundurularak Türkiye’de 1983 ve 1987 yılları arasında iş yeri sayısında yüksek bir artışın olmadığı ve aynı zamanda oranlarda bir yıl artış ve sonraki yıllarda bir düşüş olduğu görülmektedir. Bu oranlar ücretli çalışan sayısı içinde geçerlidir. Buna bağlı olarak girdi, çıktı ve katma değer oranlarında yıl bazlı artışın olduğu söylemek mümkündür.

Birinci Turgut Özal Döneminde gıda sanayi alanında ne gibi gelişmelerin olduğunu ortaya koyabilmek amacıyla aşağıda verilen on beş numaralı tablonun verilerinden istifade edilmiştir⁴³⁹.

Tablo 15. Türkiye’de Dokuma, Giyim, Eşya ev Deri Sanayi Toplamı

Yıl	İş Yeri Sayısı	Ücretle Çalışanlar	Girdi	Çıktı	Katma Değer
1983	1.925	217.105	698.227	1.061.509	363.282
1984	1.847	226.052	1.086.508	1.651.721	565.213
1985	2.550	235.548	1.658.943	2.490.996	832.053
1986	2.152	237.888	2.586.480	3.824.538	1.238.058
1987	2.159	256.199	4.328.929	6.606.942	2.278.012

Kaynak: BDİE, 2014, s.255.

Yukarıdaki tablodan yola çıkarak Türkiye’de dokuma sanayisinin yıl bazlı arttığını söylemek mümkündür. Aynı zamanda bu tablodaki verilere göre, dokuma sanayinin 1983 yılında iş yeri sayısı 1.923 iken 1987 yılına gelindiğinde bu sayı 2.159 olmuştur. Aynı şekilde ücretli çalışan sayısı, girdi, çıktı ve katma değer oranlarında yıl bazlı artışın yaşanması Turgut Özal dönemi kapsamında sanayi alanında bir ilerlemenin olduğu göstermektedir.

⁴³⁹ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), Tarım İstatistikleri Özeti, Devlet İstatistik Enstitüsü 1923-2013, Ankara, 2014, s.250

Birinci Turgut Özal Döneminde orman ürünleri ve mobilya sanayi alanında ne gibi gelişmelerin olduğunu ortaya koyabilmek amacıyla aşağıda verilen on altı numaralı tablonun verilerinden istifade edilmiştir⁴⁴⁰.

Tablo 16. Türkiye’de Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayi Toplamı

Yıl	İş Yeri Sayısı	Ücretle Çalışanlar	Girdi	Çıktı	Katma Değer
1983	369	19.021	53.905	81.110	27.205
1984	327	18.625	78.794	114.578	35.783
1985	497	22.209	137.055	208.633	71.578
1986	423	21.200	210.961	304.676	93.715
1987	394	21.838	371.172	552.922	181.751

Kaynak: BDİE, 2014, s.256.

Birinci Turgut Özal döneminde Türkiye’de orman ürünleri ve mobilya sanayisi tablosuna bakıldığında iş yeri sayısında aynı paralellikte bir artışın yaşanmadığı ücretle çalışanların sayısında ise yıl bazlı düşüş ve yükselişlerin olduğu görülmektedir. Ancak girdi, çıktı ve katma değer oranlarına bakıldığında durumun tam tersi olduğu ve oranlarda yıl bazlı artışın yaşandığı gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, Turgut Özal döneminde her ne kadar sanayi alanında yadsınamayacak bir ilerleme olsa da sanayinin bazı kollarında yeteri kadar ilerlemenin olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum, tablo on altının verilerinden açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

3.1.3.İthalat ve İhracat

Turgut Özal’ın öncüsü olduğu 24 Ocak 1984 Kararlarından serbest piyasa ekonomisine geçilmiş olup ithal ikameci politikası terk edilmiştir. Aynı zamanda bu programla birlikte ithal ikameci sanayileşme politikasından tamamıyla ihracata yönelik sanayileşme politikasına geçilmiştir⁴⁴¹. Bu dönemde başlamış olan ekonomide dışa açılma çabaları dış ticarete, özellikle ihracat lehine önemli gelişmelere sebebiyet vermiştir⁴⁴².

⁴⁴⁰ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), Tarım İstatistikleri Özeti, Devlet İstatistik Enstitüsü 1923 -2013, Ankara, 2014, s.256.

⁴⁴¹ Mustafa Serkan Parsıloğlu, 1980 Sonrası Küreselleşmenin Türkiye’nin Dış Ticaret Yapısına Etkileri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2017, s.80.

⁴⁴² Emine Çetin-Mesut Savrul, “Türkiye’de 1980 Sonrası Liberalleşme Sürecinde Dış Ticaretteki Gelişmelerin Türkiye’nin Cari Açığına Etkisi”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt:14, Sayı:28, (2016), s.519.

1983 genel seçimlerin kazanan Turgut Özal, ihracatın gelişmesine yönelik öngördüğü tedbirleri şu şekilde açıklamıştır: *“İhracatta iç ve özellikle dış finansman kaynaklarını arttırıcı, kolaylaştırıcı tedbirlere yer verilecektir. Teşkilatlanma ve bilgi akımı sağlanarak, dış pazarlar hakkındaki bilgilerin sağlam ve süratli bir şekilde temini ve ihracatçıya aktarılması için gerekli sistemin kurulmasına çalışılacaktır. Dış ticarete ihtisaslaşma teşvik edilecek, ihracatçıların kendi aralarında, yurt içinde ve yurt dışında meydana getirecekleri kuruluşlar denetlenecektir. Devletin bütün iç ve dış kuruluşlarının ihracatçılarımıza dış ilişkilerde her bakımdan aktif destek vermesi sağlanacaktır”*⁴⁴³.

Turgut Özal’ın bu söylemlerinden yola çıkarak 24 Ocak Kararları neticesinde planlanan ihracat politikalarının 1983 genel seçimlerinden sonra tekrardan işlendiği anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Özal, ihracatın artması yönünde alacakları diğer tedbirleri de şu şekilde sıralamıştır: *“Kalite kontrolü, ambalajlama, nakliye, dış pazarlarda dağıtım ve satış sonrası işlem ve faaliyetlerin gelişmesini teşvik edecek tedbirlere öncelik tanınacaktır. İhracatla ilgili ithalat ve hammadde temininde yurt dışına mal çıkışına, ihracat sonrası işlemlerin tamamlanmasına kadar bütün formaliteler basitleştirilecektir”*⁴⁴⁴. Bu anlamda ihracat ile ilgili alınan kararlar neticesinde Türkiye’de genel seferberlik ilan edildiğini söylemek mümkündür.

Turgut Özal döneminde ihracatı arttırmak üzere devlet destekli birtakım projeler devreye sokulmuştur. İlk etapta ihracatçılara parasal ve nakdi destekler sağlanılmıştır. Aynı zamanda Türk ihracatçılarının dış pazarlarda rekabet gücünün artırılması ve Türkiye’nin ihracata yönelik stratejisinin desteklenmesi amacıyla 1987 yılında Türk Eximbank kurularak faaliyete geçirilmiştir⁴⁴⁵. İhracatın arttırılmasına yönelik alınan bu tedbirler gösteriyor ki devlet destekli kapsayıcı birtakım çalışmalar yapılmış ve yapılan bu çalışmalar ihracatın artmasını da sağlamıştır. Nitekim devlet destekli projelerin ekonomi üzerinde olumlu bir etkisi olduğu yadsınamayacak bir gerçektir. Konuya açıklık getirmek amacıyla aşağıdaki tablonun verilerinden istifade edilmiştir.

⁴⁴³ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.77.

⁴⁴⁴ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.77.

⁴⁴⁵ Banu Cingöz, Türkiye Ekonomisinde Dış Ticaret Politikası ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Analizi (1980-2008), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay, 2011, s.61.

Tablo 17. Türkiye'nin Dış Ticareti

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi
1983	5.728.000.000	9.235.000.000	-3.507.000.000
1984	7.134.000.000	10.757.000.000	-3.623.000.000
1985	7.958.000.000	11.343.000.000	-3.385.000.000
1986	7.457.000.000	11.105.000.000	-3.648.000.000
1987	10.190.000.000	14.158.000.000	-3.968.000.000

Kaynak: Banu Cingöz, Türkiye Ekonomisinde Dış Ticaret Politikası ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Analizi (1980-2008), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Hatay, 2011, s.61.

Yukarıdaki tablonun verilerinden açık bir biçimde görülebileceği üzere Türkiye'nin dış ticaretinde açıklıklar bulunmakta ve Turgut Özal Hükümeti döneminde de sürekli olarak artış göstermiştir. Örneğin 1983'te 5.728.000.000 dolarlık ihracata karşılık 9.235.000.000 dolarlık ithalat yapılmıştır. Buradaki dış ticaret açığı, 3.507.000.000 dolardır. Aynı şekilde 1987'de 10.190.000.000 dolarlık ihracata karşılık 14.158.000.000 ithalat yapılmıştır. Dış ticaret açığı, 3.968.000.000 dolardır. Bu veriler, Özal Hükümeti Döneminde dikkatli bir dış ticaretin takip edildiği söylenemez.

Her ne kadar dış ticaret alanında ciddi açıklıklar bulunsa da; bu dönemde ekonomide ciddi adımlar atılmaya çalışılmıştır. Örneğin ihracatta olduğu gibi ithalat da devlet tarafından serbestlik politikası getirilmiştir. Turgut Özal, ithalatın arttırılmasına yönelik alacakları tedbirleri şu şekilde söylemiştir: *“İthalatta kademeli olarak liberasyona gidilerek tüketicinin ucuz ve kaliteli mal alması temin edilecektir. İthalat listeleri incelenerek uygun görülen mallar liberasyonla aktarılacaktır; ithalatta tahditler kaldırılacak, ithali yasak mallar belirli bir program dahilinde azaltılacaktır”*⁴⁴⁶. Özal'ın ithalata yönelik bu söylemleri iç piyasada kaçakçılığın önemli bir şekilde azalmasını sağlamıştır. Aynı zamanda ithalatı yasak ürünlerin satışına onay verilmesi iç piyasada hareketliliğin yaşanmasına da sağlamıştır.

Turgut Özal, Türkiye'de “ihracata yönelik gelişme” stratejisi çerçevesinde ithalat korumalarını kaldırmış ve Türk ekonomisinin dünya ekonomilerine, mal ve finans piyasalarına eklenmesine katkıda bulunmuştur⁴⁴⁷. Bu dönüşümün temel amacı,

⁴⁴⁶ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.71-72.

⁴⁴⁷ Gürgön, 2016, s.65.

ekonomik dönüşümde devlet desteğinin devamlılığının sağlanması ve Türkiye'nin dışa açılmasını sağlamak olmuştur.

Birinci Turgut Özal Hükümeti döneminde Türkiye'de ihracat sektöründeki dağılımları göstermek için aşağıdaki tablonun verilerinden yararlanılmıştır⁴⁴⁸.

Tablo 18. Türkiye'nin İhracatının Başlıca Sektörlere Göre Dağılımı

Yıllar	İhracat	Sanayi	Pay%	Tarım	Pay%	Madencilik	Pay%
1983	5.727,80	3.666,10	64	1.837,50	32	188,3	3,3
1984	7.183,60	5.150,90	72,2	1.694,10	23,7	239,3	3,4
1985	7.958,00	6.049,40	76	1.652,90	20,8	241,9	3,1
1986	7.456,70	5.392,80	72,3	1.784,60	23,9	242,9	3,3
1987	10.190,10	8.805,40	79,3	1.788,80	17,5	271,8	2,7

Kaynak: Hilal Kamaç, 1980-2000 Arası Türkiye'de Yaşanan Siyasi Krizlerin Dış Ticaret ve Girişimcilik Üzerine Etkileri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Elazığ, 2012, s.63.

Tablodaki verilere göre 24 Ocak Kararları neticesinde Turgut Özal'ın aldığı ve 1983'ten itibaren uygulamaya koyduğu projelerinin ihracat ve ithalata yönelik olumlu sonuçlar verdiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda eldeki veriler incelendiğinde Özal dönemi kapsamında ihracat ve ithalat alanlarında büyük bir artış yaşandığını söylemek mümkündür. Aynı zamanda ihracat ve ithalatta en büyük artışın 1987 yılında yaşandığını görülmektedir. Bununla beraber dış ticaret dengesinde her yıl olumsuz anlamda bir artış da yaşanmıştır. Dış ticaret dengesinde yaşanan bu olumsuz dalgalanmaların sebebinin ihracat ve ithalat değerleri arasında meydana gelen değişikliklerin neden olduğu gözlenmektedir.

Tablodan ihracatın sektörlere göre dağılımı göz önüne alındığı takdirde ihracatta parasal alanda en büyük payın 79,3 oranında sanayi olduğu gözlemlenmektedir. 1983 yılı itibariyle sanayinin diğer tüm alanların önüne geçtiği görülmüştür. 1983-1987 yılları arasında tarımın ihracattaki pay oranı gerilemiştir. Madencilik alanında ise bir artıştan ziyade bir azalma olduğu ve ihracattaki en düşük pay oranının madencilikte olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁴⁸ Hilal Kamaç, 1980-2000 Arası Türkiye'de Yaşanan Siyasi Krizlerin Dış Ticaret ve Girişimcilik Üzerine Etkileri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Elazığ, 2012, s.63.

Birinci Turgut Özal Hükümeti döneminde Türkiye’de ihracat sektöründeki dağılımların oranlarını göstermek için aşağıdaki tablonun verilerinden yararlanılmıştır⁴⁴⁹.

Tablo 19. Türkiye’nin İthalatının Başlıca Sektörlere Göre Dağılımı

Yıllar	Sanayi	Pay%	Tarım	Pay%	Madencilik	Pay%
1983	5.640	61,1	159	1,7	3.435	37,2
1984	6.728	62,5	406	3,8	3.622	33,7
1985	7.455	65,7	282	2,5	3.606	31,8
1986	8.676	78,1	288	2,6	2.139	19,3
1987	10.638	75,1	475	3,4	3.042	21,5

Kaynak, Cingöz, 2011, s.100.

Yukarıdaki tablonun verilerinden Türkiye’nin ithalattaki verileri incelendiğinde ihracatın dağılımda parasal oranda en büyük payın sanayi de olduğu gibi aynı durum ithalat içinde geçerli olduğu anlaşılmaktadır. 1983 yılı itibariyle ithalatta, sanayinin dönem boyunca birinci sırada olduğu gözlemlenirken madencilik ikinci tarım ise üçüncü sırada yerini almıştır. İhracat ve ithalat sektörünün dağılımını incelediğimizde tarım sektöründe çok fazla gerilemenin olduğunu görülmektedir. Her iki tabloda incelendiğinde sanayi ürünlerinin ihracatı ve ithalatın da büyük artışların yaşandığını söylemek mümkündür. Bununla beraber ihracata nispeten ithalatta madencilik alanın ilerlemelerin olduğu görülmüştür.

1983 yılı itibariyle Turgut Özal’ın ekonominin gelişimine yönelik uyguladığı politikaların ihracat ve ithalat üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu söylemek her ne kadar mümkün olsa da tarım alanında iyi bir başarı elde edilememiştir. Ayrıca Özal’ın dışa açılma politikasıyla ihracatın yapısında önemli değişimler de yaşanmıştır. Özal’ın ihracat ve ithalat gelişimine yönelik aldığı tedbirleri genel olarak değerlendirecek olursak, ihracat ve ithalatta yaşanan artışın Türkiye’nin zaman içinde uluslararası alanda rekabete açık bir hale geldiğini söyleyebiliriz⁴⁵⁰. 1983-1987 dönemlerinde Türkiye’nin sanayi alanda ilerlemesi yönünde önemli teşvikler

⁴⁴⁹ Cingöz, 2011, s.100.

⁴⁵⁰ Ali Konak, Ticarete Dışa Bağımlılık ve Türkiye’nin Dış Ticareti Üzerine Etkileri: 1980-2010 Ekonomik Analizi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sakarya, 2012, s.117-118.

yapıldığını bununla birlikte tarım ve diğer alanlarında yönelik devlet desteğinin azaldığı görülmektedir.

3.1.4. Türkiye’de Ekonomik Krizler

1980 yılı itibariyle Türkiye’nin ekonomisinde meydana gelen değişimler ve aksaklıklar krizlere yol açmıştır. Bu çerçevede ekonomik krizler; herhangi bir mal, hizmet, üretim faktörü veya döviz piyasasındaki fiyat veya miktarlarda, kabul edilebilir bir değişme sınırının ötesinde gerçekleşen şiddetli dalgalanmalar olarak nitelendirilir⁴⁵¹. Aynı zamanda gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde ekonomik yapının tam oturmamış olması dış ticaret ekonomisinde birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Ekonomik krizlerle birlikte gelen etkilerden bazıları şu şekildedir: “İşsizlik, fakirlik ve artan açlık, büyümede yavaşlama ve ekonomide daralma, döviz kurlarında dalgalanma”⁴⁵².

Ekonomik krizlerin beraberinde getirdiği diğer olumsuz sonuçlardan bazıları ise şu şekilde olmuştur. Halkın finansal alana duyduğu güven azalır, kredi bulma ve finanse etme güçlüğü ortaya çıkmış ve ülke ekonomilerinde meydana gelen bu belirsizlik, ekonomide büyüme oranlarındaki azalmayı ve verimliliğin olumsuz etkilenmesi sorununu da beraberinde getirmiştir⁴⁵³. Bu sorunların ortaya çıkması ülke ekonomisini temelinden sarsabilmektedir.

Ekonomik krizler kendi içerisinde birkaç alt başlığa ayrılmaktadırlar. Bunlardan ilki “Reel Sektör Krizleridir”. Reel Sektör Krizleri, kendini daha çok mal-hizmet ve işgücü piyasalarındaki miktarların değişimi ile kendini göstermektedir⁴⁵⁴. Bu sektör krizlerinde üretim ve istihdamda çok büyük düşüşler yaşanmaktadır. Buna bağlı olarak üretimdeki azalmanın neticesinde istihdam edilen işgücünün fazlasının

⁴⁵¹ Aykut Kibritçiöğlu, *2008 Küresel Finans Krizi Öncesi Krizler ve Türkiye Ekonomisi*, İktisadi Krizler ve Türkiye Ekonomisi: (Ed. Nadir Eroğlu-İlhan Eroğlu-Halil Aydın), Orion Kitapevi, Ankara, 2015, s.504.

⁴⁵² Öznur Demir, *Ekonomik Kriz Dönemlerinde Uygulanan Vergi Politikaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Aydın, 2013, s.7.

⁴⁵³ Cansu Aydın-Mehmet Cural, “Türkiye’de 1980 Sonrası Yaşanan Ekonomik Krizler ile İç-Dış Borçlanma İlişkisi”, *Maliye Çalışmaları Dergisi*, Sayı:67, (2022), s.29.

⁴⁵⁴ Demir, 2013, s.9.

işten çıkarılması sonucu ortaya çıkacaktır⁴⁵⁵. Bu durum işsizliğin artmasında önemli bir etken olmuştur.

Ekonomik krizlerinden biri ise “Finansal Ekonomik Krizlerdir” Finansal krizler, birden çok değişkenin bir araya gelmesiyle oluşan, özellikle de merkezinde insanların tepkilerinin yer aldığı olgulardır⁴⁵⁶. Aynı zamanda finansal krizler, döviz ve hisse senedi piyasaları gibi finans piyasalarındaki yüksek fiyat dalgalanmaları veya bankacılık sisteminde bankaların geri dönmeyen (batık- iflas etmiş) kredilerin aşırı derecede artması sonucunda yaşanan ciddi ekonomik sorunlar” olarak tanımlanabilir⁴⁵⁷. Bununla beraber kişilerin finansal anlamda risk sevmesi ve mevcut sınırların zorlanmasıyla da finansal krizler ortaya çıkmaktadır. Finansal krizler dünyada en çok görülen krizlerin başında gelmektedir.

Ortaya çıkan ekonomik krizlere yönelik alınan genel tedbirler tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de aynı olmuştur. Bu krizlere yönelik alınan veya alınabilecek belli başlı tedbirler şu şekildedir: “ilk yapılması gereken ekonomik krizin yayılmasını durdurmak olacaktır. Hemen akabinde alınacak en önemli tedbir ise mevduat sahiplerinin güvenini yeniden sağlamak, ödeme sistemini korumak yani, krize yönelik politikalar olmalı iken; sonraki aşamada sorunlu bankaları yeniden yapılandırmak ve sermaye yapılarını güçlendirmek yani, bankalara yönelik yeni politikalar geliştirerek krizi kontrol altına almak temel hedef haline getirilmelidir”⁴⁵⁸. Aynı zamanda ekonomik krize yönelik alınacak tedbirlerin kapsamlı olması gerekmektedir.

Reel Sektör Krizleri kendini mal ve hizmet piyasası üzerinde gösterirken Finansal Krizler ise bankacılık, döviz, borsa piyasası üzerinde kendini göstermiştir. Ekonomik krizler bir ülkenin sadece ekonomisini değil aynı zamanda mevcut tüm yapıya zarar verebilmektedir. Bu bağlamda ekonomik krizlerin ortaya çıkmasını engellemek için ekonomide tam bir istihdama ulaşılmasını sağlamak temel hedef

⁴⁵⁵ Cihan Tanrıöven-E. Ebru Aksoy, “Krizlerin Reel Sektör İşletmeleri Üzerine Etkileri: İMKB’de Sektörel Bazda İnceleme”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:11, Sayı:2, (2009), s.83.

⁴⁵⁶ Müslüme Narin-Aslı Özer, “Küresel Krizin Reel Sektör Üzerine Etkileri: Türkiye İmalat Sanayi”, s.1091.

⁴⁵⁷ Demir, 2013, s.9.

⁴⁵⁸ Mert Ural, “Finansal Krizler ve Türkiye”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:18, Sayı:1, (2003), s.16.

haline getirilmelidir. Aynı şekilde fiyat istikrarının korunması, gelir dağılımında adaleti sağlamak, ödemelerin planlı ve dengeli olması, büyüme hızının yeterli düzeyde olmasına dikkat edilmelidir.

Türkiye 1980 yılı itibariyle ekonomik açıdan yeni bir döneme girmiştir. Ülke ekonomisi 1980 öncesinde dışa kapalı, ithal ikamesine dayanan, sabit kur rejiminin izlendiği bir yapıda iken, 24 Ocak 1980 Kararları ile finansal liberalizasyonu ve ihracata yönelik sanayileşme uygulanması başlatarak, döviz kuru ve faiz politikalarına reform düzeyinde değişiklikler getirerek ülkenin ekonomisine yeni boyut kazandırmıştır⁴⁵⁹. Bu programla birlikte, devletin ekonomiye müdahalesi en az düzeyde tutulmuş olup elde edilen kaynakların özel kesim aracılığıyla etkin bir biçimde kullanılması amaçlanmıştır⁴⁶⁰. Aynı zamanda programla beraber piyasaların serbestleştirilmesi ve ülke ekonomisinin dış rekabete açılmasının sağlanması hedeflenmiştir⁴⁶¹.

24 Ocak kararları ile dış politika ekonomisinde ilişkiler bakımından bu dönemin belirleyici özellikleri, ithalatta liberalizasyon, ihracatta çok cömert teşvikler ve döviz kurunda zaman içinde ılımlı tempoda reel devalüasyonları hedefleyen bir esnek kur sistemi oluşturulmuştur⁴⁶². Bununla beraber ithalatta miktar kontrolleri yüksek oranda kaldırılmıştır. Aynı zamanda fiyat kontrolleri ve temel malların birçoğu üzerindeki sübvansiyonların kaldırılması ve iç talebin daraltılmasına dönük makro politikalar getirilmiştir⁴⁶³. Ülke ekonomisini düzeltmek adına getirilen bu politikalar sonrasında keyfi bir şekilde azaltılıp ve arttırılan fon uygulamalarının yaygınlaşmasını sağladığı gibi Türkiye ekonomisini derinden sarsmıştır.

1980 sonrası uygulanan reformların siyasi bir istikrar kazanmamasıyla birlikte ülke ekonomisinde yapısal bir dengesizlik oluşmuştur. Buna bağlı olarak Türkiye, enflasyonun kol gezdiği bir ülke haline gelmiştir. Nitekim ekonomik krizlerin, faiz oranlarındaki yükselmeye karşın sermaye akımlarında tersine işleyişle birlikte, sınırlı

⁴⁵⁹ Sevim Gökdemir, 1980 Sonrası Türkiye’de Yaşanan Ekonomik Krizler ve Krizlerin İşsizliğe Etkisi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitimi*, İstanbul, 2021, s.29.

⁴⁶⁰ Hüseyin Şahin, *Türkiye Ekonomisi*, Ezgi Kitapevi, 2002, s.113-114.

⁴⁶¹ Aydın-Cural, (2022), s.32.

⁴⁶² Boratav, 2005, s.155.

⁴⁶³ Gökdemir, 2021, s.29.

döviz rezervlerinin ve sürdürülemez cari açığın mali piyasaları baskılayarak devalüasyon beklentisi yaratması sonucu baş gösterdiği görülmektedir⁴⁶⁴.

Turgut Özal hükümeti 24 Ocak Kararları ile devletin ekonomi içerisindeki payını küçültmek için özelleştirme yoluna gitmişlerdir. Ancak başarılı olunmadığı için Kamu İktisadi Teşebbüsler (KİT) açıkları bütçe üzerinde büyük bir yük olmaya devam etmiştir. Kamu kesiminin cari harcamaları kontrol edilemeyişi beraberinde Para arzının kontrol edilememe sorununu getirmiştir⁴⁶⁵. Bu durum enflasyonu hızlandırmıştır.

Bu dönemde hükümetin sürekli artan kamu harcamalarına yönelik iç ve dış borçlanmalar yapılmıştır. Devletin dış borçlanması yabancı kaynaklardan sağlanan, alındıkları ya da geri ödemeleri sırasında ulusal gelir üzerine artırıcı veya azaltıcı etkide bulunan ve uluslararası ilişkiler neticesinde doğan transferlerdir⁴⁶⁶. Devletin dış ülkelere aldıkları bu borçlar kendi içerisinde sınıflandırılmaktadır.

Devletin dış ülkelere aldığı bu borçlar vade yapılarına göre “kısa, orta ve uzun vadeli krediler” borçlulara göre “kamu kesimi- özel kesim borçları”, alacaklılara göre, “çok taraflı (uluslararası kuruluşlardan sağlanan)- iki taraflı krediler”, koşullanma göre “resmi (dış yardım niteliğinde)- ticari (piyasa koşullarına göre) krediler”, kullanım biçimlerine göre “bağlı serbest krediler” ve “program-proje kredileri” gibi çeşitli sınıflandırmalar yapılmıştır⁴⁶⁷.

Bu dönemde dış borçlanmanın yanı sıra iç borçlanmada çıkış gibi büyümüştür. 1984’te 4.655 milyar dolar iç borçlanma yapılmışken 1989 sonunda iç borçlanma 41.954 milyar dolara yükselmiştir⁴⁶⁸. Nitekim 1980 itibarıyla Türkiye’nin iç ve dış

⁴⁶⁴ Serpil Kahraman Akdoğu, “Türkiye’de Mali Serbestleşme Süreci ve Krizlerin Kısa Bir Özeti”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:16, Sayı:2, (2012), s.190.

⁴⁶⁵ Şule Atatoprak, Türkiye’de Hükümetler ve Ekonomik Krizler: 1963-2006 Dönemi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum, 2007, s.72.

⁴⁶⁶ Ahmet Turan Adıyaman, “Dış Borçlarımız ve Ekonomik Etkileri”, *Sayıştay Dergisi*, Sayı:62, (2006), s.22.

⁴⁶⁷ Hüseyin Avni Egeli, “Türkiye’nin Dış Borç Yapısının Analizi”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:47, Sayı:03, (1992), s.124.

⁴⁶⁸ Atatoprak, 2007, s.72.

borçları bir hayli artmıştır. Bu borçlanmanın Türkiye'nin iktisadi kalkınmasında büyük bir engel teşkil etmiştir.

Devletin bu süreçte ekonomiye getirdiği ek yükün ve bunun yol açtığı enflasyonist baskıların bir göstergesi mahiyetinde olan bütçe açığının GSMH'ya oranı 1985-86 yıllarında %2.8 düzeyinde iken 1987 yılında hızla yükselerek %4.4 çıkmıştır⁴⁶⁹. Bütçe açıklarının kontrol edilmemesi, devlet harcamalarından kaynaklı bir enflasyonun ortaya çıkmasına neden olduğu gibi aynı zamanda ekonomideki tüm dengeleri bozmaktadır.

Birinci Turgut Özal Hükümeti döneminde enflasyon, büyüme, dış borç, iç borç ve bütçe açığını ortaya çıkarmak için aşağıdaki tablonun verilerinden istifade edilmiştir⁴⁷⁰.

Tablo 20. Enflasyon, Büyüme, Dış Borç, İç Borç, Bütçe Açığı Oranları

Yıllar	Enflasyon (%)	Büyüme (%)	Dış Borç T. (Milyar)	İç Borç T. (Milyar)	Bütçe Açığı (Milyar)
1983	30,5	3,3	18.385		
1984	50,3	5,9	20.659	4.655	-979
1985	43,2	5,1	25.476	6.993	-798
1986	29,6	8,1	32.101	10.534	-1.411
1987	32	7,4	40.428	17.238	-2.607

Kaynak, Dilek Akbaş Akdoğan, “Cumhuriyet’in Kuruluşundan Bugüne Türkiye’de Dış Borçlanma”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 22, Sayı:294, (2023), s.312. Hamiyet Yiğit, Türkiye’de Cari İşlemler Açığı Sorunu: Nedenleri, Ekonomiye Etkileri ve Çözüm Önerileri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Çorum, 2018, s.58. Atatoprak, 2007, s.73.

Yukarıdaki tablonun verilerinden anlaşılabileceği üzere Türkiye’nin 1984-1987 yılları arasındaki iç ve dış borçlarında yüksek bir artış yaşanmıştır. 1983 yılında dış borçlanma 18.385 milyar dolarken 1987 yılında bu rakam 40.428 milyar dolara çıkmıştır. Turgut Özal hükümetinin ekonomiyi geliştirmeye yönelik aldıkları tedbirlerin büyüme kısmında işe yaradığını ancak buna rağmen enflasyon sorununa

⁴⁶⁹ Funda Yüksel, Türkiye Ekonomisinde 1970-1987 Döneminde Enflasyon, Para Arzı, Ücret, İstihdam, Tüketim İlişkileri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, Ankara, 1989, s.27.

⁴⁷⁰ Dilek Akbaş Akdoğan, “Cumhuriyet’in Kuruluşundan Bugüne Türkiye’de Dış Borçlanma”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 22, Sayı:294, (2023), s.312. Hamiyet Yiğit, Türkiye’de Cari İşlemler Açığı Sorunu: Nedenleri, Ekonomiye Etkileri ve Çözüm Önerileri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Çorum, 2018, s.58. Atatoprak, 2007, s.73.

yönelik tedbirlerin işe yaramadığı gözlemlenmektedir. Aynı zamanda bu dönemde özel sektörün canlanması için devlet tarafından yapılan vergi indirimleri hem içeriden hem de dışarıdan daha fazla borç alınmasına sebep olmuştur. Nitekim Kamu kesimi açıklarına bağlı olarak genişleyen iç borçlanma, faiz oranlarının yükselmesine zemin hazırlamıştır⁴⁷¹.

1980 istikrar programının bir diğer başarısızlığı, faiz oranlarının serbest bırakılması olmuştur⁴⁷². Faiz oranlarının serbest bırakılması sonucunda, bankacılık sistemi yüksek faizlerle sürekli mevduat sertifikası üreten hale gelerek kırılganlaşmış, geri ödenmeyen kredi maliyetlerindeki artış 1982 yılında “Bankerler Krizi” olarak bilinen krize sebebiyet vermiştir⁴⁷³. Aynı zamanda 1981 yılı itibariyle bankalar ve bankerler arasında faiz rekabeti yaşanmaya başlamıştır. Bu krizden etkilenenlerin başında gelen inşaat kesimindeki küçük girişimciler, artan faizlere rağmen ayakta kalma umuduyla bankerlerden borç almaya soyundular; bankerler ise bu durumdan yararlanmak için varlıklarını bu yoldan değerlendirmeye çalıştılar⁴⁷⁴.

Bankalar ve Bankerler arasında yaşanan faiz rekabeti neticesinde, bankerler 1982 yılı itibariyle iflas etmeye başladılar⁴⁷⁵. İlk etapta küçük mevduat sahipleri sonrasında bunu takiben büyük mevduat sahipleri iflas etmeye başladılar. Bunlardan birkaçı Kastelli, Meban bankerleri iflas eden isimler arasında yerlerini almışlardır. Bunun yanı sıra Odibank, Hisarbank, İstnabul Bankası gibi küçük bankalarda iflas etmiştir. Tasarruf sahiplerinin mağduriyetinin giderilmesine yönelik devlet “Bankerzedeler Yasasını” çıkartmıştır⁴⁷⁶. Bu yasa neticesinde tasarruf sahiplerine yıl içerisinde 200’er bin tl ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bu olay neticesinde halk tekrardan bankalara yönelmiştir.

Genel olarak bu dönemde yaşanan olayları değerlendirecek olursak; döviz kuru politikasına ilave olarak, ihracatta vergi iadesi ve ihracat reeskont kredisi gibi

⁴⁷¹ Aydın-Ural, (2022), s.32.

⁴⁷² Gülten Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 2005, s.208.

⁴⁷³ Akdoğu, (2012), s.194.

⁴⁷⁴ Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)*, 2005, s.208.

⁴⁷⁵ Büyük bankalar yüksek faiz oranlarına yönelik kendi aralarında “Centilmenlik Anlaşması”nı yaparak faiz oranlarını sabitlemişlerdir.

⁴⁷⁶ Akdoğu, (2012), s.194-195.

diğer ticaret politikası araçları da ihracatın artırılmasında etkili olmuştur⁴⁷⁷. Bu da beraberinde ödemeler arasındaki problemi çözmüştür. Turgut Özal hükümeti ekonomik krizin çözümü için birtakım önlemler almışlardır. Bu önlemler “kamu harcamaları büyük oranda kısılmış, KİT ürünlerinin fiyatı arttırılmış, sıkı para politikasını uygulamışlardır.

3.2. Sosyal Politikalar

Birinci Turgut Özel Hükümetinin programında sosyal adalet ve sosyal yardımlaşma, devletin temel hedefleri haline getirilmeye çalışılmıştır. Türkiye’nin kültürel politikasın da sosyal politikalar, ekonomik politikalarla eş değerde tutulmuştur. Bu iki yapı arasında dengenin oluşturulması Turgut Özal için büyük bir önem teşkil etmektedir. Bununla beraber Özal hükümet programında sosyal politikaya yönelik şu ifadeleri kullanmıştır: “*Fert ve millet seviyesinde sosyal güvenliğin ilk ve en önemli teminatı ailedir. Herkesin yapmakla zorunlu olduğu temel eğitim dışında, sayı, çeşit ve vasıf itibariyle eğitim ve öğretim hizmetleriyle memleketin iktisadî ve sosyal hedefleri arasında irtibat kurulması elzemdir*”⁴⁷⁸.

“*Eğitim ve öğretim ferdin ve toplumun maddî ve manevî kalkınmasında, millî ve ahlaki değerlerin korunmasında ve gelişmesinde, kültür, sanat ve medeniyetin gelişmesinde ve geleceğe aktarılmasında, ilmi ve ilmi düşüncenin kazanılmasında temel rolü oynar. Genel olarak fertlerin ve milletlerin sosyal ve iktisadî seviyeleri eğitim ile doğrudan ilgilidir*”⁴⁷⁹. “*Hedef olarak sosyal adaletin fırsat eşitliğinin sağlanması, bölgeler arası gelişmişlik farklarının azaltılması, refahın yaygınlaştırılması, sosyal politikamızın temel unsurlarını meydana getirir. Sosyal güvenlik ve sosyal yardım politikamız, çalışmamayı teşvik edici değil, muhtaçların korunmalarına, gelişmelerine, yararlı hale gelmelerine yönelik olacaktır*”⁴⁸⁰

Turgut Özal’ın bu sözlerinden hükümetin, sosyal adalet anlayışında bireyin ön planda tutulduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Özal, bireyler arasındaki gelir dağılımında oluşan adaletsizliği kaldırılmasını ve orta direğin güçlenmesini

⁴⁷⁷ Atatoprak, 2007, s.74.

⁴⁷⁸ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.78.

⁴⁷⁹ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.78.

⁴⁸⁰ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.77.

istemektedir. Özal, sosyal adalet anlayışına bakıldığından kendisinin tüm bireylerin aynı seviyede yaşamalarını istediği de görülmektedir. Özal, bireylerde sosyal yardımlaşma ve adalet bilincinin geliştirilmesi amacıyla 1986 yılında “Sosyal Yardımlaşma Teşvik Fonunu” kurmuştur⁴⁸¹. Burada yani sosyal politikalar kısmında Birinci Özal Hükümeti Döneminde özellikle eğitim ve sağlık alanında ne gibi düzenlemelerin olduğu hususu üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

3.2.1. Sağlık Hizmetleri

Turgut Özal’a göre gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin milli gelirin yarısı veya daha fazlasını hizmet sektörü sağlamaktadır. Sosyal gelişimin sağlanması, sanayi ve tarımın ilerlemesiyle doğrudan ilgilidir⁴⁸². Aynı zamanda hizmet sektörü en çok istihdamın yaşandığı sektör olmuştur. Bu bağlamda hizmet sektörü birçok iş bölümünü içinde barındırmıştır. Bunlardan bazıları şu şekildedir. “Turizm, Sağlık, eğitim, reklamcılık, hukuk, tamir ve bakım, pazarlama, iç ve dış ticaret, bankacılık, sigortacılık, müteahhitlik”⁴⁸³. Hizmet sektörünün gelişimi ülkenin kalkınmasında önemli bir rol oynadığı gibi aynı zamanda işsizliğin çözümü içinde büyük bir öneme sahip olmuştur.

Turgut Özal Hükümeti döneminde özellikle sağlık alanında yapılan çalışmalar kapsamında hastane sayısının ve buna bağlı olarak da hastanedeki yatak sayılarının ciddi oranda artmış olduğu TÜİK verileriyle ortaya çıkmaktadır. Örneğin 1983’te 646 olan hastane sayısı, 1987’de ülke genelinde 110 adet artarak 756’ya yükselmiştir. Aynı şekilde 1983’te 99.336 olan hastane yatak sayısı, 1987 yılı itibarıyla 111.135’e yükselmiştir. Hastane sayılarındaki artışlara bağlı olarak ülke genelinde sağlık personeli sayısında da bir artış olmuştur. Örneğin 1983’te 19.140 olan uzman doktor sayısı 1987’de 21.411’e; 13.123 olan pratisyen hekim sayısı 17.148’e; 29.136 olan

⁴⁸¹ Mehtap Nur Bitmez, 1980 Sonrası Türkiye’de Sosyal Politikalar ve Uygulamalar, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kırıkkale, 2018, s.82. Şahin, Türkiye’de Liberalizm Eleştirisi: Turgut Özal Dönemi (1983-1989), 2022, s.66.

⁴⁸² Neziroğlu-Yılmaz, 2013, s.5996.

⁴⁸³ Murat Bayat-Abdulahap Baydaş-Cahit Atlı, “Hizmet Sektörünün Kavramsal Tanımı ve Ulusal Ekonomilerdeki Önemi”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:5, Sayı:9, (2015), s.62.

hemşire sayısı 34.855'e yükselmiştir. Son olarak 1983'te 1.367 olan eczacı sayısı 1987'de çok büyük oranda artarak 13.688'e çıkmıştır⁴⁸⁴.

1983-1987 yılları arasında eczanelerin artması halkın ilaca kolay bir şekilde ulaşmasını sağladığı gibi tedavi sürecine de kolaylıklar sağlamıştır. Sayısı artan ebeler sayesinde doğum esnasında meydana gelen ölüm oranlarının da önüne geçilmiştir. Tüm bunları göz önünde bulduğumuz takdirde Turgut Özal dönemi içerisinde sağlık sistemlerin de olumlu yönde gelişmelerin yaşandığını söylenebilir. Sağlık sisteminde olduğu gibi eğitim alanında da ciddi ilerlemeler olmuştur. Söz konusu bilgiler, aşağıda ayrıntılı olarak verilmiştir.

Turgut Özal yabancı yatırımcıların Türkiye'ye yönelik sermaye yatırımları için önemli girişimlerde bulunmuştur. En önemli girişimlerinden biri Philips markasının Türkiye'de fabrika açmasına yönelik olmuştur. Yabancı sermayenin Türkiye'ye girmesiyle birlikte gelenlerin konaklama ihtiyaçları da artmıştır. Ülkeye gelen yabancılarla beraber turizm sektöründe büyük bir hareketlilik başlamıştır. Konuya açıklık getirmek amacıyla aşağıda verilen on yedi numaralı tablonun verilerinden istifade edilmiştir⁴⁸⁵.

Tablo 21. Türkiye'ye Yönelik Yabancı Sermaye Hareketleri

Yıllar	Yabancı Sermaye	Yatırım Tutarı	Firma	Toplam Sermaye	Füli Giriş
1983	102.74	199.22	166	147.109	87
1984	271.36	312.28	235	254.775	162
1985	234.49	1.168.16	408	464.981	158
1986	364.000	3.099.74	619	707.164	170
1987	655.24	3.179.53	836	960.035	239

Kaynak: Sefer Şener-Cüneyt Kılıç, "Osmanlı'dan Günümüze Yabancı Sermaye", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:1, (2008), s.38.

Tablodan da anlaşılacağı üzere 1983'ten itibaren Türkiye'ye girişine izin verilen yabancı sermaye diğer yıllarda artarak devam etmiştir. Türkiye'ye giren yabancı sermayenin milyon dolar bazında artışının yanı sıra bu süreçte faaliyette

⁴⁸⁴ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), Türkiye İstatistik Cep Yıllığı, 1988, Ankara, 1988, s.45.

⁴⁸⁵ Sefer Şener-Cüneyt Kılıç, "Osmanlı'dan Günümüze Yabancı Sermaye", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:1, (2008), s.38.

bulunan firma sayıları da zaman içerisinde çok daha fazla artmıştır. Nitekim bu durum Türkiye'nin ekonomisinin olumlu yönde etkilemiştir.

Turgut Özal turizm programının önemini şu sözlerle ifade etmiştir: *“Turizmin geliştirilmesi işsizliği en kısa zamanda çözecek yolların başında gelir. Turizmin geliştirilmesi için altyapı yatırımlarının hızlandırılmasını, bürokrasinin asgariye indirilerek süratli bir karar ve uygulama sisteminin getirilmesini, gerçekçi döviz kurlarının sürekli kılınmasını, iç ve dış yatırımların etkili ve istikrarlı bir şekilde teşvik edilmesini en önemli konular olarak görüyoruz”*⁴⁸⁶. Özal'ın bu sözlerinden yola çıkarak kendisinin turizmin gelişmesine önem verdiği anlaşılmaktadır⁴⁸⁷. Özal için turizm sadece ülkenin ekonomisi için değil aynı zamanda yabancı yatırımcıların ülkeyi tanınmasına da fırsat sunmaktadır. Turgut Özal döneminde turizm alanındaki gelişmelerin neler olduğunu ortaya çıkarılması için aşağıdaki tablonun verilerinden istifade edilmiştir.

Tablo 22. Turist Sayısı ve Döviz Gelirleri

Yıl	Gelen turist sayısı	Döviz gelirleri
1983	284.433	370.000.000
1984	312.426	390.000.000
1985	326.435	1.482.000.000
1986	333.993	1.215.000.000
1987	360.073	1.715.000.000

Kaynak: Erdinç Tutar, “Dünya Turizmi İçerisinde Türkiye Turizminin Yeri ve Önemi”, *Eskişehir Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:8, Sayı:1-2, (1990), s.253.

Tablodan da anlaşılacağı üzere 1983 yılından itibaren Türkiye'ye gelen turist sayısı bir hayli artmıştır. Bununla beraber turistlerin gelişiyile birlikte ülkeye ciddi oranda döviz de gelmiştir. Turizm, Türkiye'nin dar boğazda olan ekonomisi için bir rahatlatma sağlamıştır. Aynı zamanda Özal'ın turizmin gelişmesine yönelik uyguladığı politikaların işe yaradığını da anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra turizm gelirleri ülkenin en önemli kazançlarından birisi haline gelmiştir. Özal, daha önceden

⁴⁸⁶ Güneş Yıldız Eldemir, Turgut Özal Dönemi Kültür ve Turizm Politikaları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2021, s.24.

⁴⁸⁷ Erdinç Tutar, “Dünya Turizmi İçerisinde Türkiye Turizminin Yeri ve Önemi”, *Eskişehir Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:8, Sayı:1-2, (1990), s.253.

“icraatın içinden” adlı programında turizm alanına daha fazla yatırım yapacaklarını da söylemiştir. 1983-1987 yılları arasında Özal’ın tahmininden daha fazla döviz Türkiye’ye gelmiştir.

İcraatın İçinden Programı; Turgut Özal’ın 13 Aralık 1983’te başbakan olmasının ardından devlet televizyonu TRT1’de belirli aralıklarla genellikle ekonomi ağırlıklı olmak üzere ülkede kamunun yaptığı yatırım ve icraatları anlattığı ve ilk olarak 31 Ocak 1984’te yayınlanan televizyon programının adıdır. Özal kameraların önüne geçip halka hitap etmeye başlamıştır. Aynı zaman bu program ANAP’ın daha da güçlenmesine olanak sağlamıştır. “*İcraatın İçinden programının jeneriği ise, dünyayı simgeleyen bir kürenin etrafında dönen ‘ANAVATAN’ yazısıyla başlamakta, bal peteğine dönüşen Türkiye haritasına bir arının konmasıyla devam etmekte, ardından da köprüler, barajlar, fabrikaların olduğu görüntüler Özal’ın bulunduğu karelerle harmanlanmaktadır*”⁴⁸⁸

3.2.2. Eğitim

Birinci Turgut Özal Hükümeti programında eğitimle ilgili olarak Özal şunları söylemiştir: “*Muhterem üyeler; geleceğimizin teminatı olan çocuklarımızın ve gençlerimizin modern ve ileri Türkiye idealine, Atatürk ilke ve inkılâplarına bağlı, millî ve ahlaki değerlerimizi benimsemiş, bilgili, ilmî düşünceye sahip, herkese karşı sevgi, saygı ve müsamaha besleyen medenî birer insan olarak yetişmelerini millî eğitimin esası sayarız*”⁴⁸⁹. Özal’ın bu sözlerinden yola çıkarsak eğitimde temel aldığı kişi Mustafa Kemal Atatürk olmakla beraber eğitimde Atatürk’ün hedeflerini temel alarak ilerlemek istediği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Özal, Atatürk’ün temel ilkelerine bağlı bir neslin yetişmesini tasvir etmiştir.

Turgut Özal’ın bu konuşmasından eğitimde fırsat eşitliğinden yana olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda öğretmenlerin eğitim ve öğretimin temel taşı olduğunu da söylemiştir. Özal, eğitimin sadece okullarla sınırlı kalmasını istemeyip halkın eğitim ve kültür seviyelerinin artması için radyo ve televizyon yayınlarına

⁴⁸⁸ Süleyman Aşık, Türkiye’de Demokrasinin Yeniden İnşası Sürecinde Anavatan Partisi (1983-1991), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2018, s.248.

⁴⁸⁹ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.78.

buna yönelik adımlar atılması gerektiğini ifade etmiştir. Sanayi, tarım ve hizmet sektörleri içinde eğitimin verilmesi amaçlanmıştır.

Turgut Özal döneminde ders ve ders kitaplarına yönelik birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Temmuz 1985’de, Milli Eğitim Bakanlığı, “bilimsel olarak doğrulanmadığı ve öğrencileri inançsızlığa götürdüğü” gerekçesiyle, Biyoloji ders ve kitaplarındaki Darwin’in ‘Evrin Teorisi’nin yanında ‘Yaratılış İnancı’nın da yer almasını kararlaştırmıştır⁴⁹⁰. Bunun yanı sıra Özal döneminde eğitimde yapılan en önemli değişiklik, mesleki liseler yoluyla ara kalifiye elemanlar yetiştirilmesi⁴⁹¹.

Turgut Özal döneminde eğitimin gelişmesine yönelik birtakım girişimlerde bulunulmuştur. Bu girişimler birkaçı sırasıyla şunlardır: “Anadolu ve Fen Liseleri yaygınlaştırılması sağlanılmıştır, Aynı zamanda 1985 yılında Anadolu İmam Hatip Lisesi açılmıştır”. Bununla beraber il ve ilçelerde görev yapan Milli Eğitim Müdürlükleri, 1984 yılında kaldırılmış, bunların yerine Milli Eğitim Gençlik ve Spor Müdürlükleri kurulmuştur⁴⁹². Daha öncesinde burada görev yapan 15 eski Milli Eğitim Müdürü ise başka görevlere atanmışlardır. Özal, eğitimde yabancı dil önemine de sürekli vurgu yapmıştır. Yabancı dil, mesleki gelişme ve başarıda olduğu kadar, dış ticaret, milletlerarası ilişkiler, ilim, sanat ve kültür alışverişinin de temel aracı haline gelmiştir⁴⁹³.

Turgut Özal hükümeti 24 Temmuz 1985 tarihli 129 sayılı karara göre, ortaokul Sosyal Bilgiler dersinin; 1985-1986 öğretim yılından itibaren Millî Coğrafya, Milli Tarih ve Vatandaşlık Bilgileri olmak üzere üç derse ayrılarak okutulmasına karar verilmiştir⁴⁹⁴. Bunun yanında, Çok Programlı Liseler, Anadolu Öğretmen Liseleri ve Anadolu Güzel Sanatlar Liseleri bu dönemde açılmıştır⁴⁹⁵.

⁴⁹⁰ Seda Sapmaz, 12 Eylül 1980 Askeri Hükümeti ve 1983-1987 I. Özal Sivil Hükümetinin Eğitim Görüş, Politikalarının ve Uygulamalarının Karşılaştırılması, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011, s.95.

⁴⁹¹ Mehmet Fatih Ayaz, “Turgut Özal Dönemi Eğitim Politikaları ve Günümüze Yansımaları”, Akademik Bakış Dergisi, Sayı:50, (2015), s.330.

⁴⁹² Tuba Çelebi, Anavatan Partisi Eğitim Politikaları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2019, s.47.

⁴⁹³ Tahir Kodal, Hükümet Programları ve TBMM’deki Tartışmalar Bağlamında Turgut Özal Dönemi (1983-1993) Eğitim Politikası, Bildiri Kitabı, (Ed. Şakir Çakır), Anı Yayıncılık, Ankara, 2018, s.839.

⁴⁹⁴ Sapmaz, 2011, s.95.

⁴⁹⁵ Ayaz, (2015), s.334.

Turgut Özal hükümetinin kurulmasıyla birlikte MEB’de yeni düzenlemelere gidilmiştir. Özal dönemi kapsamında yapılan değişiklikler ile Eğitim ve Spor Bakanlığı, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı’na dönüştürülmüştür. Çıraklık Eğitimi ile Yaygın Eğitim Genel Müdürlükleri, Çıraklık ve Yaygın Eğitim Genel Müdürlüğü olarak birleştirilmiştir⁴⁹⁶. Aynı zamanda eğitimde yeni politikalar geliştirmek için Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu açılmıştır. Özal, her ne kadar hükümet programında eğitimin önemine vurgu yapsa da nitekim kendi hükümeti döneminde eğitim konusunda kapsayıcı projeler geliştirilmediği görülmektedir. Bu dönem içerisinde iktisadi gelişmenin ön planda tutulması eğitimin geri planda tutulmasını sağlamıştır.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde eğitim alanında ne gibi gelişmeler olduğunu ortaya koymak amacıyla toplamda dört adet tabloda istifade edilmiştir. Bu tablolarda sırasıyla söz konusu hükümet tarafından yapılan eğitimle ilgili olarak yapılan düzenlemelere bağlı okul, öğrenci, öğretmen vs. gibi alanlarda sayısal yönden herhangi bir ilerlemenin olup olmadığı hususu ayrıntılı olarak ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde eğitim alanında yapılan düzenlemeler kapsamında ilkokullarda öğrenci ve öğretmen sayılarını ortaya koymak amacıyla aşağıda verilen tablonun verilerinden istifade edilmiştir⁴⁹⁷.

Tablo 23. İlkokullarda Okul ve Öğretmenlerle Öğrenci Sayıları

Öğretim Yılı	Okul	Öğretmen			Öğrenci		
		Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
1983	47.355	208.881	122.435	86.446	6.500.539	3.465.408	3.035.131
1984	48.502	209.911	123.502	86.409	6.527.036	3.457.460	3.069.576
1985	49.096	212.717	123.862	88.855	6.635.821	3.504.415	3.131.406
1986	49.718	216.886	126.296	90.593	6.703.895	3.544.588	3.159.307
1987	50.455	220.943	129.073	91.870	6.680.304	3.636.054	3.244.250

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Tarım İstatistikleri Özeti, Devlet İstatistik Enstitüsü 1923 -2013, Ankara, 2014, s. 62.

Yukarıdaki tablonun verilerinden açık bir biçimde görülebileceği üzere Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde Türkiye’de ilkokulların sayılarında görece

⁴⁹⁶ Çelebi, Anavatan Partisi Eğitim Politikaları, 2019, s.45.

⁴⁹⁷ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Tarım İstatistikleri Özeti, Devlet İstatistik Enstitüsü 1923 -2013, Ankara, 2014, s. 62.

bir artış olmuştur. Örneğin 1983'te 47.355 olan okul sayısı, 1987'de 3.100 adet artarak 50.455'e yükselmiştir. Aynı şekilde öğrenci ve öğretmen sayıları da artmıştır. Buna göre 1983'te 6.500.539 olan öğrenci sayısı 6.680.304'e ve 208.881 olan öğretmen sayısı da 220.943'e yükselmiştir. Söz konusu veriler, Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde eğitim alanında birtakım ilerlemelerin ve gelişmelerin olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde eğitim alanında yapılan düzenlemeler kapsamında ortaokullardaki öğrenci ve öğretmen sayılarını ortaya koymak amacıyla aşağıda verilen tablonun verilerinden istifade edilmiştir⁴⁹⁸.

Tablo 24. Ortaokullarda Okul ve Öğretmenlerle Öğrenci Sayıları

Öğretim Yılı	Okul	Öğretmen			Öğrenci		
		Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
1983	4.258	42.365	28.043	14.322	1.450.624	938.125	512.499
1984	4.379	42.652	28.387	14.265	1.586.582	1.030.188	556.393
1985	4.501	42.514	28.871	13.643	1.673.723	1.087.877	585.846
1986	4.753	42.246	28.578	13.668	1.761.794	1.140.195	620.869
1987	5.001	42.551	28.715	13.836	1.870.515	1.207.603	662.912

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Tarım İstatistikleri Özeti, Devlet İstatistik Enstitüsü 1923 -2013, Ankara, 2014, s. 63.

Yukarıdaki tablonun verilerinden açık bir biçimde görülebileceği üzere Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde Türkiye'de ilkokullarda olduğu gibi ortaokulların da sayılarında görece bir artış olmuştur. Örneğin 1983'te 4.258 olan okul sayısı, 1987'de 743 adet artarak 5.001'e yükselmiştir. Aynı şekilde öğrenci ve öğretmen sayıları da artmıştır. Buna göre 1983'te 1.40.624 olan öğrenci sayısı 1987'de 1.870.515'e ve 42.365 olan öğretmen sayısı da 42.551'e yükselmiştir. Söz konusu veriler, Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde eğitim alanında birtakım ilerlemelerin ve gelişmelerin olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

⁴⁹⁸ BDİE, 2014, s. 63.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde eğitim alanında yapılan düzenlemeler kapsamında liselerdeki öğrenci ve öğretmen sayılarını ortaya koymak amacıyla aşağıda verilen tablonun verilerinden istifade edilmiştir⁴⁹⁹.

Tablo 25. Liselerde Okul ve Öğretmenlerle Öğrenci Sayıları

Öğretim Yılı	Okul	Öğretmen			Öğrenci		
		Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
1983	1.190	47.697	29.727	17.970	529.765	308.388	221.377
1984	1.211	49.205	30.281	18.924	583.727	334.095	249.632
1985	1.283	51.892	31.210	20.682	627.985	359.690	268.295
1986	1.344	55.065	32.924	22.141	672.574	383.298	289.276
1987	1.436	57.834	34.494	23.340	697.227	396.885	300.342

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Tarım İstatistikleri Özeti, Devlet İstatistik Enstitüsü 1923 -2013, Ankara, 2014, s. 66.

Yukarıdaki tablonun verilerinden açık bir biçimde görülebileceği üzere Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde Türkiye’de ilkokullarda ve ortaokullarda olduğu gibi liselerin de sayılarında görece bir artış olmuştur. Örneğin 1983’te 1.190 olan lise sayısı, 1987’de 246 adet artarak 1.436’a yükselmiştir. Aynı şekilde öğrenci ve öğretmen sayıları da artmıştır. Buna göre 1983’te 527.765 olan öğrenci sayısı 1987’de 699.227’ye ve 47.697 olan öğretmen sayısı da 57.834’e yükselmiştir. Söz konusu veriler, Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde eğitim alanında birtakım ilerlemelerin ve gelişmelerin olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde eğitim alanında yapılan düzenlemeler kapsamında üniversitelerdeki öğrenci ve öğretmen sayılarını ortaya koymak amacıyla aşağıda verilen tablonun verilerinden istifade edilmiştir⁵⁰⁰.

⁴⁹⁹ BDİE, 2014, s. 66.

⁵⁰⁰ BDİE, 2014, s. 70.

Tablo 26. Üniversitelerde Öğrencilerle Öğretim Görevlisi Sayıları

Öğretim Yılı	Öğretim Görevlisi			Öğrenci		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
1983	20.333	14.468	5.865	322.320	213.650	108.670
1984	21.949	15.413	6.536	398.185	273.028	125.157
1985	22.968	16.018	6.950	449.414	303.932	145.482
1986	24.382	16.797	7.585	481.600	320.624	169.976
1987	27.196	18.726	8.470	503.623	335.603	168.020

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Tarım İstatistikleri Özeti, Devlet İstatistik Enstitüsü 1923 -2013, Ankara, 2014, s. 70.

Yukarıdaki tablonun verilerinden açık bir biçimde görülebileceği üzere Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde Türkiye’de diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi yüksek eğitim veren okullarda öğrenci ve öğretim görevlisi sayılarında görece bir artış olmuştur. Örneğin 1983’te 322.320 olan üniversite öğrenci sayısı 1987’de 503.623’e ve 20.333 olan öğretim görevlisi sayısı da 27.196’ya yükselmiştir. Söz konusu veriler, Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde eğitim alanında birtakım ilerlemelerin ve gelişmelerin olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Yukarıda yer alan tablolar neticesinde Özal dönemi bağlamında eğitimde her yıl içerisinde öğrenci sayısının arttığını ve bununla birlikte öğretmen sayısının arttığını söylemek mümkündür.

3.2.2.Ulaşım

Bireyin çevresi ile ilişki kurmasında, üretmiş olduğu bilgi-sermaye-mal ve hizmetlerin bir yerden başka bir yere taşınmasında rol oynayan unsurların başında ulaşım gelmiştir⁵⁰¹. Ulaştırma kavramının en genel tanımı insanın ve eşyanın bir yerden başka bir yere hareket ettirilmesidir. Ulaşım sektörünün gelişimi kendisiyle birlikte, sanayi, tarım, madencilik, turizm, sağlık, eğitim ve savunma sanayinin de gelişmesine olanak sağlar. Bir başka açıdan bakılacak olursa, ulaştırma bir hizmet sektörüdür ve aynı zamanda diğer bütün sektörleri yatay olarak kesen ve bu sektörlerin gelişmelerini destekleyen veya engelleyebilen bir sektör olarak

⁵⁰¹ Taşkın Deniz, “Türkiye’de Ulaşım Sektöründe Yaşanan Değişimler ve Mevcut Durum”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt:21, Sayı:26, (2016), s.137.

sosyoekonomik gelişmenin ön şartı olma niteliğine de sahip olmuştur⁵⁰². Ulaştırma sistemlerinin gelişimi hem toplumsal hem de ekonomik açıdan büyük bir öneme sahip olmuştur.

Ulaşım sektörü karayolu, demiryolu, havayolu ve denizyolu olmak üzere dörde ayrılmaktadır. En ucuz ulaşımın karayolu olması hasebiyle en çok tercih edilen ulaşım karayolu olmuştur. Türkiye’de 1980’den sonra ulaşım sektörü ve beraberinde doğan ekonomik sorunlar nedeniyle ülke ölçeğinde planlama arayışına gidilmiştir. Bu bağlamda, Devlet Planlama Teşkilatı (Kalkınma Bakanlığı) önderliğinde bir “Ulusal Ulaştırma Ana Planı” (1983-1993) hazırlanmıştır⁵⁰³. Bu plan kapsamında Türkiye’nin ihtiyaç duyacağı ulaşım imkanlarını önceden tespit etmek ve mümkün olan en üst düzeyde ve rasyonel şekilde bu imkanları kullanarak ülkemiz ulaşım sektörünün yapısal değişimini belirlemek amacıyla hazırlanmıştır⁵⁰⁴. Bu planın hazırlanması Türkiye’nin ulaşım sorununa yönelik umut olmuştur. Lakin 1986 yılında herhangi bir basın açıklaması dahi yapılmadan hazırlanan bu plan daha uygulanmasına müsaade edilmeden kaldırılmıştır.

Ulusal Ulaştırma Kalkınma Planından kaldırılmasından hemen sonra devlet hızlı bir şekilde otoyol yapımına başlamıştır. Bu durum çok pahalı olan yatırımların yapılması sorununu da beraberinde getirmiştir. Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde ulaşım alanında ne gibi düzenlemelerin yapıldığını ortaya çıkarmak amacıyla üç adet tablonun verilerinden istifade edilmiştir. Bu tablolarda kara ve demiryolları alarındaki çalışmalarla karayollarının genel durumu hakkında bilgiler vermeye çalışılmıştır.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde ulaşım alanında yapılan düzenlemeler kapsamında yol ağının cinslerine göre dağılımı sayılarını ortaya koymak amacıyla aşağıda verilen tablonun verilerinden istifade edilmiştir⁵⁰⁵.

⁵⁰² İlker Öztürk, Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Demiryollarının Gelişimi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2009, s.1.

⁵⁰³ Mehmet Kalaycıoğlu, “Türkiye’de Bölgesel Ulaştırma Planlaması için Farklı Coğrafi Düzeylerdeki Ulaşım İlişkilerinin İncelenmesi”, Türkiye Cumhuriyeti Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı, Ankara, s.137.

⁵⁰⁴ Öztürk, 2009, s.114.

⁵⁰⁵ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye İstatistik Cep Yıllığı 1988, Ankara, 1988, s.195.

Tablo 27. Yol Ağının Satış Cinslerine Göre Dağılımı

Yıl	Kara Yollar	Toprak Yollar	Geçiş Vermeyen Yollar
1983	54.301	3.331	1.665
1984	54.685	2.757	1.670
1985	55.296	2.440	1.566
1986	55.753	1.812	1.574
1987	55.946	1.510	1.459

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), Türkiye İstatistik Cep Yıllığı 1988, Ankara, 1988, s.195.

Yukarıdaki tabloda Birinci Turgut Özal Döneminde karayollarında birtakım çalışmaların yapıldığı ve bölünmüş karayolların yapımında bir artış olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 1983'te 54.301 km² olan karayolların uzunluğu, 1987'de 1.645 km² artarak 55.946 km²'ye ulaşmıştır. Ayrıca geçit vermeyen yolların da sayısı azaltılarak yapılan yeni yolar ulaşım açılmıştır. Tablodaki verilere göre 1983'te 1.665 olan yol sayısı, 1459'a düşürülmüştür.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde ulaşım alanında yapılan düzenlemeler kapsamında motorlu kara taşıtları sayılarını ortaya koymak amacıyla aşağıda verilen tablonun verilerinden istifade edilmiştir⁵⁰⁶.

Tablo 28. Kayıtlı Motorlu Kara Taşıtları Sayısı

Taşıt Cinsi	1983	1984	1985	1986	1987
Otomobil	836.356	919.577	983.444	1.087.234	1.193.021
Minibüs	73.585	80.697	87.951	97.917	106.314
Otobüs	38.478	43.638	47.119	50.798	53.554
Kamyonet	186.427	198.106	212.505	224.755	233.480
Motorsiklet	217.327	256.338	298.052	327.326	369.112

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye İstatistik Cep Yıllığı 1988, Ankara, 1988, s.196.

Yukarıdaki tabloda Birinci Turgut Özal Döneminde karayollarında yer alan otomobil, minibüs, otobüs, kamyonet ve motosiklet sayılarında ciddi artışların olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 1983'te 836.356 olan otomobil sayısı 1.193.021'e; 73.585 olan minibüs sayısı 106.314'e; 38.478 olan otobüs sayısı 53.554'e; 186.427 olan kamyonet sayısı ise 233.480 ve son olarak da 217.327 olan motosiklet sayısı da

⁵⁰⁶ BDİE, 1988, s.196.

369.112'ye çıkmıştır. Bu veriler, karayollarındaki bütün araç sayılarında araç artışlarının çok ciddi oranda olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde ulaşım alanında yapılan düzenlemeler kapsamında demir yollarında yolcu sayısı, yolcu kilometreleri ve yük taşıma sayılarını, ortaya koymak amacıyla aşağıda verilen tablonun verilerinden istifade edilmiştir⁵⁰⁷

Tablo 29. Demir Yollarında Yolcu Sayısı, Yolcu Kilometreleri ve Yük Taşıma

Yıl	Yolcu Syısı	Yolcu Kilometresi	Yük Taşıma (ton)
1983	125.253	5.721.729	13.181
1984	131.442	6.276.727	14.772
1985	136.354	6.488.989	14.263
1986	129.352	6.052.022	13.656
1987	129.909	6.173.529	13.838

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye İstatistik Cep Yıllığı 1988, Ankara, 1988, s.197.

Yukarıdaki tablonun verilerinden Birinci Turgut Özal döneminde demir yollarında yüksek bir oranda artış olmamıştır. 1983 yılında demir yollarında yolcu sayısı 125.253 iken 1987 yılında ise 129.909 olmuştur. Yolcu sayıları göz önüne alınarak Özal dönemi kapsamında vatandaşların tren yolculuğunu çok tercih etmediklerini söylemek mümkündür. Demiryolu ile karayolu karşılaştırıldığında Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde, karayollarında daha fazla gelişmelerin olduğu söylenebilir.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde ulaşım alanında yapılan düzenlemeler kapsamında hava meydanlarında taşıma sayılarını ortaya koymak amacıyla aşağıda verilen tablonun verilerinden istifade edilmiştir⁵⁰⁸.

⁵⁰⁷ BDİE, 1988, s.197.

⁵⁰⁸ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye İstatistik Cep Yıllığı 1988, Ankara, 1988, s.201.

Tablo 30. Türkiye’de Seçilmiş Hava Meydanlarında Taşıma

Meydan		Hava Trafiği	Yolcu Sayısı		Taşınan Yük	
			İç Hat	Dış Hat	İç Hat	Dış Hat
Esenboğa (Ankara)	1983	17.712	847.323	345.231	4.003	3.196
	1984	19.919	1.012.845	351.183	3.923	3.071
	1985	19.882	969.280	350.760	4.819	3.821
	1986	19.678	929.842	331.784	4.770	4.379
	1987	20.907	1.137.742	432.013	6.220	5.320
İzmir	1983	17.468	386.514	190.393	5.821	4.112
	1984	16.514	404.795	226.504	6.217	6.711
	1985	18.804	366.423	307.689	6.518	6.275
	1986	19.676	436.453	398.426	7.165	8.180
	1987	19.099	523.316	640.687	8.629	13.974
Yeşilköy (İstanbul)	1983	43.094	1.111.511	1.797.167	21.876	47.404
	1984	49.166	1.189.771	2.145.168	22.971	67.311
	1985	52.860	1.107.315	2.398.094	24.734	71.222
	1986	56.333	1.223.084	2.530.596	27.345	83.758
	1987	60.840	1.517.590	3.069.983	33.586	99.637
Adana	1983	5.909	237.924	46.469	3.477	3.558
	1984	5.858	245.197	46.868	4.208	1.143
	1985	5.713	224.216	31.769	5.847	1.912
	1986	4.936	232.504	42.382	5.411	1.625
	1987	5.782	266.173	49.765	7.449	1.815
Diyarbakır	1983	809	86.946		1.029	
	1984	537	75.527		1.060	
	1985	471	71.038		819	
	1986	404	73.435		1.002	
	1987	871	90.930		1.108	

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye İstatistik Cep Yıllığı 1988, Ankara, 1988, s.201.

Yukarıda yer alan tabloya bakıldığında iç hatlarda en çok yoğunluğun yaşandığı yerin Yeşilköy (İstanbul) havalimanı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca iç hatlarda yolcu sayısının az olduğu şehir ise Diyarbakır’dır. Yine aynı zamanda yük taşımada en ön sırada olan şehir yine Yeşilköy havalimanı olmuştur. Bu bağlamda Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde havacılık alanında ilerleme yaşandığını söylemek mümkündür.

3.3. Türkiye’nin Kültür Politikalarına Yönelik Yapılan Düzenlemeler

Turgut Özal dönemi birçok değişim ve dönüşümün gerçekleştiği bir süreç olmuştur. Bu değişimler sadece ekonomik alanında değil aynı zamanda kültür ve sanat alanında da birçok önemli değişiklikler yaşanmıştır. Özal dönemi kapsamında pek çok kültür ve sanat faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Türkiye gibi modernleşmeye öncelik veren ülkeler, sinema, tiyatro, edebiyat, müzik gibi faaliyetlere yoğunlaşarak ilerleme imkânı bulmuşlardır. Buna bağlı olarak kültür kavramı şöyle tanımlanabilir. “Kültür hem bireyin hem de toplumun yaşam tarzı olarak nitelendirilebilir. Aynı zamanda Kültürün en önemli işlevi, topluma bir yaşama

şeması veya deseni vermesidir”⁵⁰⁹. Kültürel öğeler bireylerin bir araya gelmesine de olanak sağlamaktadır.

Turgut Özal’ın hükümet programında kültür ve sanat alanında yapmış olduğu konuşma oldukça dikkat çekici olmuştur. Özal’ın bu konudaki açıklamaları şu şekildedir: “Aziz milletvekilleri; *Kültür ve Sanat milletlerin gelişmesinde başta gelen bir değerler manzumesidir. Kültür ve sanat, millî değerlerin korunmasında ve gelişmesinde olduğu kadar, milletlerarası ilişkilerde de yakınlaşma ve dayanışmanın temel unsurudur*”⁵¹⁰.

“Millî bütünlüğümüzün her yönü ile araştırılmasına, işlenmesine, geliştirilmesine, benimsetip yayılmasına ve tanıtılmasına çalışılacaktır. Yurt dışında çalışan vatandaşlarımızın, soydaşlarımızın ve çocuklarının millî kültürümüzden kopmamaları için gerekli tedbirler alınacaktır. İlim adamlarımızın, din alimlerimizin ve sanatçılarımızın maddî ve manevî değerlerimizin korunmasında ve gelişmesinde önemli hizmetler ifa ettiklerine inanıyoruz. Fikir ve sanat eserleri sahiplerinin haklarının korunmasına özel olarak itina gösterilecektir. Milletimizin sosyal ve kültürel hayatında önemli rolü olan edebiyat, musiki, resim, folklor, sinema ve tiyatrunun geliştirilmesi, kültür, sanat ve eğitim politikamızın ana hedefidir”⁵¹¹.

“Sanatçının korunması ve sanatçı yetiştirilmesi için devletin gerekli desteği sağlamasını gerekli buluruz. Eski eserlerin korunmasını, yaşatılmasını, tarihî ve kültürel mirasımıza saygının tabii bir ifadesi olarak görürüz. Kütüphanelerin zenginleştirilmesi, modern imkân ve araçlarla teçhiz edilmesi, yurt sathına yayılması, okuma zevk ve alışkanlığının teşvik edilmesi zorunludur. Millî kültürümüzün tanıtılmasında ve yayılmasında radyo, televizyon ve başının büyük rolü ve önemi vardır. Bu meyanda, Anadolu Basınının teşvik tedbirleri ile güçlendirilmesini, basın-yayın hizmetlerinin dengeli dağılımını temin edecek bir politika olarak kabul ediyoruz”⁵¹². Aynı zamanda Özal, kültürel faaliyetlerin okul dışında da yapılması istemiştir.

⁵⁰⁹ Eldemir, 2021, s.80.

⁵¹⁰ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.78.

⁵¹¹ TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.78.

⁵¹² TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.78-79.

3.3.1.Basın

Toplumsal yaşamda kaliteli ve güvenilir bilginin sağlanmasındaki temel şartı hür ve tamamen bağımsız bir basın olmalıdır. Basın özgürlüğü, demokratik ülkelerin yönetimlerinin işleyiş gerekliliğinden önce gelmekte ancak, hiçbir özgürlük sınırsız olmadığı gibi basın özgürlüğü de sınırsız olamamaktadır⁵¹³. Basın yayın organları mutlak bir güç konumunda olmak istemektedirler. Bunun ise temel sebebi basın ve yayın organlarının büyük sermaye sahiplerinin eline geçmesi ve bu sermaye sahiplerinin siyasi isimlerle olan ilişkileri ve bu ilişkileri kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaları en önemli neden olmuştur. Bu durum özellikle 1980 Askeri Darbesi'nden sonra oluşmuştur.

1980 sonrasında basın ve yayın organlarında meydana gelen bu tekelleşme, basının asli görevinden uzaklaşmasına sebep olmuştur. Bu dönemde halka bilgi ve enformasyon aktaran unsurlar ciddi bir şekilde değişime uğramıştır⁵¹⁴. Basın kendi üzerindeki bu olumsuz etkiler nedeniyle “apolitik” bir tavır sergilemeye mecbur bırakılmıştır. Bu dönemde basın asli görevi olan haber verme ve bilgilendirme işlevinden uzaklaşarak “magazinleşme” sürecine girmiştir⁵¹⁵.

Magazin ve eğlenceyi temel alan yayın politikasını benimseyen basın organları, medya olma yolunda da önemli mesafeler katedilmiştir⁵¹⁶. 1983 yılında ANAP'ın iktidarı ile başlayan liberal ekonomi modeline geçiş ve dışa açılma basın ve yayın hayatını kökünden değiştirmiştir⁵¹⁷. Bu değişim beraberinde gazetelerin holdingleştirme sürecini getirmişti. Devletin dış ticarete sağladığı vergi kolaylığı ile büyük Avrupa markaları ve holding sahipleri Türkiye pazarına girmeye başlamıştır. Aynı zamanda gazete sayfalarında yer verilen ithal ürün reklamlarından elde edilen gelirlerden büyük holdinglerin ortaya çıkışı sağlanmıştır.

⁵¹³ Eren Taşdemir, “1980 Sonrası Türk Basını, Türk Siyasi Hayatı ve Basın-Siyaset İlişkisi”, *Selçuk İletişim*, Cilt:3, Sayı:4, (2005), s.173.

⁵¹⁴ Mehmet Suiçmez, *1980 Sonrasında Turgut Özal Döneminde Türkiye’de Yaşanan Siyasal, Sosyal ve İktisadi Değişimin Türk Basınına Etkisi*, “Yeni Medya ve Gazetecilik”, (Ed. Taylan Maral), Sosyal Bilimler, Bilecik, 2023, s.118-119.

⁵¹⁵ Murat Özgen, “Toplumsal Olaylarda Medyanın Etkinliği ve Rolü”, *İletişim Fakültesi Dergisi*, Sayı:13, (2002), s.24.

⁵¹⁶ Suiçmez, 2023, s.122.

⁵¹⁷ Selçuk Ural-Yasin Ercilsin, “1980-1983 Yılları Arasında Türkiye’de Basın ve Sanat Hayatı”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:62, (2018), s.589.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde yapılan çalışmalar kapsamında 1984 yılında televizyonda tamamen renkli yayınına geçilmiştir. 1986 yılında ise ikinci bir kanal açılmıştır. TRT uydu üzerinden yayın yapmaya başlamış, ayrıca ulusal radyo istasyonlarının sayısını da dörde çıkarmıştır⁵¹⁸. Özal dönemi içerisinde basın üzerinde her ne kadar Askeri Darbe'nin etkileri yoğun bir şekilde görülse de sivil yaşama geçilmesiyle bunun etkileri azalmaya başlamıştır.

Devletin bu süre zarfında radyo ve televizyondaki sansürü halkın gerçek bilgiye olan inancını yitirmesine sebep olmuştur ve bu bağlamda halk yeni arayışlara yönelmiştir⁵¹⁹. Aynı zamanda bu süre zarfında basın tarafında Turgut Özal ile ilgili olumlu bir imajı çizilmişse de dönemin en çok eleştirilen ve en çok tartışılan ismi Özal olmuştur⁵²⁰. Özal ile ilgili basında yer alan bazı haberler şu şekildedir: “Özal, elektriksiz köy bırakmadık ve vatandaşlarımız evlerine televizyon aldılar, dolayısıyla artık nüfus düşecektir”⁵²¹. Bu dönemde günümüzde de olduğu gibi en etkili olan ulusal basın içerisinde Sabah, Hürriyet, Cumhuriyet, Vatan, Milliyet gibi gazeteler yer almıştır.

3.3.2. Sinema ve Tiyatro

12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'nin Türk toplumuna ve siyasetine olduğu gibi sinema üzerinde de olumsuz etkileri olmuştur. Darbenin hemen akabinde sinema faaliyetlerine son verilir ve bazı sinemacılar tutuklanıp yargılanmıştır. Devrimci İşçi Sendikalarına (DİSK) bağlı olan Sinema Emekçileri Sendikası (SİNE-SEN) kapatılmıştır⁵²². Sendikanın 25 yöneticisi idamla yargılanmış olup 6 aydan 2,5 yıla kadar değişen sürelerde ceza alırlar ve çeşitli işkencelere de maruz kalmışlardır. Bu çerçevede Şerif Gören, Erol Batıbeki, Gani Turanlı, Necmettin Çobanoğlu işkenceye

⁵¹⁸ Harun Duman-Cem Pekman, *Türk Basın Tarihi, Anadolu Üniversitesi*, (Ed. Haluk Harun Duman-Seçil Banar), Eskişehir, 2018, s.222.

⁵¹⁹ Hikmet Özdemir, *Sivil Cumhuriyet*, Boyut Yayınevi, 1.Basım, İstanbul, 1991, s.91.

⁵²⁰ Gülay Çoşkun, *Basında Turgut Özal İmajı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 1994, s. 76.

⁵²¹ Bülent Habora, *Turgut Özal Dosyası*, Habora Kitapevi Yayınları, İstanbul, 1988, s.75.

⁵²² Yalçın Lülecı, “12 Eylül Etkisinde 1980’li Yıllarda Türkiye’de İktidar ve Sinema İlişkileri”, *Filmvisio*, Sayı:2, (2023), s.14.

maruz kalan sinemacılardan sadece birkaçı olmuşlardır⁵²³. Aynı zamanda Türk sinemasının en önemli kuruluşlarından biri olan “Türk Sinematek Derneği’nin” darbe sonrası tüm faaliyetleri durdurulmuştur.

Bu döneme bakıldığında sinemaya yönelik yasal düzenlemeler yapılmıştır. 1986 yılında 3257 sayılı Sinema, Video ve Müzik Eserleri Kanunu çıkartılmıştır⁵²⁴. 1987 yılına gelindiğinde darbenin üzerinden yedi yıl geçmesine ve yönetimin tekrardan sivil siyasetçilerin eline geçmesine rağmen darbenin etkileri hala devam ederken, Türk sineması adına çok önemli bir gelişme daha yaşanmıştır⁵²⁵. Bu tarihte Turgut Özal ile ABD hükümeti arasında imzalanan ve yabancı sermayeli şirketlere Türkiye’de koşulsuz, engelsiz bir şekilde ticaret yapma imkânı veren bir anlaşma imzalanmıştır⁵²⁶. Bu anlaşmanın imzalanması Türk sinema tarihi açısından büyük bir önem teşkil etmiştir.

Bu anlaşma kapsamında ABD hükümeti Türkiye arasında gerçekleşen ve yabancı sermayeli ticari şirketler gibi, yabancı sermayeli sinema yapım firmalarına da Türkiye’de faaliyet gerçekleştirme kolaylığı sağlanmıştır. Ancak Turgut Özal, ülkede yer alan sinema salonlarında yabancı filmlerin yoğun bir şekilde izletilmesinden oldukça rahatsızlık duymuştur. Özal, bu soruna yönelik birtakım düzenlemeler yapmak istese de başarılı olamamıştır.

Turgut Özal, aynı yıl içerisinde Camp David’de bir araya geldiği ABD Başkanı Bush’a Türk sinemasında yayınlanan yabancı filmlere yönelik hazırlayacağı yasa tasarısından söz eder, Özal’ın bu söylemine yönelik Bush, “Korkarım bunu yaparsanız bizim de sizin tekstil ürünlerinize kota koymamız gerekecek” diye belirtmiştir⁵²⁷. Bush, vermiş olduğu cevap ile Özal’ı açık bir şekilde tehdit etmiştir. Özal, aldığı cevaptan ötürü geri adım atmıştır.

⁵²³Vahit Özdemir, “12 Eylül 1980 Askeri Darbesi’nin Sinema Üzerinde Toplumsal Yansımaları”, *Ahi Evran Akademi*, Cilt:3, Sayı:1, (2022), s.71.

⁵²⁴ Rahime Fulya Yüksel, Sansür Bağlamında Türkiye’de Siyaset ve Sinema İlişkisi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Çanakkale, 2019, s.59.

⁵²⁵ Özdemir, (2022), s.71.

⁵²⁶ Lüleci, (2023), s.15.

⁵²⁷ Özdemir, (2022), s.71.

1980 Askeri Darbesi'yle birlikte devlet birçok filme sansür getirmiştir. Bazı filmlerin ise tamamen yayınlanmasını yasaklamıştır. Bu dönemde Seks filmleri yerini arabesk filmlere bırakmış, sıkıyönetimden ve sansürden fırsat buldukça da toplumsal gerçekçi filmler yer almıştır⁵²⁸. Darbe sonrası sinema sektörünü canlandıran ve kazanç sağlayan alan arabesk filmler olmuştur. Öncesinde bu tarz filmlerde rol alan Orhan Gencebay, Ferdi Tayfur, İbrahim Tatlıses ve Müslüm Gürses gibi arabesk sanatçıların yanına 1980'lerin ortalarına doğru Küçük Emrah ve Ceylan gibi genç sanatçılar da katılmıştır⁵²⁹. Bu filmlerde genel olarak aşk acısı, aile sorunları, geçim sıkıntısı şiddet gibi konular işlenmiştir.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde ulaşım alanında yapılan düzenlemeler kapsamında hava meydanlarında taşıma sayılarını ortaya koymak amacıyla aşağıda verilen tablonun verilerinden istifade edilmiştir⁵³⁰.

Tablo 31. Üretilen Film Sayısı, Yerli ve Yabancı Film İzleyici Sayısı

Yıllar	Üretilen Film Sayısı	Yerli Film İzleyici Sayısı	Yabancı Film İzleyici Sayısı
1980	68	38.000.000	24.000.000
1983	78	35.000.000	
1984	126	26.000.000	29.500.000
1985	123	21.000.000	
1986	184	20.000.000	19.800.000
1987	186	11.000.000	

Kaynak, Özdemir, (2022), s.72-73.

Tablodan görüleceği üzere sivil yaşama geçiş ile birlikte üretilen film sayısında bir artış olmuştur. Film üretiminde en büyük artış 1987 yılında görülmüştür. Aynı zamanda yerli film izleyicisinde de büyük bir düşüş yaşanmıştır. Bunun temel sebebi sinemada yer alan filmlerin hem halka hitap etmemesi hem de devletin getirdiği sansür etkili olmuştur. Yabancı film izleyicisinde veri yetersizliği olsa da izleme oranlarında büyük bir azalma olmamıştır. Buna bağlı olarak televizyon kanallarının sayısının artması ve ulaştığı kitlenin genişlemesi ile gelişen video teknolojisi, sinema sektöründe izleme oranlarının düşmesinde önemli bir etken olmuştur. TRT'nin renkli yayına geçmesi de sinema sektörünü olumsuz etkilemiştir.

Devletin filmlere yönelik getirdiği sansürden kaynaklı 1982 yılında Cannes Film Festivali'nde Altın Palmiye Ödülü'nü layık görülerek Türk Sinemasına ikinci

⁵²⁸ Yüksel, 2019, s.59.

⁵²⁹ Lüleci, (2023), s.18.

⁵³⁰ Özdemir, (2022), s.72-73.

büyük ödülünü kazanmasını sağlayan Yılmaz Güney'in "Yol" isimli sinema filmi ve Erden Kıral'ın 1983 yılında Berlin Film Festivali'nde Gümüş Ayı Ödülü'nü kazanarak büyük başarıya imza atan "Hakkâri'de Dört Mevsim" sinema filmleri sansüre uğrayıp devlet tarafından gösterimine izin verilmemiştir⁵³¹.

Sinemaya yönelik uygulanan bu sansür aynı zamanda tiyatroya da uygulanmıştır. Dönemli önemli tiyatroları olan "Ankara Sanat Tiyatrosu (AST), Dostlar Tiyatrosu, Ankara Halk Tiyatrosu" iktidar baskısına karşı direnmeye çalışmışlardır⁵³². Devlet tiyatro sahnesinde herhangi bir politik gösterime izin vermemekteydi. Tiyatro toplulukları ise devlet tarafından kendilerine ayrılan ödemeleri almayarak oto sansüre karşı tepkilerini ortaya koymaya çalışmışlardır.

Tiyatro sanatçılarının çoğunluğu darbenin getirdiği baskıdan ve ideolojik nedenlerden dolayı işten çıkarılmışlardır. Televizyonun yaygınlaşması, sanatçılara işten el çektirilmesi, uzun süre oyun yazılmaması, yeni yazar yetişmemesi ve sansür gibi konular tiyatronun sekteye uğramasına neden olmuştur⁵³³. Tüm bu baskıya rağmen tiyatro repertuarında "ifade özgürlüğü" ve "aydın sorumluluğu" gibi konulara yer verilmiştir⁵³⁴.

⁵³¹ Özdemir, (2022), s.71.

⁵³² Arda Öztürk, Türkiye'de 1960 Sonrası Politik Tiyatronun Gelişimi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2018, s.135.

⁵³³ Ural-Ercilsin, (2018), s.587.

⁵³⁴ Öztürk, 2018, s.136.

SONUÇ

1980 yılı itibariyle Türkiye'nin en önemli sorunları haline gelen terör, anarşi, ekonomi ve iç karışıklıklar ülkenin gelişip ilerlemesinin önündeki en büyük engeller haline gelmiştir. Bu sorunlardan dolayı Kenan Evren, Askeri Darbe yapma kararı almıştır. Her ne kadar Askeri Darbeler demokrasiyle yönetilen ülkeler için büyük bir tehdit oluştursa da dönemi ve şartları analiz etmemiz durumunda olayların bir sonucu olarak darbenin yapıldığını görmekteyiz. Bu darbenin bir sonucu olarak da siyaset yapan isimlere 5-10 yıl süreyle siyaset yasağı getirilmiştir. Bununla beraber siyasi kurumlar devlet tarafından askıya alındığı gibi özgürlüklerde bir süreliğine rafa kaldırılmıştır. Askeri Darbenin sonuçları her yerde kendini göstermiştir.

Turgut Özal'ın demokrasiye geçiş sürecinde ANAP'I kurup devletin başbakanı olması ile yeni bir sürecin kapısı açılmıştır. Hem Başbakanlık hem de Cumhurbaşkanlığı yapacak olan Özal, Askeri Darbeden sonra görev alan ilk sivil isim olmuştur. Özal, Başbakan olmasıyla ülkeye birçok konuda farklı bakış açıları getirmiş ve getirdiği bu bakış açılarıyla ülkeyi birçok alanda etkilemiştir. Turgut Özal'ı Başbakanlık yaptığı süreçte etkili kılan en önemli özelliklerinden birisi, dünyada yaşanan değişimleri ve uygulamaları ülkeye herhangi bir baskı ve kavga etmeden uygulamış olmasıdır. Aynı zamanda Özal, ülkenin mevcut sorunlarının ekonomik düzelmeyle beraber iyileşebileceğini ve bundan kaynaklı ekonominin gelişmesi adına önemli kararlar almıştır.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde Başbakan, katı anlayışına hâkim olan devlet anlayışına karşı çıkmaktaydı. Devletin sert bir anlayışa sahip olması aynı zamanda devletin iktisadi, sosyal, siyasi ve toplumsal alanda gelişmesinin önünde büyük bir engel teşkil etmektedir. Bu bağlamda Özal, bürokrasinin gücünü kırmaya çalışmıştır. Özal'ın bürokrasinin gücünü kırma çabası ekonomide yolsuzluk, rüşvet ve hayali ihracatında önünü açmıştır. Bu yaşanan hadiseler Özal ve partisinin güç kaybetmesindeki en önemli sebeptir. Bununla beraber Özal'ın parti kuruluşunda birden fazla farklı düşünceye sahip isimleri partisinde bir araya getirmesi sonraki süreçlerde partinin alt tabanında bölünmelerin oluşmasına da imkân sağlamıştır.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde iç siyaseti etkileyen terör olaylarına yönelik Özal'ın *birkaç çapulcu* diyerek fazla dikkate almadığı PKK'nın

zaman içerisinde güç kazanıp büyük bir örgüt haline gelmesiyle ülkenin en önemli sorunu ortaya çıkmıştır. PKK'nın ortaya çıktığı ilk yıllarda devletin bu konuda bir müdahalesinin olmaması, örgütün içerisinde bulunduğumuz zamana kadar gelmesine imkân sağlamıştır. Terör örgütüne yönelik devletin pasif kalması ülkenin en büyük ve halen devam etmekte olan bu sorunun kalıcı bir hale gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Özal, bu söylemine yönelik aldığı tepkilerden dolayı sonraki süreçlerde bu sorunun çözülmesi için Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'ya birtakım projeler geliştirmiştir. Özal, bu bölgelerden terörün arınması için ulaşım ve haberleşme konusunda çok ciddi adımlar atmıştır.

Birinci Turgut Özal Hükümeti, askeri yönetimin gücünü kırmaya çalışarak devlet ve toplumun yeniden bir araya gelmesini sağlamıştır. Özal her ne kadar 1987 referandumunun yapılmasına karşı çıktı gibi görünse de ilk etapta yasakların kalkmasını istemiştir. Sonraki süreçte Süleyman Demirel'in kendisine ve partisine karşı olan tutumundan kaynaklı hayır propagandası yapmıştır. Bununla beraber Özal'ın siyaset sahnesindeki yılları incelendiğinde ise kişi hak ve özgürlüklerine yeteri kadar önem verilmediği görülmektedir.

Birinci Turgut Özal Hükümeti Döneminde Türk dış politikası kendinden önceki dış politikadan tamamen ayrılmaktadır. Özal'ın kişiliği, düşünceleri sahip olduğu vizyon Türk dış politikasının yeniden şekillenmesini sağlamıştır. Özal'ın Türkiye'ye getirmiş olduğu, siyasi, sosyal ve ekonomik dönüşüm, uluslararası konjonktürdeki değişim gelişmelerine de zemin hazırlamıştır. Özal'ın Türk dış politikasının şekillenmesinde ABD'nin büyük bir önemi olmuştur. Özal, Türk dış politikasına yeni bir boyut ve yeni bir üslup getirmiştir. Özal'dan önce geleneksel, içe dönük, pasif ve aşırı ihtiyatlı olan Türk dış politikası onun sayesinde daha cesur ve daha aktif bir politikaya yerini bırakmıştır. Özal, Türk dış politikasında gerektiğinde önemli riskler alabilen ve bu risklerin fırsatlarını en iyi şekilde değerlendirebilecek özelliğe de sahip olmuştur.

Turgut Özal tek yönlü olan Türk dış politikasını, Batıya bağımlı bir ilişki ağından çıkarmış, karşılıklı bağımlı ve karşılıklı çıkar ilişkilerine dayanan yeni bir anlayış ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda Özal, Batı ile bağları koparmadan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Doğu Avrupa ve İslam ülkeleri ile sıkı ilişkiler başlatan bir

politik anlayış sergilenmiştir. Özal'ın Türk dış politikasını kazandırmış olduğu bu yeni anlayış Türkiye'nin sadece batı ile sınırlı olan ilişkilerinin yanı sıra Orta Asya ve Ortadoğu ile uzun zamandır kopuk olan ilişkilerinin de düzelmesini sağlamıştır. Özal'ın bu süreçte aktif bir dış politika yapmaya çalışması kendinden önceki hükümetlerden ayıran en belirgin özelliği olmuştur.

Turgut Özal kendi dönemi içerisinde Türk dış politikasında bürokrasiyi azaltma yoluna gitmiştir. Özal'a göre bürokrasinin ekip çalışmasını ve işleri yavaşlattığını söylemiştir. Özal bundan dolayı bürokrasiden uzak bir dış politika yapmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Özal, bürokrasinin dış politika için bir tehdit unsuru olarak gördüğünden Dışişleri Bakanlığı'nın bazı yetkilerini alarak mevcut bakanlıklarla paylaşmıştır. Özal'ın aldığı bu karar kendisinin muhalefet tarafından sürekli olarak eleştirilmesine sebep olmuştur. Muhalefete göre Özal'ın bu kararı vermesinin sebebi Türk dış politikasını tek elden yönetmek istemesi olmuştur.

Turgut Özal dönemi Türk dış politikasının aktif ve gerektiğinde risk alabilen bir politika izlemesi oldukça dikkat çekici olmuştur. Bu bağlamda Özal Türk dış politikasının iki önemli ismi olan Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü'yü dış politika konusunda ikiye ayırmıştır. Özal'a göre Atatürk'ün dış politikası pragmatik aktif ve cesur olmasına karşın İnönü'n ise pasif, korkak ve statükocudur.

Turgut Özal'a göre Türk dış politikasında ki tüm siyasi anlaşmazlıkların giderilmesi ve siyasi ilişkilerin düzeltilmesinin yolu “ekonomik iş birliğinden” geçmektedir. Özal, ABD'ye bize kredi vermeyin bizimle ticaret yapın, aynı şekilde Özal, yabancı devletlere kendi içlerimizde yapmaları için proje vermemiz durumunda ilişkilerin gelişip ilerleyebileceğini düşünmüştür. Bu dönemde Yunanistan'la önemli sorunlar yaşamamıza rağmen Davos sürecinde Yunanistan Başbakanı ile görüşen Özal, siyasi sorunların bir kenara bırakılmasını ve iki devlet arasında öncelikli olarak ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi yönünde adımların atılması gerektiği yönünde söylemleri olmuştur.

Turgut Özal Türk dış politikasında tüm dünya ülkeleriyle iyi ilişkiler içerisinde olmayı benimsemiştir. Bundan dolayı Özal, komşu ülkeleriyle olan ilişkilerine de çok büyük önem vermiştir. Özal, İslam ülkeleriyle olan ilişkilerin bilhassa önemli olduğunu ve bu doğrultuda İslam ülkeleriyle olan ilişkilere ekstra önem verilmesini

gerektiğini söylemiştir. Bu bağlamda Özal, İran-Irak arasında gerçekleşen savaşta aktif bir tarafsızlık politikasından yana olup bu süreçte her iki ülke ile ekonomik ve ticari ilişkilerin gelişmesini de sağlamıştır. Özal'ın çok yönlü olan Türk dış politikası, Türkiye'nin önemli bir sorunu olan ekonomi için bir çıkış yolu olmuştur. Özal'ın Türk dış politikası genel hatlarıyla incelendiğinde ekonominin temel aldığı görülmektedir.

Turgut Özal'ın başbakan olmasından sonraki süreçte Türkiye'nin güncel sorunlarına yönelik aldığı tedbirlerin çokta kapsayıcı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Özal dönemi içerisinde dışa açılma ve ekonomi konusunda bir ilerleme kaydedilse de tarım-hayvancılık, iletişim-ulaşım ve diğer birçok alanda nitelikli bir ilerlemenin yaşanmadığı görülmüştür. 1980 Askeri Darbesi beraberinde baskıcı bir rejimi getirmiştir. Özal da bu sebepten dolayı askeri yönetimin tepkisine yol açmamak adına çok dikkatli davranmaya çalışmıştır. Bu durum Özal'ın birçok konuda pasif kalmasına sebep olmuştur. Darbenin bu süreçte olumsuz etki bıraktığı en önemli alanlar, sinema ve tiyatro alanlarıdır.

1983-1987 yılları arasında ekonomide oluşan istikrarsızlık beraberinde hem ekonomik krizi hem de enflasyon ve işsizlik sorununu getirmiştir. Bundan dolayı Birinci Turgut Özal Hükümeti, ekonomide sağlayamadığı istikrardan kaynaklı sürekli dış ülkelere borç almaya yönelmiştir. Bu durum Özal dönemi kapsamında dış borçların artmasındaki en önemli sebep olmuştur. Ekonomide yaşanan bu gelişmeler tarım-hayvancılık, hizmet sektörü, ulaşım vb. alanlarında olumsuz etkilenmesine yol açmıştır. Devletin ve ülkenin temelini oluşturan en önemli etmen ekonomidir. Ekonominin iyi olmaması ve istikrara kavuşmaması sadece devleti değil aynı zamanda toplumu da büyük bir biçimde etkilemiştir.

Dönemin şartları incelendiğinde Turgut Özal tarafından ekonominin neden öncelikli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak buna rağmen diğer konulara yeteri kadar önem verilmemesi kendinden sonraki yıllara kadar sürecek olan sorunların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Özal'ın kültürel politikaları turizmin gelişimine olanak sağladıysa da askeri hükümetin uyguladığı baskı sinema ve tiyatrodaki gerilemeye sebep olmuştur. Aynı zamanda Özal dönemi içerisinde eğitim, sağlık, iletişim vb. alanlarda ilerlemenin yetersiz olduğu görülmektedir. Özal, her ne kadar

her alanda ilerlemenin olmasını istediye bu pek mümkün olmamıştır. Mevcut durumun bu ilerlemenin önünde bir engel teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR

A) Arşiv Belgeleri

- TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 7, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.39.
- TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 9, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.51.
- TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.63.
- TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.64-65.
- TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.78.
- TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.72.
- TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.74.
- TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.70.
- TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.69-70.
- TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 18, Oturum 1, c.1, (Ocak 1984), s.239.
- TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.65.
- TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.66.
- TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.74.
- TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.77.
- TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.71-72.
- TBMMTD, Dönem XVII, Birleşim 10, Oturum 1, c.1 (Aralık 1983), s.78-79.

A) Cumhurbaşkanlığı Arşivi

- BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.499.167.2.
- BCA, Fon Kodu,030.18.01.02., Yer No.501.178.6.
- BCA, Fon Kodu,030.18.01.02., Yer No.501.180.4.
- BCA, Fon Kodu,030.18.01.02., Yer No.502.184.5.
- BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.503.188.10.
- BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.503.191.7.

BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.522.300.3.
BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.522.300.3.
BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.516.263.5.
BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.523.310.7.
BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.542.411.2.
BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.550.446.6.
BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.571.576.9.
BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.517.265.8.
BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.544.423.7.
BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.553.466.1.
BCA, Fon Kodu.030.18.01.02., Yer No.560.515.7.

C) SÜRELİ YAYINLAR

Resmi Gazete, 29 Nisan 1983, Sayı:18032, s.4.
Resmi Gazete, 14 Kasım 1983, Sayı: 18221, s.13.
Resmi Gazete, 14 Kasım 1983, Sayı: 18221, s.13.
Resmi Gazete, 12 Eylül 1987, Sayı: 19.572, s. 1.
Resmi Gazete, 29 Nisan 1983, Sayı:18032, s.4.
Cumhuriyet, 21 Mayıs 1983, s.1.
Cumhuriyet, 12 Eylül 1986, s.10-13.
Cumhuriyet, 29 Haziran 1983, s.1.
Hürriyet, 20 Aralık 1983, s.1.
Milliyet, 23 Aralık 1983, s.1.
Milliyet, 6 Mayıs 1983, s.1.
Milliyet, 16 Mayıs 1983, s.1.
Milliyet, 17 Eylül 1983, s.1.

Milliyet, 6 Ocak 1984, s.8.

Hürriyet, 3 Eylül 1986, s.3.

Milliyet, 24 Kasım 1985, s.1-9.

Milliyet, 5 Ocak 1985. s.1.

Milliyet, 9 Eylül 1987, s.1.

Tercüman, 23 Aralık 1983, s.1.

Yeni Asır, 29 Eylül 1986, s.6.

“Banker Bilo”, 1980 yılında çekilmiştir. Yönetmen: Ertem Eğilmez, Yapımcı: Nahit Ataman.

TRT Belgesel, “1989 Belene Belgeseli”.

TRT Nostalji, “Belene”, bu dizi dört bölümden oluşmaktadır. Senaryo: Avni Özgürel’e ait olup, Yapımcı: İbrahim Başar, Yönetmen: Hüseyin Karakaş.

Uludağ, R., *Bürokrasiden Anılar*, Desen Ofset Yayınları, Ankara, 2008.

D) Kitaplar

Ahmad, F., *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, (Çev. Yavuz Alogan), Kaynak Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 2009.

Akgün, B., “Türkiye’de Hiçbir Taraf Batı’yla İlişkilere Hayır Demiyor”, *Mülakatlarla Türk Dış Politikası*, (Ed. Habibe Özdal, Osman Bahadır Dinçer, Mehmet Yetgin), Uşak Yayınları, Uşak, 2009.

Akpınar, H., *Kurtların Kardeşliği CKMP’DEN MHP’YE (1965-2005)*, Bir harf Yayınları, 4. Baskı, 2005, İstanbul.

Akyol, H., *Bölüne Bölüne İktidar Olmak, Türkiye’de Sağ Örgütler*, Phonix Yayınları, Ankara, 2011.

Arcayürek, C., *Demokrasi Dönemecinde Üç Adam*, Bilgi Yayınevi, 3. Basım, Ankara, 2000.

Arcayürek, C., *Bir Özgürlük Tutkunu Bülent Ecevit*, Detay Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Armaoğlu, F., 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, Timaş Yayınları, 22.Baskı, İstanbul, 2017.

Arol, E., *Özal'a Laf Söyletmem Arkadaş*, Ankara: Say Yayınları, 4. Basım, İstanbul, 1989.

Aşık, S., *Türk Siyasi Tarihinde ANAP ve Turgut Özal*, Kopernik Kitap, 1.Baskı, İstanbul, 2019.

Ataman, M., “Özal ve İslam Dünyası, İnanç ve Pragmatizm”, *Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet*, (Ed. İhsan Sezal-İhsan Dağı), Boyut Kitapları, 2.Baskı, İstanbul, 2016.

Aydın, S., ve Taşkın, Y., *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2015.

Aykan, C., *Demokratik Süreç ve Anılar (1946-2000)*, 2. Basım, Grafiker Yayıncılık, Ankara, 2007.

Barlas, M., *Turgut Özal'ın Anıları*, Sabah Kitapları, 2. Baskı, İstanbul, 1996.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarım İstatistikleri Özeti 1990*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Tarım İstatistikleri Özeti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1988.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarım İstatistikleri Özeti 1990*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarım İstatistikleri Özeti 1923-2013*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2014.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (BDİE), *Türkiye İstatistik Cep Yıllığı 1988*, Ankara, 1988.

Başbuğ, İ., *Terör Örgütlerinin Sonu*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2011.

Bıçaklı, A. H., *Türkiye- Bulgaristan İlişkileri (1978-2008)*, İmge Kitapevi, Ankara, 2016.

Bildirici, F., *Hanedanın Son Prensi Mesut Yılmaz ve ANAP'lı Yıllar*, Ümit Yayıncılık, 4. Baskı, Ankara, 2003.

Birand, A. M., *Türkiye'nin Avrupa Macerası 1959-1999*, Doğan Kitap, 11.Baskı, İstanbul, 2001.

Birand, A. M., *APO ve PKK*, Milliyet Yayınları, 4.Baskı, İstanbul, 1992.

Birand, A. M., ve Yalçın, S., *The Özal Bir Davanın Öyküsü*, Doğan Kitapçılık, 8. Baskı, İstanbul, 2005.

Boratav, K., *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitapevi, 9.Baskı, İstanbul, 2005.

Bostanoğlu, B., *Türkiye-ABD İlişkilerinin Politikası*, İmge Kitapevi, Ankara, 1999.

Bozkurt, V., *Türkiye ve Avrupa Topluluğu*, Ağaç Yayınevi, İstanbul, 1992.

Bozkurt, V., “Geleceğin Toplumu, Dönüşümcü Liderlik ve Turgut Özal”, *Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet*, İhsan Sezal-İhsan Dağı, Boyut Kitapları, 2.Baskı, İstanbul, 2016.

Cemal, H., *Özal Hikayesi*, Bilgi Yayınevi, 7. Baskı, Ankara, 1989.

Çakmak, H., *Liderlerin Dış Politika Felsefesi ve Uygulamaları*, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2013.

Çavdar, T., *Türkiye’de Liberalizm (1860-1990)*, İmge Kitapevi, Ankara, 1992.

Çelebi, O., *Siyasi Yasakların Sonu 6 Eylül 1987 Referandumu*, Kriter Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 2021.

Çiftçi, K., *Tarih, Kimlik ve Eleştirel Kuram Bağlamında Türk Dış Politikası*, Siyasal Kitapevi, Ankara, 2010.

Çomak, H., *21. Yüzyılda Çağdaş Türk Dış Politikası ve Diplomasisi*, Umuttepe Yayınları, Kocaeli, 2010.

Çoşkun, S., *Türkiye’de Politika (1920-1995)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.

Dağı, İ., ve Sezal, İ., *Kim Bu Özal: Siyaset İktisat Zihniyet*, Boyut Kitapları, İstanbul, 2003.

Demiray, M., *Turgut Özal Dönemi Türkiye Cumhuriyeti’nin Dış Politikası (1983-1993)*, Türk Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemi): 1.Cilt, (Ed. Mustafa Bıyıklı), Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2015.

Doğan, K., *Turgut Özal Belgeseli*, Türk Haberler Ajansı, Ankara, 1994.

- Doğan, Y., *Dar Sokakta Siyaset (1980-1983)*, Tekin Yayınevi, 1.Baskı, İstanbul,1985.
- Donat, Y., *Demirel'in Yokluk Yılları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993.
- Duman, Z. M., *Türkiye'de Liberal-Muhafazakar Siyaset ve Turgut Özal*, Kadim Yayın Gurubu, Ankara, 2010.
- Duman, H., ve Pekman, C., *Türk Basın Tarihi, Anadolu Üniversitesi*, (Ed. Haluk Harun Duman-Seçil Banar), Eskişehir, 2018.
- Dursun, D., *12 Eylül Darbesi: Hatıralar, Gözlemler, Düşünceler*, Şehir Yayınları, İstanbul, 2005.
- Dülger, S., *Dünden Bugüne Devletin Zirvesindekiler*, 1.Baskı, Neden Kitap Yayıncılık, 2011.
- Ecevit, B., *Ortanın Solu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- Erdem, H. F., ve Heper, Y., *Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları ve Anayasa Önerileri*, SETA Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2011.
- Ergil, D., *Kürt Raporu; Güvenlik Politikalarından Kimlik Siyasetine*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
- Fırat, M., “Yunanistan’la İlişkiler”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Ed. Baskın Oran), İletişim Yayınları, Cilt.II, İstanbul, 2014.
- Gemalmaz, S. M., “12 Eylül Rejimi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Yüzyıl Biterken*, İletişim Yayınları, Cilt:14, 1 Baskı, İstanbul, 1996.
- Gökmen, Y., *Özal Sendromu*, 1. Baskı, Verso Yayıncılık, Ankara, 1992.
- Gözler, K., *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitapevi, Bursa, 2000.
- Güzel, U., *Özalcılık*, Emre Yayınları, İstanbul, 2008.
- Erhan, Ç., ve A. T., “Avrupa Topluluklarıyla”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Ed. Baskın Oran), İletişim Yayınları, Cilt.II, İstanbul, 2014.

- Ersever, C. A., *Kütler PKK ve Abdullar Öcalan*, Milenyum Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2023.
- Evren, K., *Zorlu Yıllarım II*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994.
- Evren, K., *Kenan Evren'in Anıları 4*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1991.
- Habora, B., *Turgut Özal Dosyası*, Habora Kitapevi Yayınları, İstanbul, 1988.
- Hobsbawn, E., *Küreselleşme, Demokrasi ve Terörizm*, (Çev. Osman Akınbay), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.
- İba, Ş., *Ordu Devlet ve Siyaset*, Çivi Yazıları, İstanbul, 1998.
- Jongerdan, J., ve Akkaya, H. A., *PKK Üzerine Yazılar*, (Çev. Metin Çulhanoglu), Vate Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kapani, M., *Kamu Hürriyetleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 1981.
- Karpat, H. K., *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2010.
- Kayaosmanbaşoğlu, G., ve Bekaroğlu, A. E., *Türkiye'de Referandumlar*, 1.Baskı, Orion Kitapevi, Ankara, 2019.
- Kazgan, G., *Tanzimat'tan Türkiye'nin 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3.Baskı, İstanbul, 2006.
- Kazgan, G., *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 2005.
- Kızıлтаş, E., *Herkesin Hocası Erbakan*, Hayat Yayınları, İstanbul, 2011.
- Kibritçioğlu, A., *2008 Küresel Finans Krizi Öncesi Krizler ve Türkiye Ekonomisi*, İktisadi Krizler ve Türkiye Ekonomisi: (Ed. Nadir Eroğlu-İlhan Eroğlu-Halil Aydın), Orion Kitapevi, Ankara, 2015.
- Klein, J., *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, (Çev. Renan Akman), İletişim Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 2013.

Kodal, T., *Hükümet Programları ve TBMM'deki Tartışmalar Bağlamında Turgut Özal Dönemi (1983-1993) Eğitim Politikası*, Bildiri Kitabı, (Ed. Şakir Çakır), Anı Yayıncılık, Ankara, 2018.

Kongar, E., *12 Eylül Kültürü*, Remzi Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul, 1995.

Laçiner, S., “Özal Dönemi Türk Dış Politikası”, *1980-2003 Türkiye'nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları*, (Ed. Turgut Göksu, Hasan Hüseyin Çevik, Abdülkadir Baharçiçek, Ali Şen), Siyasal Kitapevi, Ankara, 2003.

Mercan, F., *Turgut Özal*, Feza Gazetecilik, İstanbul, 2001.

Metin, Ö., *12 Eylül 1980 Askeri Darbesi ve Siyasete Yeniden Müdahale*, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Demokrasi ve Dış Politika (1938'den 2000'li Yıllara): Cilt:2, (Ed. Nurgün Koç), İdeal Kültür Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul, 2021.

Mumcu, U., *Silah Kaçakçılığı ve Terör*, Tekin Yayınevi, 6. Basım, Ankara, 1982.

Neziroğlu, İ., ve Yılmaz, T., *Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları*, Ankara, 2013.

Neziroğlu, İ., *Türkiye'de Askeri Müdahaleler ve Basın 1950-1980*, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara, 2003.

Nihal, M., ve Cemiloğlu, E., *Türk Siyasi Hayatında Milliyetçi Hareket-Tarihi Gelişimi, Partileşme ve İdeoloji*, Turkuaz Ajans Yayınları, Ankara, 1995.

Oran, B., *Kenan Evren'in Yazılmamış Anıları*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1989.

Oran, B., *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, İletişim Yayınları, Cilt. II, İstanbul, 2014.

Özdemir, H., *Turgut Özal*, Doğan Kitap, 1. Baskı, İstanbul, 2014.

Özdemir, H., *Sivil Cumhuriyet*, Boyut Yayınevi, 1.Basım, İstanbul, 1991.

Özdemir, U. A., *Türkiye'de Avrupa Birliği Karşıtlığının Tarihi*, İlksan Matbaası, Ankara, 2008.

Parla, T., *Demokrasi, Anayasa, Partiler ve Türkiye'nin Siyasal Rejimi*, Yay Yayınları, İstanbul, 1986.

Sanyürek, B.M., *PKK, “Türkiye’nin Terörle Mücadelesi: Kavramlar, Örgütler ve Aktörler”*, (Der. Göktuğ Sönmez), TÜRK Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV), 2. Baskı, Ankara, 2021.

Saybaşı, K., *Türkiye’de Planlı Ekonomik Kalkınma Döneminde Devletin Ekonomiye Müdahalesi (1963-1985)*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1986.

Soysal, M., *İz Bırakanlar I Dönemekte Bir Adam Turgut Özal*, DVC Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1998.

Soylu, M., *Türk’ün Son Başbuğu Alparslan Türkeş*, Yılmaz Basım, İstanbul, 2015.

Sönmezoğlu, F., *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der Yayınları, İstanbul, 2004.

Suiçmez, M., *1980 Sonrasında Turgut Özal Döneminde Türkiye’de Yaşanan Siyasal, Sosyal ve İktisadi Değişimin Türk Basınına Etkisi*, “Yeni Medya ve Gazetecilik”, (Ed. Taylan Maral), Sosyal Bilimler, Bilecik, 2023.

Sunalp’ın, T., *Türkiye Büyük Millet Meclisinde Milliyetçi Demokrasi Partisi Grubu Adına, Hükümet Programı Hakkında Yaptığı Konuşma*, Basın Merkezi Yayınları, Ankara, 1983.

Sunay, C., *Türk Siyasi Hayatı ve İlgili Literatür*, Orion Kitapevi, Ankara, 2015.

Sunay, C., *Türk Siyasal Hayatı Tanzimattan Bugüne*, Orion Kitapevi, Ankara, 2023.

Şahbaz, İ., *Yarı Doğrudan Demokrasi Kurumu Olarak Referandum ve Türkiye*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2006.

Şahin, H., *Türkiye Ekonomisi*, Ezgi Kitapevi, 2002.

Tanör, B., Boratav, K., ve Akşin, S., *Türkiye Tarihi 5, Bugünkü Türkiye Tarihi (1980-1995)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2003.

Taşkın, H., *Demirel’in Kutusu Orhan Keçeli*, 1.Baskı, Neden Kitap Yayıncılık Hizmetleri, İstanbul, 2007.

TBMM Kütüphanesi, Başbakan Turgut Özal’ın konuşma, mesaj, beyanat ve mülakatları, 13.12.1986, 12.12.1987.

Tellal, E., “SSCB’yle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Ed. Baskın Oran), İletişim Yayınları, Cilt. II, İstanbul, 2014.

- Turan, E. A., *Türkiye’de Yerel Seçimler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2008.
- Tuncer, H., *İsmet İnönü’nün Dış Politikası (1938-1950)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012.
- Tuncer, H., *Adnan Menderes’in Dış Politikası*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013.
- Tuncer, H., *Özal’ın Dış Politikası (1983-1989)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.
- Tunç, B., *İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Bulgaristan’daki Türklerin Türkiye’ye Göçleri: Kocaeli Örneği, Göç, “Mültecilik ve İnsanlık Uluslararası Sempozyum 26-28 Ekim 2018, Kocaeli”*: Kocaeli Büyükşehir Yayınları, Kocaeli, 2018.
- Tunç, B., *Modern Çağda Ortadoğu Coğrafyası ve Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme, “Modernleşme Kıskaçında Ortadoğu Tarih-Kültür-Siyaset”*, (Ed. Ahmet İşler), Fenomen Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2021.
- Tunç, B., *Türk Anayasa Tarihi ve Anayasaların Nitelikleri*, Aktif Yayınevi, Ağrı, 2023.
- Turgut, H., *12 Eylül Partileri*, ABC Ajans 1.Baskı, İstanbul, 1986.
- Türk Siyasetinde Yozlaşma ve Arayış Sürecinde Milliyetçi Hareket Partisi*, MHP-ARGE Merkezi, 2002.
- Ulagay, O., *Özal Ekonomisinde Paramız Pul Olurken Kim Kazandı Kim Kaybetti*, Bilgi Yayınevi, 2. Basım, Ankara, 1987.
- Uzgel, İ., “ABD ve NATO’yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Ed. Baskın Oran), İletişim Yayınları, Cilt. II, İstanbul, 2014.
- Ünal, Ş., *Anavatan Partisi*, Aksoy Matbaacılık, İstanbul, 1983.
- Yalçın, S., *Erbakan: Eziyet Edilerek Yalnızlığa Yükseltelen Bir Siyasal Liderin Portresi*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2013.
- Yayman, H., *Türkiye’ye Yön Veren Konuşmalar Turgut Özal’ın Mirası*, Doğan Kitap, İstanbul, 2018.
- Yetkin, B., *Popülizm ve Özal-Erdoğan*, Yeniden Anadolu ve Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2. Baskı, Antalya, 2010.

Yıldız, G. Y., *Global Stratejide Ortadoğu Krizler Sorunlar ve Politikalar*, Der Yayınları, İstanbul, 2020.

Yücel, S. M., *Türkiye'nin Siyasal Partileri*, Alfa Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2006.

Zürcher, J. E., *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner), İletişim Yayınları, 32.Baskı, İstanbul, 2016.

Zenger, E., *Siyaset Cambazhanesinin Cazgırı*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1993.

E) Tezler

Aşık, S., Türkiye'de Demokrasinin Yeniden İnşası Sürecinde Anavatan Partisi (1983-1991), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Manisa, 2018.

Atatoprak, Ş., Türkiye'de Hükümetler ve Ekonomik Krizler: 1963-2006 Dönemi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum, 2007.

Avcı, M., 1983 Seçimlerine Giren Siyasal Partilerin Seçim Propagandaları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü*, Ağrı, 2022.

Aysel, E. Y., Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikasının Siyasal Liberalizm Açısından Analizi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Şeyh Edebalı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Bilecek, 2016.

Belhan, Ş., Anavatan Partisi'nin Kuruluşu ve İktidara Gelmesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk Üniversitesi ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, İzmir, 2005.

Berk, E., 1983 Seçimlerine Giden Süreçte Kurulan Siyasal Partiler ve Programları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara, 2015.

Bıçak, A., 12 Eylül Sonrası Demokratikleşme Sürecinde Önemli Bir Dönüm Noktası: Siyasal Yasakların Kaldırılması ve 1987 Halkoylaması, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2021.

- Bitmez, N. M., 1980 Sonrası Türkiye’de Sosyal Politikalar ve Uygulamalar, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kırıkkale, 2018.
- Birgül, S., İran- Irak Savaşına Yönelik Turgut Özal Dönemi Türk-Dış Politikası: Realist Dış Politika, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kocaeli, 2020.
- Bostancı, M., Suudi Arabistan Devleti’nin Kuruluşu ve Türkiye -Suudi Arabistan İlişkileri (1926-1990), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2013.
- Bozkan, B., Türk-Dış Politikasında Turgut Özal Dönemi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2016.
- Bölük, Z., Milliyetçi Çalışma Partisi’nin Türk Siyasetindeki Yeri ve Önemi (1985-1993), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Nevşehir, 2019.
- Büyükdeniz, D., 1980-1993 Yılları Arasında Türkiye’nin Orta Doğu Politikası, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Edirne, 2022.
- Canlı, A., Adnan Menderes ve Turgut Özal Dönemi Ekonomi Politikalarının Analizi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2020.
- Çavuşoğlu, H., Türk Siyasal Yaşamında Doğru Yol Partisi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2009.
- Çelebi, T., Anavatan Partisi Eğitim Politikaları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum, 2019.
- Çelebi, B. M., Milli Görüş Hareketi’nin Siyasal Partileri ve Değişim: Milli Selamet Partisi ve Refah Partisi Üzerine Bir İnceleme, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2021.
- Cingöz, B., Türkiye Ekonomisinde Dış Ticaret Politikası ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Analizi (1980-2008), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Hatay, 2011.

Çoruk, E., Türkiye’de Yeni Sağın Vitriini Olarak Turgut Özal, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2020.

Çölük, Ö., Milliyetçi Demokrasi Partisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1983-1986), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) *Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü*, İstanbul, 2018.

Çoşar, G., PKK Terör Örgütünün Kuruluşu, Faaliyetleri ve Türkiye’nin Mücadele Politikaları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2019.

Çoşkun, G., Basında Turgut Özal İmajı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 1994.

Demir, Ö., Ekonomik Kriz Dönemlerinde Uygulanan Vergi Politikaları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Aydın, 2013.

Diri, Z., Turgut Özal (1983-1993) Dönemi Türk Dış Politikası, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2018.

Doster, B., 1980 Sonrası Girilen Genel Seçimlerde Anavatan Partisi ve Doğru Yol Partisi’nin Aldıkları Oy Oranlarının Karşılaştırılması, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1997.

Düz, B., Referandum ile Demokratik Katılım Tartışmasında Türkiye’de Ak Parti Örneği, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2018.

Eğri, T., 2000 Yılı Sonrası Türk Tarım Politikalarının Değişimi ve Bir Alan Çalışması: Kırklareli Örneği, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2011.

Ekici, D. K., Sosyal Konstrüktivizme Göre Turgut Özal Dönemi Türk-Dış Politikası (1983-1993), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kocaeli, 2018.

Eldemir, Y. G., Turgut Özal Dönemi Kültür ve Turizm Politikaları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2021.

- Emiroğlu, G., 1980 Sonrası Türkiye'nin Dış Ticaret Yapısı ve Büyüme İlişkisi: Bir Ampirik Uygulama, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2012.
- Erdoğan, H., Turgut Özal Döneminde Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Isparta, 2003.
- Erik, A., Avrupa Topluluğu ve Türkiye AT İlişkileri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1995.
- Erol, H., Türkiye-Ortadoğu İlişkileri (1983-1993), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2008.
- Gaytancıoğlu, K., Politik Liderlik ve Bir Politik Lider Olarak Bülent Ecevit, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2013.
- Gökdemir, S., 1980 Sonrası Türkiye'de Yaşanan Ekonomik Krizler ve Krizlerin İşsizliğe Etkisi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitimi*, İstanbul, 2021.
- Gönül, B., Turgut Özal Döneminde Liberal Ekonomi Politikalarının Liberal Siyasal Politikalarına Yansımaları (1983-1993), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2019.
- Görgün, M. N., Turgut Özal'ın Üç Hürriyet Teorisi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Turgut Özal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2016.
- Gültekin, H., 1980 Sonrasında Demokratikleşme Sürecinde Türk Siyasal Hayatında Teknokrat Olarak Turgut Özal, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü*, İstanbul, 2022.
- Kamaç, H., 1980-2000 Arası Türkiye'de Yaşanan Siyasi Krizlerin Dış Ticaret ve Girişimcilik Üzerine Etkileri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Elazığ, 2012.
- Karaca, E. Y., Türk Dış Politikasının Dönüşümünde Turgut Özal'ın Etkisi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Malatya, 2022, s.117.

Kazu, E., Algı Yönetimi Perspektifinden Siyasal İletişim ve Lider İlişkisi: Turgut Özal Dönemi Analizi (1983-1989), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Gaziantep, 2018.

Konak, A., Ticarete Dışa Bağımlılık ve Türkiye'nin Dış Ticareti Üzerine Etkileri: 1980-2010 Ekonomik Analizi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sakarya, 2012.

Korkmaz, C. S., Algı Yönetimi ve Propaganda Çerçevesinde PKK Röportajları (2009-2012), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü*, Ankara, 2014.

Koroğlu, N. B., Referandum ve Türkiye Uygulaması, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kırıkkale, 2009.

Köse, A. M., Anavatan Partisinin Siyasi İdeolojisi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kütahya, 2010.

Küçükşabanoğlu, Z., Turgut Özal Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1983-1993), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2019.

Memiş, D., 1980-1991 Yılları Arası Türk-Sovyet İlişkileri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kars, 2019.

Özdemirci, S. A., Türk Basınına Göre İran-Irak Savaşında Türkiye'nin Arabuluculuk Faaliyetler (1980-1988), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü*, İstanbul, 2014.

Öztürk, İ., Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Demiryollarının Gelişimi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2009.

Öztürk, A., Türkiye'de 1960 Sonrası Politik Tiyatronun Gelişimi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2018.

Parsıloğlu, S. M., 1980 Sonrası Küreselleşmenin Türkiye'nin Dış Ticaret Yapısına Etkileri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Isparta, 2017.

- Sapmaz, S., 12 Eylül 1980 Askeri Hükümeti ve 1983-1987 I. Özal Sivil Hükümetinin Eğitim Görüş, Politikalarının ve Uygulamalarının Karşılaştırılması, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2011.
- Seçkin, A., Türk Siyasi Yaşamında Halkçı Parti, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, İzmir, 2019.
- Sert, Ö., Bulgaristan Siyasetinde Hak ve Özgürlükler Hareketi'nin Rolü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2018.
- Solmaz, F., Turgut Özal'ın Liberalizm ve Muhafazakarlık Arasında Geçen Siyasi Hayatı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2018.
- Sökmen, İ. A., İdeolojik Boyutu ile PKK Terör Örgütü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü*, Ankara, 2012.
- Sunay, C., 12 Eylül Dönemi Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri (1980–1987), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, İstanbul, 2009.
- Toker, L., Milliyetçi Çalışma Partisi (1985-1993), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Antalya, 2021.
- Tomakin, S. M., Türkiye’de Askeri Darbeler Sonrasında Sivilleşme Çabaları: 1983-1987 Örneği, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2014.
- Topalömer, Y. Ö., 1923-1999’lı Yıllar Arasında Ana Hatlarıyla Türkiye-Bulgaristan İlişkileri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, İstanbul, 2023.
- Türköz, Ş. 20. Yüzyılda Avrupa ve Türkiye’de Terörizm ve Terörle Mücadele, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Afyonkarahisar, 2011.
- Tuna, I., Necmettin Erbakan’ın Siyasi Hayatının Türk Siyasi Tarihindeki Yeri ve Önemi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2012.

Uğraş, V., Merkez Sağ Siyasetin Popülist Söylemi ve Turgut Özal Dönemi Örneği, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Aydın, 2019.

Üstündağ, R., Türkiye’de Demokratikleşme ve Turgut Özal Dönemi Siyasi Liberalizmi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kütahya, 2018.

Yıldırım, Z., Türk Basınında İran-Irak Savaşı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2005.

Yılmaz, A. O., Türkiye’de Sosyal Demokrat Harekette İdeolojik Dönüşüm: Demokratik Sol Parti (1985-2004), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara, 2021.

Yiğit, H., Türkiye’de Cari İşlemler Açığı Sorunu: Nedenleri, Ekonomiye Etkileri ve Çözüm Önerileri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Çorum, 2018.

Yüksel, F. R., Sansür Bağlamında Türkiye’de Siyaset ve Sinema İlişkisi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Çanakkale, 2019.

Yüksel, R., Türkiye Ekonomisinde 1970-1987 Döneminde Enflasyon, Para Arzı, Ücret, İstihdam, Tüketim İlişkileri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, Ankara, 1989.

Yüksel, F., Türkiye Ekonomisinde 1970-1987 Döneminde Enflasyon, Para Arzı, Ücret, İstihdam, Tüketim İlişkileri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, Ankara, 1989.

F) Makaleler

Adıyaman, T. A., “Dış Borçlarımız ve Ekonomik Etkileri”, *Sayıştay Dergisi*, Sayı:62, (2006), ss.21-45.

Akçay, Y. E., “Turgut Özal Dönemi Türkiye-Topluluk İlişkileri”, *Hakkari Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Dergisi*, Sayı:47, (2016), ss.45-58.

- Akdoğan, A. D., “Cumhuriyet’in Kuruluşundan Bugüne Türkiye’de Dış Borçlanma”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:22, Sayı:294, (2023), ss.293-322.
- Akdoğu, K. S., “Türkiye’de Mali Serbestleşme Süreci ve Krizlerin Kısa Bir Özeti”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:16, Sayı:2, (2012), ss.189-208.
- Alp, A. İ., “Terörün Ekonomik Etkileri”, *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, Cilt:4, Sayı:1, (2018), ss.1-19.
- Arslan, A., “1973’ten Günümüze Yerel Seçim Sonuçları Temelinde Samsun’un Siyasi Yapısı”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı:10, (2006), ss.76-106.
- Arslan, A., “1963’ten Günümüze, Yerel Seçim Sonuçları Temelinde Türkiye’nin Siyasi Yapısı”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt:4, Sayı:1, (2007), ss.1-32.
- Ayaz, F. M., “Turgut Özal Dönemi Eğitim Politikaları ve Günümüze Yansımaları”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı:50, (2015), ss.325-338.
- Aydoğan, P., “Türkiye’de Anti-Komünist Söylemin Bir Uzantısı: Barış Derneği Davası”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, Sayı:61, (2021), ss.146-167.
- Aydın, C., ve Cural, M., “Türkiye’de 1980 Sonrası Yaşanan Ekonomik Krizler ile İç-Dış Borçlanma İlişkisi”, *Maliye Çalışmaları Dergisi*, Sayı:67, (2022), ss.25-45.
- Balcı, A. Ve Gülener, M. E., “Turgut Özal Türk Dış Politikası: Amerikan Düzeninde Yeniden Konumlanma ve Otonomi Arayışı”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, Sayı:55, (2018), ss.77-98.
- Bayat, M., ve Baydaş, A., ve Atlı, C., “Hizmet Sektörünün Kavramsal Tanımı ve Ulusal Ekonomilerdeki Önemi”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:5, Sayı:9, (2015), ss.59-88.
- Bıyıklı, M., “Kaynakçalı ve Açıklamalı Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası Kronolojisi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 22, (2008), ss.1-44.
- Biçer, S., “27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi Sonrasındaki Askeri Müdahaleler ile 15 Temmuz 2016 Darbe Girişiminin Sebep, Sonuç, Planlama ve İcralarının Mukayeseli Analizi”, *Bilge Stratejisi Dergisi*, Cilt:9, Sayı:17, (2017), ss.13-31.

Bostancı, M., “Türk-Suudi İlişkilerine Katkısı Bakımından Turgut Özal’ın Suudi Arabistan Ziyareti (16-20 Mart 1985)”, *Yeni Türkiye*, Cilt:85, Sayı:1, (2016), ss.651-662.

Bostancı, M., “Türk-Suud İlişkilerine Katkısı Bakımından Cumhurbaşkanı Kenan Evren’in Suudi Arabistan Ziyareti (21-24 Şubat 1984)”, *Sosyal Bilimleri Metinleri Dergisi*, Sayı:1, (2017), ss.105-119.

Bozkurt, G., “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 56, (2003), ss.917-923.

Bulut, S., “Bürokrasiden Siyasete Türkiye Büyük Millet Meclisinin XVI. Başkanı Necmettin Karaduman”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı:35, (2023), ss.173-190.

Cantenar, F. Ö., ve Tümlü, F., “PKK Terör Örgütünün Eylemlerinin Güvenlik Güçleri Zaiyatı Açısından Analizi”, *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, Cilt:26, Sayı:1, (2016), ss.1-22.

Çakan, N. F., “Turgut Özal Döneminde Ordu-Siyaset İlişkisi (1983-1993)”, *Ağrı İbrahim Çeçen Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:10, Sayı:1, (2023), ss.148-172.

Çakmak, S., “1989 Bulgaristan Zorunlu Göçünün Nedenleri ve Sonuçları: Belene Kampı”, *International Academic Social Resources Journal*, Cilt:7, Sayı:39, (2022), ss.784-792.

Çavuşoğlu, H., “12 Eylül ve Merkez Sağ”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:6, (2007), ss.184-201.

Çetin, E., ve Savrul, M., “Türkiye’de 1980 Sonrası Liberalleşme Sürecinde Dış Ticaretteki Gelişmelerin Türkiye’nin Cari Açığına Etkisi”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt:14, Sayı:28, (2016), ss.511-532.

Çoşkun, Y., “CIA’İN Değerlendirmeleri Işığında I. Turgut Özal Hükümeti’nin Dış Politikası Üzerine Bir Analiz (1983-1987)”, *Tarihin Peşinde*, Sayı:20, (2018), ss.601-624.

Daban, C., “Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası”, *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 33, (2017), ss.77-96.

Demirci, K., “Modern Seçim Kampanyalarının Türkiye’deki Seyrine Dair Bir Eleştiri ve Dönemleştirme Denemesi”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:71, Sayı:3, (2016), ss.889-918.

Demir, K. C., “Öğrenen Örgütler ve Terör Örgütleri Bağlamında PKK”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt:5, Sayı:19, (2008) ss.57-88.

Demirel, T., “12 Eylül’e Doğru Ordu ve Siyaset”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:56, Sayı:04, (2001), ss.44-75.

Demirhan, H., “Bulgaristan Türklerine Uygulanan Zorla İsim Değiştirme Kampanyası ve Türk Basını (Aralık 1984-Mart 1985)”, *Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırma Dergisi*, Sayı:17, (2019), ss.252-272.

Deniz, T., “Türkiye’de Ulaşım Sektöründe Yaşanan Değişimler ve Mevcut Durum”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt:21, Sayı:26, (2016), ss.135-156.

Duman, Z. M., “Turgut Özal’ın Politikalarında Ekonomik Rasyonalizm”, *Sosyoloji Dergisi*, Sayı:23-24, (2011), ss.105-123.

Durmaz, F., “Turgut Özal Döneminde Türkiye’nin Ortadoğu Politikalarının Liberalizm Çerçevesinde İncelenmesi (1983-1993)”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı:105, (2021), ss.205-236.

Düğer, H. İ., ve İsgender, M., “Ekonomik Kalkınma Deneyimleri ve Bazı Ülke Deneyimleri”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:2, (1999), ss.13-46.

Dora, K. Z., “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasında Milli Birlik ve Milli Ekonomi Eksenli Kamu Diplomasisi”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:27, (2021), ss.1308-6219.

Dündar, L., “Özal Dönemi Türk Dış Politikasında Turgut Özal’ın Kişisel Özelliklerinin Rolü”, *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:58, (2016), ss.1-20.

Düzenli, K., “Halkçı Partinin Politik Kimliği Üzerine Bir Değerlendirme”, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı:13, (2021), ss.59-74.

Egeli, A. H., “Türkiye’nin Dış Borç Yapısının Analizi”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:47, Sayı:03, (1992), ss.123-138.

Erbay, R., “Ekonomik Kalkınmada Tarımın Rolü: Türkiye Üzerinde Bir Değerlendirme”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:2, Sayı:4, (2013), ss.1-16.

- Erdoğan, İ., “Terörle Mücadele Stratejileri Bağlamında “Müzakere”: Türkiye Örneği”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt:8, Sayı:2, (2013), ss.347-392.
- Erdoğan, M. M., “Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu/Avrupa Birliği İlişkilerinde Değişmeyen Öncelikler”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:51-52, (2008), ss.123-140.
- Erkman, A., “Türkiye’de 1950 ile 2002 Yılları Arasında Uygulanan Genel Seçim Sistemlerinin Halk İradesine Etkisi”, *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, Cilt:8, Sayı:3, (2018), ss.1225-1247.
- Gaytancıoğlu, K., “1990’ların Türkiye Siyasetinden Unutulmuş Bir Hareket: Demokratik Sol Parti’nin “Çile Çiçekleri”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:23, (2016), ss.369-401.
- Gökcan, Ö., “Türkiye’nin Suriye Politikasında Turgut Özal Dönemi”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:7, Sayı:4, (2019), ss.293-305.
- Gökçe, U. E., ve Çaha, Ö., “Politik Kimlik ve Dış Politika Kemalist ve Liberal-Muhafazakar Kimliklerin Türk Dış Politikasındaki Öteki Algısı ve Uluslararası Yapıyla Uyumu”, *İnsan ve Toplum Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2, (2019), ss.58-90.
- Gözler, K., “Halkoylamasının Değeri” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: XI, Sayı:1-4, (1988), s.98-118.
- Güzel, Ç. S., “Süleyman Demirel’in Askeri ve Sivil Bürokrasisi ile İlişkileri”, *e-Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt:9, Sayı:2, (2018), ss.545-565.
- Haytoğlu, E., “Atatürk’ün Dış Politika Anlayışında Gerçekçilik”, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, Sayı: 5, (2013), ss.589-594.
- Ilıman, A. ve Dönmez, C., “12 Mart 1971 Muhtırası Sonrasında Kurulan Koalisyonlara Örnek: Birinci ve İkinci Milliyetçi Cephe Hükûmetleri”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:21, (2015), ss.163-198.
- Irmak, S., “Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 9, (1987), ss.487-495.

- Kalaycıoğlu, M., “Türkiye’de Bölgesel Ulaştırma Planlaması için Farklı Coğrafi Düzeylerdeki Ulaşım İlişkilerinin İncelenmesi”, *Türkiye Cumhuriyeti Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı*, Ankara, ss.135-145.
- Kantar, G., “Demokrasi ve Demokratikleşme Bağlamında Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:6, Sayı:1, (2020), ss.123-135.
- Karabulut, U., “Anavatan Partisi İktidarının İlk Yıllarında Türkiye-Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) İlişkileri ve Türkiye’nin AET’ye Tam Üyelik Başvurusu”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt:6, Sayı:14, (2007), ss.137-159.
- Karadeniz, Y., “Demokratik Referandum İlkeleri Işığında Türkiye’deki 1987 Halkoylamasına Yönelik Bir Analiz”, *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, Cilt:4, Sayı:2, (2018), ss.58-70.
- Kaştan, Y., “II. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye-İrak Siyasi İlişkileri”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:19, (2008), ss.313-326.
- Kaya, Y. ve Şahin. H., “Türk Siyasal Yaşamında Milliyetçi Cephe Hükümetleri”, *Uluslararası Tarih ve Araştırmaları Dergisi*, Sayı:19, (2018), ss.515-540.
- Kemik, G., “Terörü Tartışmak: Tanım Sorunu, Genel Özellikleri ve Uluslararası Hukuk Açısından Analizi”, *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, Cilt:4, Sayı:2, (2021), ss.165-187.
- Korgun, İ., “Türkiye-Suriye İlişkileri”, *Ahi Evran Akademi*, Cilt:1, Sayı:1, (2020), s.53-66.
- Kurnaz, S., ve Kurt, R., “Turgut Özal Dönemi Türkiye-Bulgaristan İlişkileri”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:6, Sayı:12, (2019), ss.300-312.
- Kurşuncu, T., ve Safi, İ., “Referandum ve Plebisit Kavramları Doğrultusunda Türkiye’nin Referandum ve Plebisit Tarihi”, *International Journal of Entrepreneurship and Management Inquiries*, Cilt:07, Sayı:13, (2023), ss.204-223.
- Kurun, İ., “Yeni Sağ ve Demokratikleşme Arasındaki İlişki: Turgut Özal Dönemi Türkiye’si Örneği”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:9, Sayı:1, (2017), ss.358-374.

Lüleci, Y., “12 Eylül Etkisinde 1980’li Yıllarda Türkiye’de İktidar ve Sinema İlişkileri”, *Filmvisio*, Sayı:2, (2023), ss.2-37.

Özal Dönemi Türkiye’nin Ekonomi Politigi”, Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi I Küresel Krizler ve Ekonomik Yönetişim 15-16 Nisan 2010. Malatya: İnönü Üniversitesi, 2010, ss. 978-1008.

Özçelik, F., “Suriye ve Su Sorunu Bağlamında Terör”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt:7, Sayı:2, (2018), ss.922-936.

Özdem, G. A., “Büyük Devletlerin Değişmeyen Mücadele Alanı: Ortadoğu”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt:5, Sayı:2, (2016), ss.1-39.

Özdemir, S., “İran-Irak Savaşı: Türkiye Sınırlarında Terörizme Etkisi”, *Akademik Bakış Dergisi*, Cilt:13, Sayı:26, (2020), ss.49-77.

Özdemir, V., “12 Eylül 1980 Askeri Darbesi’nin Sinema Üzerinde Toplumsal Yansımaları”, *Ahi Evran Akademi*, Cilt:3, Sayı:1, (2022), ss.66-81.

Özgen, M., “Toplumsal Olaylarda Medyanın Etkinliği ve Rolü”, *İletişim Fakültesi Dergisi*, Sayı:13, (2002), ss.21-34.

Özkaya, A., “1979-1990 Dönemi Türkiye-İran İlişkileri”, *Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt:7, Sayı:45, (2020), ss.432-444.

Soylu, M., “Türkiye’de Veto Siyaseti Gölgesinde Demokrasiye Geçiş Süreci: 1983 Genel Seçimleri”, *International Academic Social Resources Journal*, Cilt:8, Sayı:54, (2023), ss.4006-4012.

Soysüren, H. A., ve K, İ., “Mefluc Devlet İdaresinde” Kudretli Devlete (12 Eylül Yönetiminin Siyasi Kültürü Bağlamında Anayasa Yapım Politikası)” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:27, Sayı:1, (2017), ss.63-84.

Şahin, G., “1983 Seçimlerine Katılan Siyasi Partilerin Askeri Yönetim Sonrası Türkiye’sine İlişkin Söylemleri”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, Sayı: 33, (2016), ss.283-307.

Şener, S., ve Kılıç, C., “Osmanlı’dan Günümüze Yabancı Sermaye”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:1, (2008), ss.22-50.

- Tanrıöven, C., ve Aksoy, E. E., “Krizlerin Reel Sektör İşletmeleri Üzerine Etkileri: İMKB’de Sektörel Bazda İnceleme”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:11, Sayı:2, (2009), ss.79-114.
- Taşdemir, E., “1980 Sonrası Türk Basını, Türk Siyasi Hayatı ve Basın-Siyaset İlişkisi”, *Selçuk İletişim*, Cilt:3, Sayı:4, (2005), ss.173-180.
- Toprak, E., “1982 Anayasası’nın Hazırlanma Süreci”, *Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, (2020), ss.177-185.
- Topal, G. B., “Türkiye’de Terör Eylemleri ve Savunma Bakanlığı”, *Fırat Üniversitesi İİBF Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, (2020), ss.52-86.
- Tunç, B. ve Çelik, E., “Türkiye’de Yapılan Halkoylamaları ve Bunların Türkiye’deki Yansımaları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Cilt:18, Sayı:71, (2021), ss.653-670.
- Tutar, E., “Dünya Turizmi İçerisinde Türkiye Turizminin Yeri ve Önemi”, *Eskişehir Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:8, Sayı:1-2, (1990), ss.173-180.
- Uçar, F., ve Akandere, Osman., “Turgut Özal’ın Kürt Sorununa Yaklaşımı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 66, (2017), ss.365-392.
- Uluç, A. V., “Liberal-Muhafazakar Siyaset ve Turgut Özal’ın Siyasi Düşüncesi”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt:12, Sayı:23, (2014), ss.107-140.
- Ural, M., “Finansal Krizler ve Türkiye”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:18, Sayı:1, (2003), ss.11-28.
- Ural, S., ve Ercilsin, Y., “1980-1983 Yılları Arasında Türkiye’de Basın ve Sanat Hayatı”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:62, (2018), ss.572-593.
- Uslu, N., “1947’den Günümüze Türk-Amerikan İlişkilerinin Genel Portresi”, *Avrasya Dosyası*, (2000), ss.221.
- Uysal, C., “Türkiye- Avrupa Birliği İlişkilerinin Tarihsel Süreci ve Son Gelişmeler”, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, Sayı: 1, (2001), ss.140-153.

- Uysal, Y., “Gelir Dağılımı Türleri Arasındaki İlişkiler Perspektifinde Türkiye’de Gelir Dağılımının Düzenlenmesine Yönelik Öneriler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:9, Sayı:2, (2007), ss.248-292.
- Uslu, N. “1947’den Günümüze Türk-Amerikan İlişkilerinin Genel Portresi”, *Avrasya Dosyası*, cilt:2, sayı: 6, (2000), ss.203-223.
- Yalçın, K. A., “Türk Siyasal Hayatında Milliyetçi Demokrasi Partisi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:6, Sayı:75, (2018), ss.462-467.
- Yalçın, K. A., “Türk Siyasal Hayatında Muhafazakâr Parti Deneyimi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 24, (2018), ss.369-385.
- Yalçın, H., *Özal’ın Temelleri Oyulurken*, 2000’e Doğru, 30 Ağustos 1987, Sayı: 35, Yıl: 1, ss.18.
- Yavaşca, K., “ANAP İktidarında Sonun Başlangıcı: 25 Eylül 1988 Referandumu”, *Akademik Hassasiyetler*, Cilt: 10, Sayı: 22, (2023), ss.518.540.
- Yazan, Y., “Türk-Yunan Ege Denizi Sorunlarının Avrupa Birliği Komisyonunun ve Parlamentosunun Bakış Açıları Çerçevesinde İncelenmesi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt:2, Sayı:1, (2012) ss. 191-219.
- Yücealtay, C., “İran-Irak Savaşı ve Türkiye Üzerine Etkileri”, *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Cilt:4, Sayı:1, (2022), ss.21-34.
- Yüksel, Y. D., “12 Eylül 1980 Askeri Darbesine Giden Süreçte Cumhurbaşkanlığı Seçim Krizi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:23, Sayı:45, (2022), ss.943-975.
- Zenginkuzucu, M. D., “Halkoylamasını Yeniden Düşünmek”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı:1, (2013), ss.1-21.

EKLER

EK 1: 19. Türkiye Başbakanı, Turgut Özal

EK 2: Doğru Yol Partisi Genel Başkanı, Süleyman Demirel.

EK 3: 1980 Askeri Darbesinin yapan isimdir. Ayrıca darbe neticesinde Türkiye'nin 7'nci Cumhurbaşkanı

EK 4: 7.11.1982 Tarih ve 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 67, 75, 175 inci Maddelerinin Değiştirilmesi ve Geçici 4'ncü Maddesinin Yürürlükten Kaldırılması Hakkında Kanun

T. C. Resmî Gazete

Kuruluş Tarihi : (7 Teşrinievvel 1336) - 7 Ekim 1920

Yönetim ve yazı işleri için Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğüne başvurulur	18 Mayıs 1987 PAZARTESİ	Sayı : 19464 Mükerrer
--	----------------------------	--------------------------

YASAMA BÖLÜMÜ

KANUN

7.11.1982 Tarih ve 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 67, 75, 175 inci Maddelerinin Değiştirilmesi ve Geçici 4 üncü Maddesinin Yürürlükten Kaldırılması Hakkında Kanun

Kanun No. 3361

Kabul Tarihi : 17.5.1987

MADDE 1. — Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 67 nci maddesinin 3 üncü fıkrası aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir.

Seçimlerin ve halkoylamasının yapıldığı yılda, ay ve gün hesaba katılmaksızın, 20 yaşına giren her Türk vatandaşı seçme ve halkoylamasına katılma hakkına sahiptir.

MADDE 2. — Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 75 inci maddesi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir.

Madde 75. — Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletçe genel oyla seçilen dört yüzelli milletvekilinden kurulur.

MADDE 3. — Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 175 inci maddesi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir.

Anayasanın değiştirilmesi, seçimlere ve halkoylamasına katılma

Madde 175. — Anayasanın değiştirilmesi Türkiye Büyük Millet Meclisi üye tamsayısının en az üçte biri tarafından yazıyla teklif edilebilir. Anayasanın değiştirilmesi hakkındaki teklifler Genel Kurulda iki defa görüşülür. Değiştirme teklifinin kabulü Meclisin üye tamsayısının beşte üç çoğunluğunun gizli oyuyla mümkündür.

Yasama Bölümü Sayfa : 1

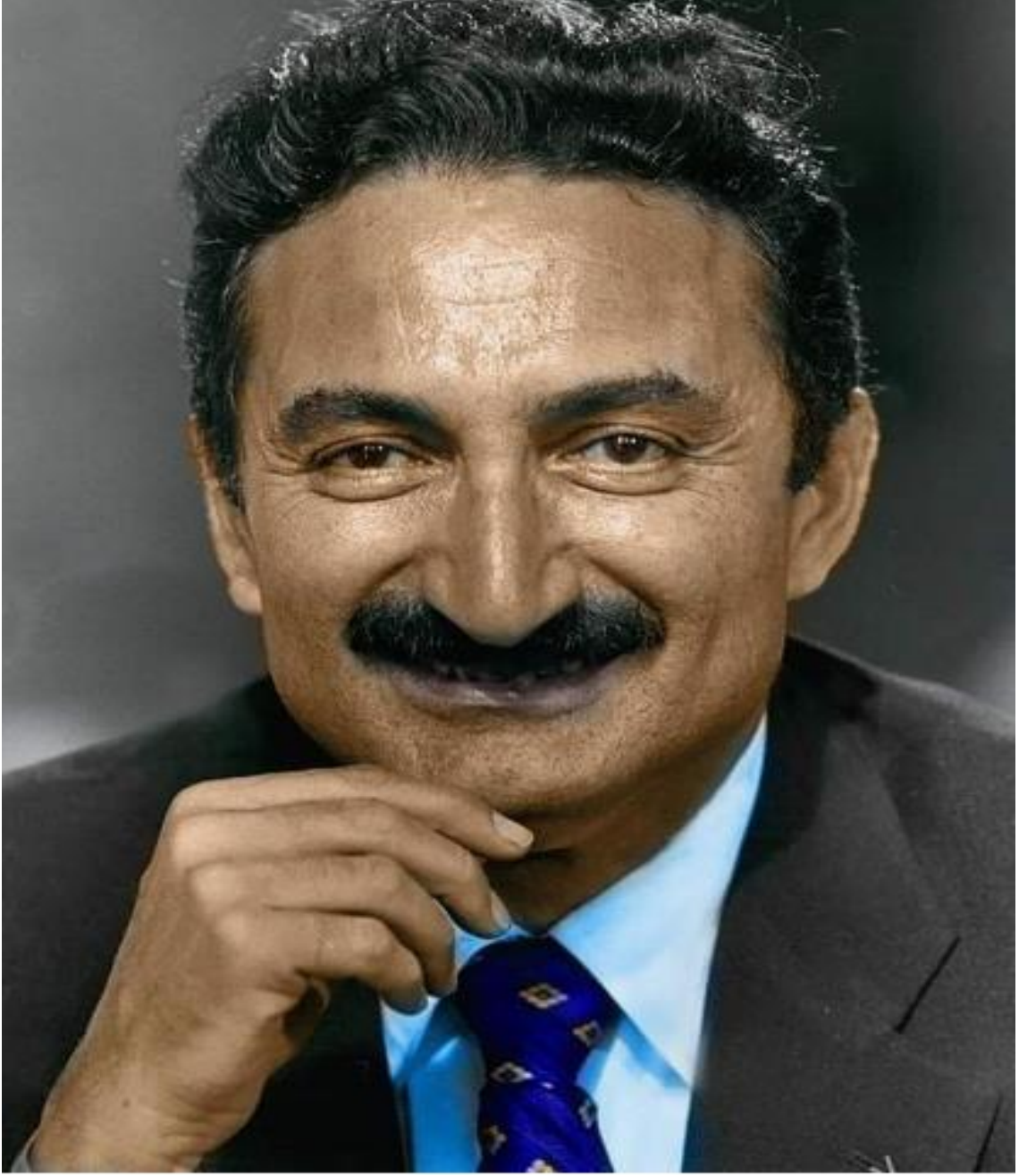
EK 5: 1983 Genel Seçimlere katılan üç partiden biri olan Milliyetçi Demokrasi Partisi'nin kurucu ismi olan Turgut Sunalp.

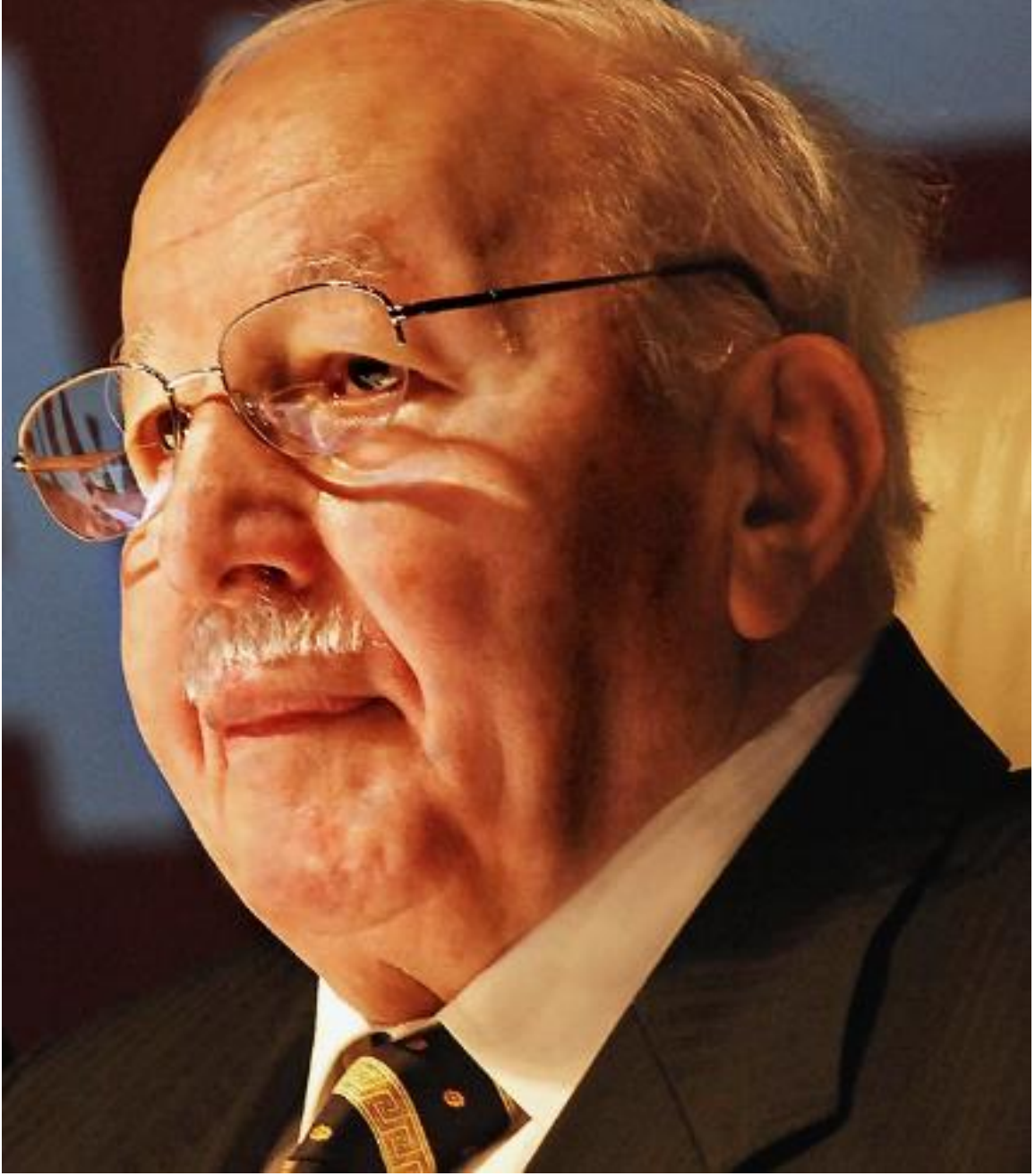
EK 6: Necdet Calp, Halkçı Parti'nin kurucusu ve 1983 Genel Seçimlerine katılabilen üç partiden biridir.

EK 7: Bülent Ecevit, Demokratik Sol Partisinin kurucusu ve aynı zaman genel başkanıdır.

EK 8: Necmettin Erbakan, Refah Partisi'nin kurucu ismidir.

EK 9: Alparslan Türkeş, Milliyetçi Çalışma Partisi'nin genel başkanıdır.

Özal, grupta Çankaya engelinden yakındı

Özalp, Başbakan'a rağmen Grup Başkanvekili seçildi

Kirginlardan "yayla grubu" oluşuyor

ANAP'TA SIKINTI

İŞTE 4 KÜSKÜN

ANAP'ın grup başkanvekilleri belirlendi
Özal'ın listesini delen adam

Özdemir ile Tuncer'in adını kabineden sildi
Keçeciler'den tırpan

Odalar Birliği 9 istekli raporu Özal'a verdi

Hükümete ilk uyarı

Ekonomide yeni dönem

Bayan bakan'a destek

Adli, tıbbi ve idari yönden inceleniyor
Şüpheli ölüme üçlü soruşturma

Mamaya zam

BİZİM WALL STREET

Karakış bastırdı

Yılık % 56 faizli sertifikamız Türkbank'tan

EK 11: Turgut Sunalp'ın 1983 Genel Seçimlerine yönelik, Kenan Evren'in kendisinin kuracağı partiye yönelik olumlu tavrını gösteren bir nüsha. Milliyet, 6 Mayıs 1983.

EK 12: 1987 Referandumun sonucunda yasakları kalkan Süleyman Demirel'in Hüsamettin Cindoruk'un istifası neticesinde DYP'nin Genel Başkanlığı'na gelmesine dair bir nüsha. Milliyet, 9 Eylül 1987.

SAĞDA, SOLDA SEÇİM TELAŞI

● SHP lideri birleşme için süre tanıdı... Ecevit "DSP'ye gelin" çağrısı yaptı... İnönü, "Beklediğim açıklama bu değil" dedi

İnönü'den Ecevit'e ultiimat

Kutlamaları kabul etti
Demirel: 'Devle savaştık'

● DYP'de başkanlık pazarlığı

● Turgut Özal modeline karpı
SHP'den alternatif iktidar programı

Erken seçim önerisi Meclis'te

Milliyet
Halk Gazetesi

● DÜNYA ÇAPINDA YENİ BİR SİLAH KAÇAKÇILIĞI SKANDALI
Türkiye kaçakçılığa bulandırıldı

● DYP'nin genç kadrosu hazır

Demirel'in prensleri

● Güzelimiz iddialı gitti

● Parti değişimleri için damatlık
71 milletvekili TEHLİKEDE

● Irak 2 gemi vurdu
Körfez güvenliğine Türkiye gözetimi

BUGÜN
AKTİVİTELERİN ZARARLARI

● Tatlıses hakkında konuşan Özfatura'ya ateş püskürdüler
Sanatçıların isyanı

● Banker Bako: "Hiçbir partiye yardım etmedim"

● PKK'dan 2 pusu

1 Milyona 32.142.- TL. Aylık net gelir...

TÜRKİYE BANKASI

EK 13: Türkiye'nin 1983 yılında SSCB'yle imzaladığı ticaret anlaşmasının bir nüshası. Resmi Gazete, 29 Nisan 1983, Sayı:18032.

T. C. Resmî Gazete

Kuruluş Tarihi : (7 Teşrinievvel 1336) - 7 Ekim 1920

Yönetim ve Yazı İşleri İçin Başbakanlık Neşriyat Daire Başkanlığına başvurulur	29 Nisan 1983 CUMA	Sayı : 18032
---	-----------------------	--------------

YÜRÜTME VE İDARE BÖLÜMÜ

Milletlerarası Andlaşma

Karar Sayısı : 83/6265

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ticaretin geliştirilmesi amacıyla 26 Ocak - 2 Şubat 1983 tarihleri arasında Ankara'da yapılan müzakereler sonunda imzalanan ilişik -Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Arasında 1983 - 1985 Yıllarında Mal Mübadelesine Dair Anlaşma- nın ve Ülkemizde bazı sınai tesislerin kurulması için sağlanan Sovyet kredilerinin geri ödenmesi ile ithalatta menşe şahadetnamesi aranmaması konularında teati olunan mektupların, imza tarihinden itibaren yürürlüğe girmek üzere, onaylanması; Dışişleri Bakanlığının 8/3/1983 tarihli ve EİİE-II/470.702.1/83-454 sayılı yazısı üzerine, 31/5/1983 tarihli ve 244 sayılı Kanunun 3 üncü ve 5 inci maddelerine göre, Bakanlar Kurulunca 22/3/1983 tarihinde kararlaştırılmıştır.

Kenan EVREN
Cumhurbaşkanı

B. ULUSU
Başbakan

Z. BAYKARA
Devlet Bak. - Başbakan Yrd.

B. R. PASİN
Devlet Bakanı

İ. TÜRKMEN
Dışişleri Bakanı

Prof. Dr. İ. ÖZTRAK
Devlet Bakanı

R. BAYAZIT
Adalet Bakanı

A. B. KAFAOĞLU
Maliye Bakanı

M. ÖZGÜNEŞ
Devlet Bakanı

Z. BAYKARA
Millî Savunma Bakanı V.

H. SAĞLAM
Millî Eğitim Bakanı

Prof. Dr. M. N. ÖZDAŞ
Devlet Bakanı

S. ÇETİNER
İçişleri Bakanı

Dr. T. ÖNALP
Bayındırlık Bakanı

Yürütme ve İdare Bölümü Sayfa : 1

Resmî Gazete Kodu : 290483

Resmî Gazete Fihristi 96. Sayfadadır.

T. B. M. M. TUTANAK DERGİSİ

7 nci Birleşim

13 . 12 . 1983 Salı

İÇİNDEKİLER

	Sayfa		Sayfa
I. — GEÇEN TUTANAK ÖZETİ	38	2. — TBMM dışından Bakanlığa atananların andiçmesi.	40
II. — BAŞKANLIĞIN GENEL KURULU SUNUŞLARI	38	B) Tezkereler ve Önergeler	38
A) Çeşitli İşler	38,40	1. — Başbakan Turgut Özal tarafından teşkil olunan Bakanlar kuruluna seçilen zevatın atandıklarına dair Cumhurbaşkanlığı tezkeresi. (3/3)	38:39
1. — Başkan Necmettin Karaduman'ın, 7.12.1983 tarihli 5 inci Birleşimde siyasi parti gruplarının, Cumhurbaşkanı, Millî Güvenlik Konseyi Üyeleri ve Türk Silahlı Kuvvetlerine, Meclisin takdir ve şükran duygularını belirten önerge dolayısıyla, Millî Güvenlik Konseyi üyelerinin duydukları memnuniyeti Genel Kurulun bilgisine sunuş konuşması.	38	C) Danışma Kurulu Önerileri	39
		1. — Hükümet Programının okunması, görüşülmesi ve güven oylamasına dair Danışma Kurulu Önerisi.	39:40